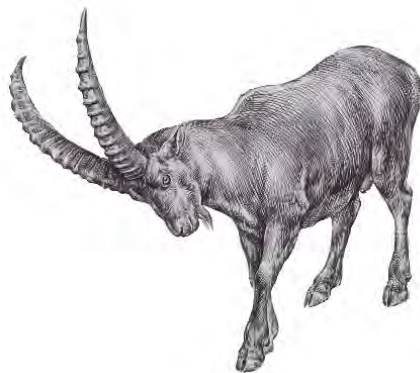

**БАЙГАЛЬ ОРЧИН, АЯЛАЛ
ЖУУЛЧЛАЛЫН ЯАМ**

**МОНГОЛЫН АНЧДЫН
НИЙГЭМЛЭГ ТББ**

**МОНГОЛ ОРНЫ
АРГАЛЬ ХОНЬ,
ЯНГИР ЯМАА,
ХУЛАН АДУУНЫ
ТАРХАЦ, НӨӨЦ
ТОГТООХ
СУДАЛГААНЫ
АЖЛЫН ТАЙЛАН**

ЗАХИАЛАГЧ:

**БАЙГАЛЬ
ОРЧИН, АЯЛАЛ
ЖУУЛЧЛАЛЫН
ЯАМ**

ГҮЙЦЭТГЭГЧ:

**МОНГОЛЫН
АНЧДЫН
НИЙГЭМЛЭГ ТББ**

МОНГОЛЫН АНЧДЫН НИЙГЭМЛЭГ ТББ

МОНГОЛ ОРНЫ АРГАЛЬ ХОНЬ, ЯНГИР ЯМАА, ХУЛАН АДУУНЫ ТАРХАЦ, НӨӨЦ ТОГТООХ СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ТАЙЛАН

/Монгол орны аргаль хонь, янгир ямаа, хулан адууны тоо толгойн тогтвортой байдал хэвийн өсөлтийг хангахтай холбогдсон менежментийн тогтолцоог сайжруулах, тархац нутгийн үнэлгээ, нөлөөлж буй хүчин зүйлсийг тогтоох, аргаль хонь, янгир ямааны агнуурын менежментийн тогтолцоог сайжруулах, нөөцийг хамгаалах, зохистой ашиглах шинжлэх ухааны үндэслэлийг боловсруулах/

Тендерийн дугаар: БОАЖЯ/202002131

**ЗАХИАЛАГЧ: БАЙГАЛЬ ОРЧИН, АЯЛАЛ
ЖУУЛЧЛАЛЫН ЯАМ**

ГҮЙЦЭТГЭГЧ: МОНГОЛЫН АНЧДЫН НИЙГЭМЛЭГ ТББ

ГАРЧИГ

БҮЛЭГ 1. ТАНИЛЦУУЛГА 5

- 1.1. Судалгааны ажлын үндэслэл 5
- 1.2. Судлагдсан байдал, хамгааллын статус 6-7

БҮЛЭГ 2. СУДАЛГААНЫ ТАЛБАЙ БА МАТЕРИАЛ 9

- 2.1. Судалгааны талбайн байршил, онцлог 9
- 2.2. Материал 10-11

БҮЛЭГ 3. СУДАЛГААНЫ АРГАЗҮЙ 12

- 3.1. Уулын болон говь, цөлийн туруутны нягтшил, нөөц тогтоох аргазүй 12
- 3.2. Уулын туруутны нягтшил, нөөц тогтоох арга 12-14
- 3.3. Говь, цөлийн туруутны нягтшил, нөөц тогтоох арга 14-15

БҮЛЭГ 4. СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ҮР ДҮН 16

- 4.1. Аргаль хонины тархац, нөөц, нягтшилын үнэлгээ 16-55
- 4.2. Янгир ямааны тархац, нөөц, нягтшилын үнэлгээ 56-88
- 4.3. Хулан адууны тархац, нөөц, нягтшилын үнэлгээ 89-93
- 4.4. Уулын туруутны нөөцийг зохистой ашиглах хэмжээ 94-96

ХЭЛЭЛЦҮҮЛЭГ 97-99

ДҮГНЭЛТ 100

САНАЛ, ЗӨВЛӨМЖ 101-102

ТАЛАРХАЛ 103

ЭШ ТАТСАН БҮТЭЭЛ 104-105

ХАВСРАЛТ 106-132

Нэр томъёоны тайлбар

- “**Агнуурын амьтан**” гэж арьс, үс, мах болон бусад түүхий эдийг нь ашиглахаар агнаж ирсэн уламжлалтай, агнуурын нөөцтэй амьтныг, (“Амьтны тухай” хууль, 4.1.7) ;
- “**Агнуурын нөөц**” гэж агнуурын амьтны биологийн нөөцөөс хэвийн өсөлт, үржилтийг алдагдуулахгүй агнах, барих боломжтой тоо хэмжээ (“Амьтны тухай” хууль, 4.1.8) ;
- “**Агнуурын бүс нутаг**” гэж агнуурын нөөцийг тогтвортой ашиглах, хамгаалах зориулалт бүхий ан амьтны байршил, тархац нутгийг; (“Амьтны тухай” хууль, 4.1.9.) ;
- “**Ан агнуурын менежментийн төлөвлөгөө**” гэж тухайн засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж дэх агнуурын бүс нутагт ан амьтныг хамгаалах, тогтвортой ашиглах, өсгөн үржүүлэхэд чиглэгдсэн агнуур зохион байгуулалтын ажлын тайлан, дүгнэлтийг тодорхой үе шаттайгаар цогц байдлаар хэрэгжүүлэхээр төлөвлөсөн, эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтнаас ан агнах, барих зөвшөөрөл олгоход үндэслэл болох баримт бичгийг; (“Амьтны тухай” хууль, 4.1.11.);
- “**Ан агнуур**” гэж ангийн гаралтай түүхий эдийг ашиглах зорилгоор хуулиар заасан хугацаа, арга, хэрэгсэл, зөвшөөрлийн дагуу агнуурын амьтныг агнах, барих үйл ажиллагааг (“Амьтны тухай” хууль, 4.1.21);
- “**Агнуур зохион байгуулалт**” гэж агнуурын амьтны тархац, байршил, нөөц, төрөл, зүйл, тоо толгой, сүргийн бүтэц, өөрчлөлтийг судлан тогтоож, агнуурын нөөцийг хамгаалах, зохистой ашиглах, өсгөн үржүүлэх арга хэмжээг цогц байдлаар тодорхойлох үйл ажиллагааг; (“Амьтны тухай” хууль, 4.1.22.)
- “**Спорт агнуур**” гэж анчин ан агнах, барих хэрэгцээгээ хангах зорилгоор ан амьтны эд, эрхтнийг үзүүлэлтийн хувьд сонголт болголгүй агнах, барихыг (“Амьтны тухай” хууль, 4.1.15.)
- “**Трофейн буюу олзворын ан**” гэж ан амьтны илүү үзүүлэлт бүхий эд, эрхтнийг авах зорилгоор тусгай төлбөр төлж агнах, барихыг (“Амьтны тухай” хууль, 4.1.16.)

Товчилсон үгийн тайлбар

АБН	- Агнуурын бүс нутаг
БОАЖЯ	- Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам
БОАЖГ	- Байгаль орчин, аялал жуулчлалын газар
БОХУБ	- Байгаль орчны хяналтын улсын байцаагч
ГБДЦГ	- Говийн бага дархан цаазат газар
ГИДЦГ	- Говийн их дархан цаазат газар
ДБХХ	- Дэлхийн байгаль хамгаалах сан
ЗДТГ	- Засаг даргын тамгын газар
ЕАЗБ	- Ерөнхий агнуур зохион байгуулалт
НАЗБ	- Нарийвчилсан агнуур зохион байгуулалт
НИТАМ	- Нутгийн иргэдэд түшиглэсэн агнуурын менежмент
НҮБХХ	- Нэгдсэн үндэсний байгууллагын хөгжлийн хөтөлбөр
ТХГН	- Тусгай хамгаалалттай газар нутаг
ШУА	- Шинжлэх ухааны академи

БҮЛЭГ 1. ТАНИЛЦУУЛГА

1.1. Судалгааны ажлын үндэслэл

Төр, хувийн хэвшил, нутгийн иргэдийн түншлэлийг бий болгох замаар байгалийн нөөц, ялангуяа агнуурын амьтны нөөцийг зохистой ашиглах, хамгааллын менежментийг нэвтрүүлэх гэж БОАЖЯ-ны 2015-2025 онд хэрэгжүүлэх Үндэсний хөтөлбөрт тусгагдсан.

Улсын хэмжээнд аргаль хонь, янгир ямаа, хулан адууны тархац, нөөц тогтоох судалгааны ажлыг янз бүрийн цаг хугацаанд хийж гүйцэтгэж ирсэн бөгөөд сүүлийн 20-иод жилийн хугацаанд 2001, 2009 онуудад, өнөө жил энэхүү судалгаа хийгдсэнээр 10 орчим жилийн давтамжтай хийгдэж байна.

Манай орны тухайлсан газар нутгуудад гадаад, дотоодын төсөл хөтөлбөрөөр өмнө хийгдсэн судалгааны тайлан, ТХГН-ын мэдээ, тайлан, тодорхой давтамжтай хийгдэж буй аймгуудын ерөнхий агнуур зохион байгуулалт, агнуурын бүс нутгийн нарийвчилсан агнуур зохион байгуулалтын тайлан, менежментийн төлөвлөгөө зэргийн үр дүнг нэгтгэн дүгнэж, цаашдын авах арга хэмжээний санал зөвлөмж боловсруулах нь энэхүү ажлын үндэслэл юм.

Сүүлийн жилүүдэд хийгдсэн Ерөнхий болон нарийвчилсан агнуур зохион байгуулалтаар тогтоогдсон АБН-уудын талбайгаар тооцоход ТХГН-аас гаднах аргаль хонины тархцын 70 гаруй хувь /бүрэн бус/, янгир ямааны тархцын 40 гаруй хувийг /бүрэн бус/ хамарсан 15 аймгийн 90 сумын 125 агнуурын бүс нутаг байгуулагдаж, тэдгээрийн менежментийг иргэн, аж ахуйн нэгж, нутгийн иргэдийн нөхөрлөлүүд хариуцан ажиллаж байна. Эдгээрийн зарим нь үйл ажиллагаа явагддаггүй, нэр төдий бүсүүд ч бас байна.

Агнуурын бүс нутгийн хүрээнд менежмент хариуцах эзэнтэй, төр, хувийн хэвшлийн түншлэл үүсэн бий болж, ан амьтны тоо толгой, өсөн үржилт, нас хүйс, ашиглах, хамгаалах мэдээллийн дэд сан бүрэлдэн тогтож байна.

Энэхүү судалгааны ажлын зорилго нь сонгосон зүйл амьтдын тархац, байршлыг тогтоож шинэчлэн зураглах, тоо толгойн нягтшил, нөөцийн үнэлгээг хийх, өмнө хийгдсэн судалгааны материалуудыг нэгтгэн дүгнэж, тоо толгойн тогтвортой байдал, хэвийн өсөлтийг хангах менежментийн тогтолцоог сайжруулах, нөлөөлж буй хүчин зүйлийг тодорхойлох, өсөлт үржилт, бодит нягтшил нөөцийн үнэлгээнд тулгаарлан цаашдын хамгааллын болон шинжлэх ухааны үндэслэлтэй ашиглалтыг төлөвлөхөд санал зөвлөмж боловсруулахад оршино.

Монгол болон дэлхий даяар тархсан цар тахлын улмаас тогтоогдсон хөл хорио, санхүүжилтын саатлаас шалтгаалан төлөвлөсөн ажлуудыг хугацаанд нь гүйцэтгэхэд ихээхэн бэрхшээл тулгарсан ч өөрийн байгууллагын бололцоонд тулгуурлан хээрийн судалгааны ажлыг эхлүүлж, улмаар гэрээний хугацааг сунгаснаар төлөвлөгөөний дагуу ажлаа хийж гүйцэтгэлээ.

1.2. Судлагдсан байдал, хамгааллын статус

Монгол оронд аргаль хонь, янгир ямааны тоо толгойн тоймыг янз бүрийн цаг үед, гадаад дотоодын судлаачид янз бүрийн аргагүйгээр судлан улсын хэмжээнд болон тодорхой бүс нутгаар гаргасан мэдээ байдаг. Тухайлбал: Эрдэмтэн С.Дуламцэрэн 1970-аад оны эхээр аргалийн популяцийг улсын хэмжээнд, А.Шанявски 1970-аад оны дундуур Алтайн үндсэн уулсаар (Увс аймгийн хойд хилээс Дорноговь аймгийн бэсрэг уул, толгод хүртэлх нутагт), Х.Сүхбат, В.Груздев нар (1982) Монгол орны хэмжээнд, Унгарын эрдэмтэн Бердар Бела 1980-аад оны дундуур Говь-Алтайн нурууны 84 мянган км² талбайд, В.В.Груздев нар 1980-аад оны дундуур, ШУА-ийн Биологийн хүрээлэн 1975, 1985 онуудад, Рийдинг нар 1994 онд орон даяар аргаль хонины нөөцийн судалгааг тус тус хийж байжээ.

Сүүлийн жилүүдэд ШУА-ийн Биологийн хүрээлэн 2001 онд орон даяар хийсэн аргаль хонины тархац, нөөцийг тогтоох судалгааны ажил, мөн БОАЖЯ-ны захиалгаар 2009 онд ШУА-ийн Биологийн хүрээлэнгийн гүйцэтгэсэн “Монгол орны уулын туруутны популяцийн үнэлгээ”-ний ажлын хүрээнд аргаль хонь, янгир ямааны тархац, нөөцийн судалгаа хийгджээ.

БОАЖЯ, ДБХХ сан, НҮБХХ, Оюу толгой ХХК зэрэг байгууллага, аж ахуйн нэгжүүдээс сүүлийн жилүүдэд эдгээр зүйл амьтдын талаар хийсэн судалгааны ажлын тайлан материалуудыг цуглуулан нэгтгэсэн. Тухайлбал: Шинжлэх ухаан технологийн сангийн захиалгат “Монгол орны ховордсон зарим хөхтөн, ашиглалтанд өртөмтгий ургамлын тархац нөөцийг тогтоож, зүйлийн экологи-эдийн засгийн үнэлгээг шинэчлэн боловсруулах” төслийн 2017-2019 оны судалгааны ажлын тайлан, Баян-Өлгий, Увс аймгийн “Хил орчмын аргаль хонины популяцийн судалгаа”, “Монголын унаган байгалийн хүлцэл, тогтворжилтыг хангах нь” төслийн судалгаа зэргийг дурьдаж болно.

Монгол орны хулан адууны тухай мэдээ 1770 оноос эхлэн тус оронд ирсэн жуулчин, байгаль судлаач нар тэмдэглэн үлдээсэн байдаг. Хулан адууны ангилал зүй, тархац байршил, зан төрхийн талаар өөрсдийн үзэж тэмдэглэсэн мэдээ, баримтад шинжилгээ хийж нэлээд мэдээ, хэрэглэхүүн хуримтлуулсаныг Монгол орны хөхтөн амьтан судалсан Оросын эрдэмтэн А.Г.Банников өөрийн судалгаан дээр тулгуурлан дүгнэж хэвлүүлсэн нь манай орны хөхтөн амьтан тухайлбал хулан адууны талаар дорвитой бүтээлийн нэг болсон юм.

Хулан адууны талаар 1960-аад оноос анхааран судалж эхэлсэн нь энэ зүйлийн тоо толгой цөөрч, тархац нутаг багасч байсан үетэй давхцдаг.

Алтайн цаадах говьд (80,000 км²) 8,000 орчим, Монгол орны хэмжээгээр (150,000 км²) 15,000 орчим хулан адуу байршин амьдарч байна гээд сүүлийн 10-аад жилд Монголын умар хэсгийн арвин нутаг малын бэлчээр болон хувирч хулан адуу буурах шалтгаан болж 40-өөд оны үед хялгана-таанат, хялгана-баглуурт талд дунджаар 12-15, заримдаа 300, бүр 1,000 орчмоор сүрэлгэн бэлчдэг байсан хулан адуу 1974 он гэхэд энд байхгүй болсон тухай тэмдэглэсэн (Банников, 1975, Фишер нар, 1967) байна.

В.Соколов (1975-1976), Л.Жирнов нар (1985), Мөнхсайхан (1988), X.Wang, J.Shaller нар (1994), С.Амгаланбаатар (1997), Д.Энхтүвшин (1999), R.Reading (2001) нар Монгол орны хулан адууны нийт тархац нутагт болон хэсэгчилсэн байдлаар судалгаа хийж, тоо толгой, нөөцийн үнэлгээг тогтоож байв (Судалгааны тайлан, 2003).

Судлаачдын мэдээнээс үзэхэд 1980-аад оноос тархац нутгаа хойш болон зүүн тийш тэлж хуучин тархацдаа эргэн ирж байна. 1970, 1980-аад онд явуулсан судалгаагаар 15,000-аас доош хулан адуу байж тоо толгой нь хууль бус агнуур, гэрийн малд бэлчээр усаар шахагдах зэргээс буурч байжээ (Биологийн хүрээлэн, 2003).

Монголын анчдын нийгэмлэгийн төв зөвлөл өөрийн хөрөнгөөр 1985, 1988, 1989, 1990 онуудад Хэнтий, Дорнод, Сүхбаатар, Дорноговь, Өмнөговь, Баянхонгор, Завхан, Ховд, Дундговь, Өвөрхангай аймгийн нутагт тал хээр, говь цөлийн туруутны тархац, тоо толгойн агаарын болон авто замналын судалгааг хийж байжээ. Ингэхдээ зүүн гурван аймаг болон Дорноговь, Өмнөговь аймгуудад цагаан зээр, хулан адууны агаарын тооллогыг голлон хийж байсан байна.

АНУ, Франц, Монголын судлаачид 1990-ээд оноос хамтран энэ зүйлийн тархац нутгийн зарим хэсэгт, тухайлбал Өмнөговь, Дорноговь аймгийн ГБДЦГ-ын нутагт хулан адууны тархац, байршил, эзэмшил нутаг, шилжилт хөдөлгөөн, нүүдлийн судалгааны ажил эхэлжээ.

БОАЖЯ-ны захиалга, санхүүжилтээр 2003 онд Монгол орны хулан адууны тархац, нүүдэл шилжилт, тоо толгой, түүнд нөлөөлж буй нөлөөллийн судалгааг хийж, нөөцийг аймаг тус бүрээр хувьчилж тогтоосон байна (Биологийн хүрээлэн, 2003).

Монгол орны хулан адууны хамгийн баруун захын цөм нутаг Зүүнгарын говийн хулангийн судалгааг ГИДЦГ-ын “Б” хэсэгт 2010, 2015 онуудад хийж байжээ (Рансом нар, 2012, Качзенский нар, 2017).

Сүүлийн жилүүдэд “Оюу толгой” ХХК-ийн захиалга, хөрөнгө, биологийн олон янз байдлыг дүйцүүлэн хамгаалах арга хэмжээний төлөвлөгөөний дагуу 2013 онд ГБДЦГ, түүний орчны бүсэд хулан адууны агаарын тооллого, 2016 онд хулан адуунд сансрын дохиолол бүхий хүзүүвч зүүх болон хулангийн сэг зэмийн судалгааг, 2019 онд говь, цөлийн туруутны газрын тооллого зэрэг судалгааны ажлуудыг давтамжтай хийж гүйцэтгэжээ.

Байгаль, зэрлэг амьтан хамгаалах нийгэмлэг (WSC)-ийн захиалгаар Норвегийн байгаль судлалын хүрээлэнгийн хамтарсан судлаачдын “Монгол орны хулан хамгааллын стратеги: Суурь мэдээлэл болон голлох асуудлууд” бүтээл нь энэ зүйлийн талаарх шинжлэх ухааны олон талт мэдээлэл, судалгааны ажлуудыг нэгтгэсэн бүтээл болжээ (Петра Качзенский, Бүүвэйбаатар нар, 2020. NINA тайлан 1889).

Хүснэгт 1. Сонгосон зүйл амьтдын хамгааллын статус

№	Зүйлийн нэр	Шинжлэх ухааны нэр	CITES хавсралт	CMS хавсралт	IUCN		Монол Улсын улаан Ном (1987,1997, 2015)	Ховор амьтны жагсаалт. (Засгийн газрын 2012 оны 7-р тогтоол)	Нэн ховор амьтны жагсаалт. (Амьтны тухай хуулийн 7.1 заалт)
					Улаан данс				
				Олон улсын үнэлгээ (2014)	Бүс нутгийн үнэлгээ (2006)				
МАММАЛИА – ХӨХТӨН									
ARTIODACTYLA – ТУРУУТНЫ БАГ									
Bovidae – Тугалмайгны овог									
1	Аргаль хонь	<i>Ovis ammon</i>	II	II	ХБ	УБо	+	+	
2	Янгир ямаа	<i>Capra sibirica</i>	II		АӨ	ХБ	+	+	
PERISSODACTYLA – ТУУРАЙТНЫ БАГ									
Equidae – Адууны овог									
3	Хулан адуу	<i>Equus hemionus</i>	I	II	УБо	УБо	+	+	

Тайлбар:

CITES – Зэрлэг амьтан ба ургамлын аймгийн ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай Вашингтоны конвенц.

CMS – Зэрлэг амьтдын нүүдлийн зүйлүүдийг хамгаалах тухай Боннын конвенц.

IUCN – Дэлхийн байгаль хамгаалах холбооны Улаан данс.

I – Нэгдүгээр хавсралтад орсон, II – Хоёрдугаар хавсралтад орсон, (+) – Тухайн ном, жагсаалтад орсон.

Биологийн олон янз байдлыг Дэлхийн байгаль хамгаалах холбоо (IUCN)-ны Улаан дансны шалгуураар 10 ангиллаар үнэлдэг. Үүнд:

У – Устсан (Extinct - EX);

БУ – Байгальд устсан (Extinct in the Wild - EW);

БНУ – Бүс нутгийн хэмжээнд устсан (Regionally Extinct - RE);

УБ – Устаж байгаа (Critically Endangered - CR);

УБо – Устаж болзошгүй (Endangered - EN);

Э – Эмзэг (Vulnerable - VU);

ХБ – Ховордож болзошгүй (Near Threatened - NT);

АӨ – Анхааралд өртөхөөргүй (Least Concern - LC);

МД – Мэдээлэл дутмаг (Data Deficient - DD);

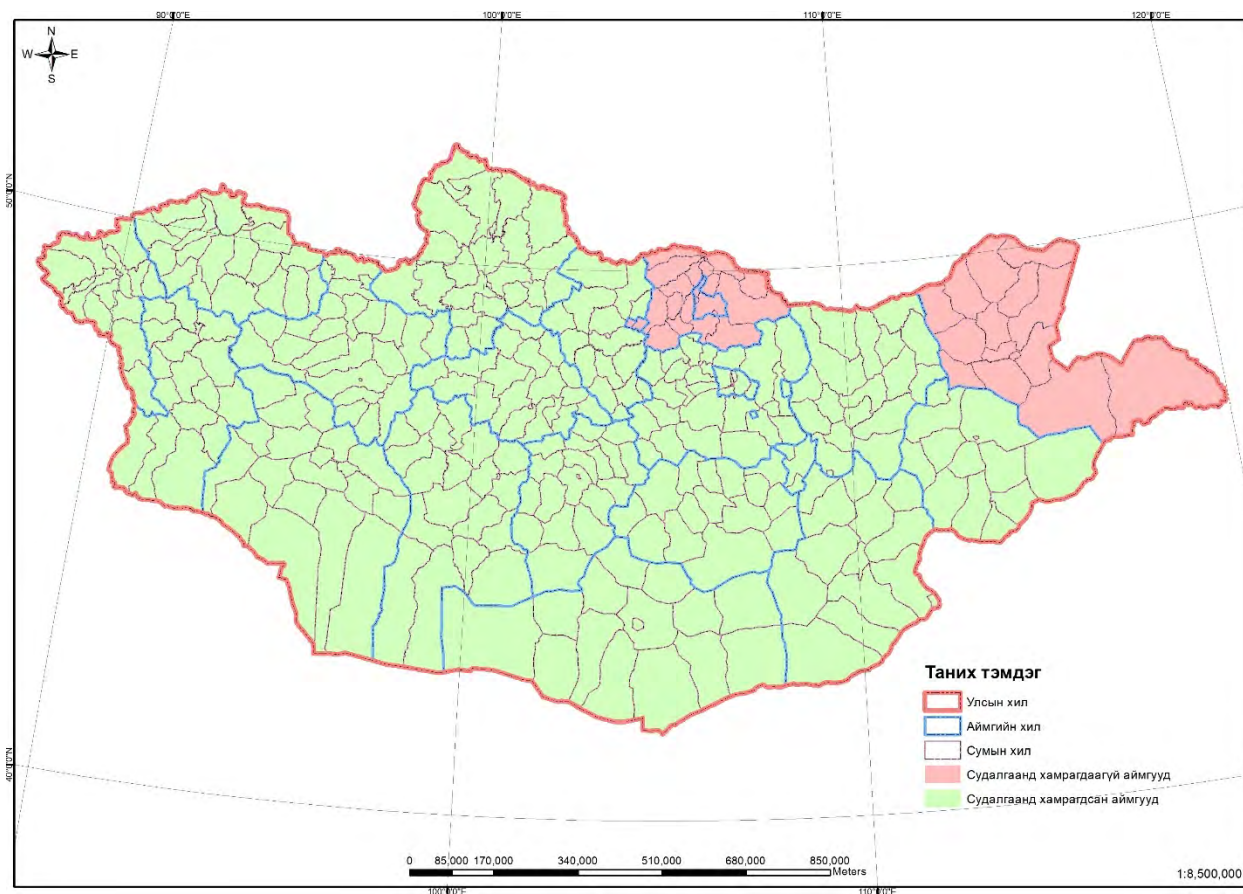
ҮБ – Үнэлэх боломжгүй (Not Applicable - NA); /YX – Үнэлгээ хийгдээгүй (Not Evaluated - NE)/;

БҮЛЭГ 2. СУДАЛГААНЫ ТАЛБАЙ БА МАТЕРИАЛ

2.1. Судалгааны талбайн байршил, онцлог

Байршил: Монгол орны аргаль хонь, янгир ямаа, хулан адууны тархац, нөөц бүхий 17 аймгийн нутаг дэвсгэрийн өндөр уул, нурууд, говь цөл, уулын хээр зэрэг байгалийн олон янзын бүс бүслүүрийг хамарсан өргөн уудам нутагт судалгааны ажлыг хийж гүйцэтгэв. Дорнод, Дархан-Уул, Орхон, Сэлэнгэ аймгаас бусад аймгийн нутагт аргаль хонь, янгир ямаа, хулан адуу тархан байршиж байна (зураг 1).

Зураг 1. Монгол улсын аймаг, сумдын байршил

2.2. Материал

Монгол орны аргаль хонь, янгир ямаа, хулан адууны тархац байршил, нягтшил, нөөц тогтоох, агнуурын бүс нутагт үнэлгээ өгөх судалгааны ажлыг санхүүжилт болон цар тахлын нөхцөл байдлаас хамааран 2020 оны 11 дүгээр сараас 2021 оны 08 сарын 15-ны хооронд 4 удаагийн хээрийн судалгааг Монголын анчдын нийгэмлэгийн биологич, агнуурзүйч, газарзүйч мэргэжилтнүүдээс бүрдсэн баг аймгийн БОАЖГ, сумын БОХУБ, байгаль хамгаалагч, ТХГН-ын хамгаалалтын захиргаа, орон нутгийн иргэдтэй хамтран гүйцэтгэв.

Хээрийн судалгааг өмнө хийгдсэн судалгааны материал, аймаг, сумын удирдлага, байгаль хамгаалагч, нутгийн иргэдтэй зөвлөлдөн гаргасан замналын дагуу нийт 210 хүн/хоногийн хээрийн судалгааны ажлыг гүйцэтгэж, 60 хоногийн хугацаанд цаашид авах арга хэмжээний санал, дүгнэлт бүхий тайлан бичиж, зөвлөмж боловсруулсан.

Судалгааны багийн бүрэлдэхүүн:

1. Н. Цэрэнгочоо – агнуурзүйч, Монголын анчдын нийгэмлэгийн гүйцэтгэх захирал
2. П. Бямбадорж – газарзүйч, байгалийн нөөцийн менежментийн магистр, Монголын анчдын нийгэмлэгийн мэргэжилтэн
3. Д. Баатарсүрэн – жолооч, Монголын анчдын нийгэмлэгийн гэрээт ажилтан

Хээрийн судалгаанд туулах чадвар сайтай машин, дуран, телескоп, GPS, фото аппарат, видео камер, бүртгэлийн хуудас зэрэг техник, хэрэгсэл ашигласан ба тус сумын 1:100000 масштабтай байрзүйн зурагт ан амьтны тархац, байршлын анхан шатны мэдээлэл цуглуулсан. Судалгааны материалыг ArcGIS 10.4.1 болон бусад программд оруулан амьтдын тархцын талбайг гарган мэдээллийн санг үүсгэв.

Агнуурын бүс нутаг бүхий сум орон нутгийн удирдлага, байгаль орчны ажилтнууд, нөхөрлөлийн гишүүд, менежмент хариуцагч аж ахуйн нэгжүүдээс тухайн АБН-ийн үйл ажиллагаа, үр өгөөж, тулгарч буй бэрхшээл, цаашид менежментийг хэрхэн сайжруулах талаар санал асуулга авахаар бэлтгэсэн асуулгын 3 хүснэгтийг агнуурын менежмент хариуцдаг аж ахуйн нэгж, нөхөрлөл, АБН бүхий сумдын байгаль орчны албадын цахим хаягаар тарааж судалгааг авав.

Мөн БОАЖЯ-наас аймгуудын ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан, аргаль, янгирын агнуурын бүс нутгуудын нарийвчилсан агнуур зохион байгуулалт, менежментийн төлөвлөгөөны талаарх мэдээллийг авч өөрсдийн цуглуулсан мэдээ баримттай харьцуулан тулгаж, АБН-ын жагсаалт, хил цэсийг газрын зурагт оруулав. Зарим аймгийн АБН-ийн мэдээлэл дутмаг байна.

Монгол орны аргаль хонь, янгир ямаа, хулан адууны тархац, нөөц бүхий аймаг, сумдын нутгийг судалгаанд хамруулах боловч сүүлийн жилүүдэд судалгаа хийгдсэн тодорхой газрууд, зарим ТХГН, агнуурын бүс нутгуудаас бусад газрыг хээрийн судалгаанд хамруулахаар төлөвлөж, замналаа зохиосон.

Монгол орны 1:500000, 1:200000, 1:100000 масштабтай байрзүйн зургийг судалгаанд хамрагдах аймаг, сум тус бүрээр холбон ан амьтны тархац, байршлын анхан шатны мэдээлэл цуглуулахаар бэлтгэв. Ажлын даалгаварт 1:200000-ны зураг дээр тархцын зураглал хийхээр тусгасан ч нарийвчлалыг өндөр болгохын тулд Баян-Өлгий, Увс, Ховд,

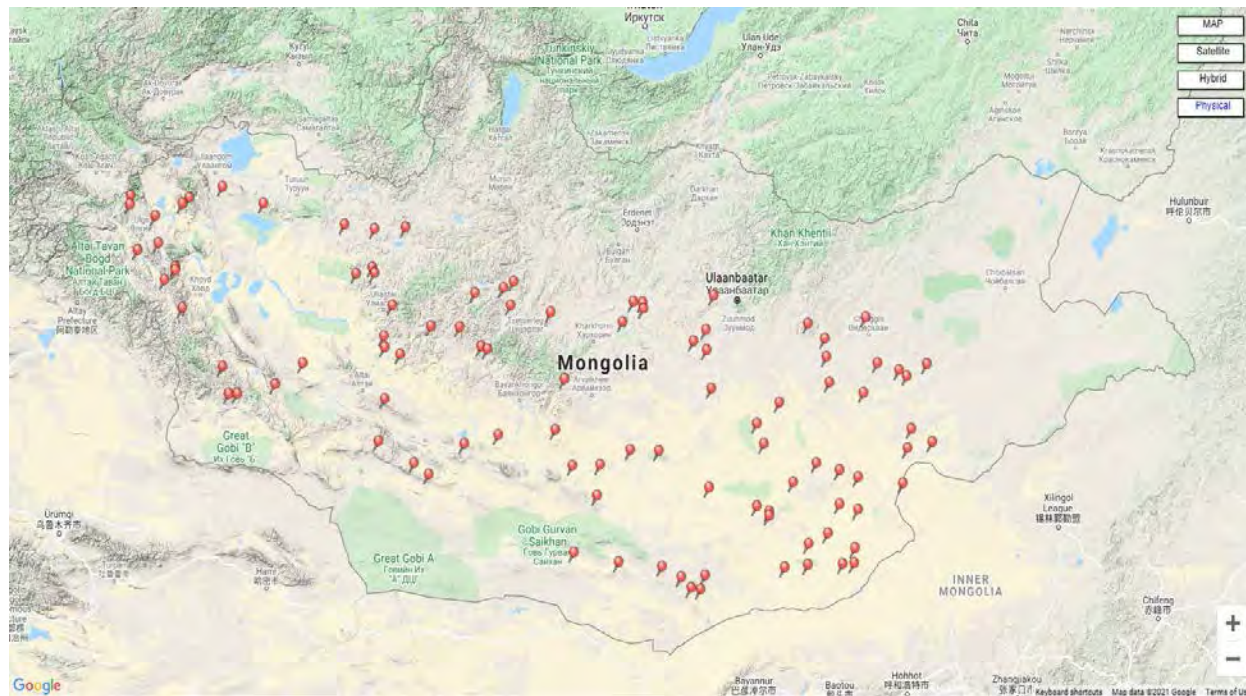
Завхан, Говь-Алтай, Баянхонгор, Архангай, Хөвсгөл, Булган, Өвөрхангай, Төв, Дундговь, Өмнөговь, Дорноговь, Говь-Сүмбэр, Хэнтий, Сүхбаатар зэрэг 17 аймгийн аргаль хонь, янгир ямаа, хулан адуу тархсан газруудын 872 хуудас зургийг холбож бэлтгэсэнээр Монгол орны 1:100000-ны масштабтай бүрэн хэмжээний байрзүйн зургийг бэлэн болголоо. Сонгогдсон зүйл амьтдын тархцын зураглалыг гарган “shape file” үүсгэж мэдээллийн санг бий болгосон.

Судалгаагаар Монгол орны 17 аймгийн 135 сумын нутагт аргаль хонь, 14 аймгийн 126 сумын нутагт янгир ямаа тархан байршиж байгааг шинэчлэн тогтоолоо.

Судалгааны ажлын явцад ан амьтан болон тэдгээрийн амьдрах орчин, нутгийн иргэдтэй уулзсан тухай тэмдэглэл хөтөлж, ан амьтад болон тэдгээрийн амьдрах орчны 4000 гаруй фото зураг авч, 90 орчим видео бичлэг хийж баримтжуулсан.

Мөн хээрийн судалгааны ажилд зориулан “MAVIC 2 PRO” дрон худалдан авч түүнийг ашиглах сургалтад нэг хүнийг хамруулан тал хээрийн болон уулын туруутны судалгаанд туршсан нь зарим талаар үр дүнтэй болохоо харуулав.

Зураг 2. Судалгааны замнал болон ажиглалт хийж, зураг авч баримтжуулсан цэгүүд / GPS, фото камер/

БҮЛЭГ 3. СУДАЛГААНЫ АРГАЗҮЙ

3.1. Уулын болон говь, цөлийн туруутны нягтшил, нөөц тогтоох аргазүй

Ан амьтдын нөөцийн үнэлгээг хийхдээ ОХУ, Казахстан, Тажикстан зэрэг орнуудад хэрэглэж буй зурвас замнал, цэгэн болон талбайн тооллогын аргазүйг ашигласанаас гадна өнөөдөр манай улсад хэрэглэж буй уулын туруутан, говь цөлийн туруутны нягтшил, нөөцийн үнэлгээний нэгдсэн аргазүйн дагуу хийж гүйцэтгэв.

3.2. Уулын туруутны нягтшил, нөөц тогтоох арга

Нэг. Бэлтгэл

1. Орон нутгийн мэргэжилтэн, иргэдээс мэдээ авч 1:100000, 1:500000-ны масштабтай байрзүйн зураг дээр аргаль, янгирын тархац нутгийг тоймлон тэмдэглэж элбэгшлийн байдлыг тодруулна. Үүнд дараах материалыг нэмэлт болгон ашиглаж болно.

Аргаль, янгирын нөөцийг өмнө тогтоож байсан судалгааны дүн, аман судалгааны дүн (анкет), агнуурын бүс нутгийн үйл ажиллагааны танилцуулга, мэдээ, тайлан

2. Их хэмжээний газар нутагт олон хүн хүч оролцуулан нөөц тогтоох судалгаа хийх бол урьдчилан аргазүй эзэмшүүлэх сургалт, дадлага хийсэн байх,

3. Шаардагдах санхүүжилтийг тооцон оролцох хүн хүч, шаардагдах техник хэрэгсэл, багаж тоног төхөөрөмж, материал болон гаднаас гүйцэтгүүлэх ажлын жагсаалт, гарган шийдвэрлэсэн байна. Хээрийн судалгаанд хэрэглэх багаж хэрэгсэл, хэрэглэхүүн: Дуран (10x50, 10x42), телескоп, бүртгэл судалгааны хүснэгт, 1:100000 (1:200000, 500000)-ны масштабтай байрзүйн зургууд, зургийн аппарат, байршил тодорхойлогч (GPS), богино долгионы станц, тэмдэглэлийн дэвтэр, бал, харандаа, баллуур гэх мэт.

Хоёр. Нөөц тогтоох

Аргаль хонь, янгир ямааны нөөц тогтоох (ялангуяа улсын болон бүс нутгийн хэмжээнд тоолоход) тохиромжтой үе нь байршил нутагтаа харьцангуй жигд тархацтай, маршрутад ажиллахад цас, үер гэх мэт байгалийн саад багатай 7-9 сард байдаг.

Судлаачид урьдчилан авсан мэдээгээр тодорхойлсон аргаль хонины тархац бүхий нутагт сорилын талбай авч бүртгэл хийнэ. Сорилын талбайг сонгохдоо тархац нутгийн хүрээнд аль болох жигд байхад анхаарах ёстой. Өөрөөр хэлбэл зөвхөн угалз, тэхийн элбэг байршдаг нутгийг илүү анхаарч сонгохоос зайлсхийх ёстой. Дээж талбай нь сорилын талбайн 51 хувиас дээш байх шаардлагатай.

Судлаачид сорилын талбайд замлалаар явж хүснэгт-1-ийн дагуу бүртгэл хөтөлнө. Бүртгэлийг өглөө эрт эхлэх бөгөөд аргаль хонины идэвхжилийн үед анхааралтай ажиглаж бүртгэл хөтөлнө.

Хүснэгтийн “0” дугаартай мөрөнд судалгаа эхэлсэн газар, солбицол, цагаа бичнэ. “Урт” гэсэн багананд “0” гэж бичнэ. Тухайн өдрийн судалгаа дууссаны дараа дууссан газар, солбицол, цаг, замлалын уртыг бичнэ.

Зүйлийн нэрийг шинжлэх ухааны латин нэрийн эхний 2 үсгээр (аргаль хонь OA-Ovis ammon) бичнэ. Газрын нэрийг бичихээс гадна солбицлыг GPS ашиглан тогтооно. Уртыг

алхаа хэмжигч ашиглан хэмжихээс гадна бололцоотой бол машины спидометр ашиглаж болно.

“Өргөн” гэсэн багананд амьтан хүртэлх зайг замналын шугамнаас перпендикуляр (тэгш өнцөгт) байдлаар авч тодорхойлж бичнэ. Тухайн өдөрт ажилласан бүртгэгчид замналаа газрын зураг дээр тоймлон зурж хоноглосон (зогсоосон) газраа тэмдэглэнэ.

Гурав. Боловсруулалт

Хээрийн хайгуул дууссаны дараа судалгааны ажлын хэсгүүдээс анхан шатны бүртгэл авч мэдээг нэгтгэн задлан шинжилгээ, дүгнэлт хийнэ. Мэдээг дүгнэж нийт нөөц, тархац, сүргийн бүтэц, сүрэнгэлийн хэмжээг тархац нутгийн онцлог, аймгаар тоймчлон тооцож гаргана. Уулын туруутан амьтдын тархац, нягтшил, бусад мэдээллийг ArcGIS программ, түүний өргөтгөл программ ашиглан задлан шинжилгээ хийнэ.

Дээж талбайнуудын нийлбэр (S_d)

$$S_d = S_{r_1} + S_{r_2} + \dots + S_{r_n} \quad (1.1)$$

S_{r_n} - Дээж талбай.

Тухайн сорилын талбайг (S_s) Home range, ArcGIS программ ашиглан (хавтгайд) тооцож гаргана.

Дээж талбайнуудад тоологдсон бодгалийн нийт тоо (N_d)

$$N_d = n_1 + n_2 + \dots + n_n \quad (1.2)$$

$n_{1,2,\dots,n}$ – тухайн дээж талбайд тоологдсон бодгалийн тоо

Тухайн сорилын талбай дахь бодгалийн тоо (N_s)

$$N_s = \frac{S_s \cdot N_d}{S_d} \quad (1.3)$$

Тухайн сорилын талбай дахь нягтшилыг 1000 га-д байгаа бодгалийн тоогоор (D_s) тогтооно.

$$D_s = \frac{N_s \cdot 10}{S_s} \quad (1.4)$$

Тархац нутгийн хэмжээнд сорилын талбайнуудад тоологдсон бодгалийн тоо, (N_{ST})

$$N_{ST} = N_{S_1} + N_{S_2} + \dots + N_{S_n} \quad (1.5)$$

Тархац нутаг дахь аргаль хонины нөөц, (N_t)

$$N_t = \frac{N_{ST} \cdot S_t}{S_{sd}} \quad (1.6)$$

S_t -Тархац нутгийн талбайг нутгийн иргэд, мэргэжилтнүүдийн аман мэдээг үндэслэн байр зүйн зураг дээр тоймчлон тэмдэглэж ArcGIS программыг ашиглан тогтооно.

Уулын туруутны нягтшил, нөөц тогтоох арга

Энэхүү аргазүй нь энгийн бөгөөд тооллогын алдааг олдог томъёотой нь хамтад нь хэрэглэх давуу талтай. Дундад Азийн зарим улс орон өргөн хэрэглэдэг. Судалгааны дээж талбайн өөр өөр орчин дахь нийт тоог тодорхойлоход тухайн тооллогын талбайнуудад бүртгэсэн нийт амьтны тоо, дээж талбайнуудын нийлбэрийг хамтад нь бодож олох аргачлал юм. Нэгж талбай дахь нягтшилыг тус бүрт нь олохгүйгээр шууд нийт талбайд экстраполяци хийж болно. Дээж талбай тус бүр дэх тооллогын мэдээ байвал нийт тархац нутгийн хэмжээнд экстраполяцийг шууд хийж боддог хялбарчилсан аргазүй ажээ.

Амьтны нөөц (N) ба экстраполяци хийхэд гарсан статистик алдаа $m(N)$ - г доорхи томъёогоор тооцно:

$$N = \frac{n \cdot S}{q} \quad m(N) = \sqrt{\frac{(S-q) \cdot S \cdot n \cdot v}{q^2}}$$

Энд: n – дээж талбайд бүртгэсэн амьтны тоо; q – дээж талбайнуудын нийлбэр; S – тархацын талбай, тооллогын экстраполяци хийх; v – сүргийн дундаж тоо.

Жишээ болгон авч үзвэл: Нийт 240 км² талбай бүхий 8 дээж талбайд, 180 янгир ямаа ажигласан. Нийт янгир тархсан нутгийн хэмжээ нь 1200 км², сүргийн дундаж 6 бодгаль байхад

Амьтны нөөц (N) ба экстраполяци хийхэд гарсан статистик алдаа $m(N)$ - г доорхи томъёогоор тооцно:

$$N = \frac{180 \cdot 1200}{240} = 900 \quad m(N) = \sqrt{\frac{(1200-240) \cdot 1200 \cdot 180 \cdot 6}{240^2}} = 147$$

Нөөцийн дээд доод хязгаар 900 ± 147 бодгаль гэж гарлаа.

Дээрхи тохиолдол нь экстраполяци хийх нийт тооллогын талбайн 20%-ийг хамарсан ба алдаа нь 16.3% -тай гарчээ. Тооллогын талбайг 30% болгон нэмэгдүүлэхэд экстраполяцийн алдаа 12.4% болж багассан, тооллогын талбайг 10% болгон бууруулахад алдаа 24.4% болж өссөн үзүүлэлт гарсан байна. Тиймээс аль болох олон сорилын талбай авч том талбайд судалгааг хийвэл тооллогын алдаа төдий чинээ багасдаг байна.

3.3. Говь, цөлийн туруутны нягтшил, нөөц тогтоох арга

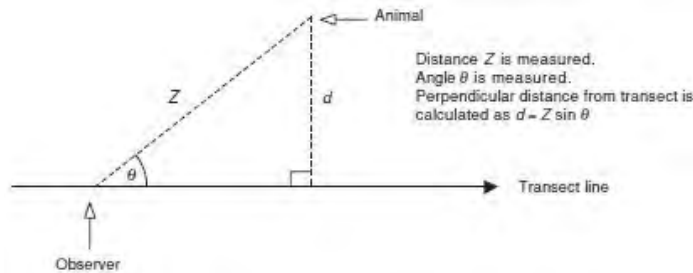
Трансектийн тооллого (Distance sampling): Тал хээр, говь цөлийн тууртан амьтдын тархац, нөөц, нягтшилыг тодорхойлох нэг арга нь дэлхий нийтэд өргөн ашигладаг Distance sampling арга зүй юм. Энэ аргыг ашиглан популяцийн хэмжээг зөв тодорхойлохын тулд хэд хэдэн нөхцлийг харгалзан тооцдог (Burkham К.Р, 1980, Samanta, 2009). Үүнд:

1. Трансектүүдийг сонгохдоо санамсаргүй загварчлал хэрэглэн амьтан олон, дунд, цөөн гэж ялгахгүйгээр тархац нутаг нь судалгааны талбай, трансектэд жигд хамрагдсан байхад анхаардаг.
2. Трансектийн шулуунаас хол, алс байгаа амьтдыг харах гэж их цаг алдахгүйгээр трансектийн замналын дагуу ба энэ шулуунаас холгүй байгаа амьтдыг тоолоход гол анхаарлаа чиглүүлэх,
3. Амьтан ажигласан зай, өнцгийг тэмдэглэхдээ үргэхээс өмнөх анх харсан цэгээр нь авах,

4. Перпендикуляр зай буюу сүрэг хүртэлх зай, өнцгийг трансектийн шулуунаас сүргийн төв хүртэл алдаагүй хэмжин, ажиглагчийн багцаалсан тоо тавихгүй байхыг хичээх,
5. Сүргийн бодгалиудын тоог нямбай бүртгэхийг (трансектийн дагуу буюу ойр байгаа сүргүүдийн хувьд) чухалчлах зэргийг баримталдаг байна.

Дээрхи зарчмыг баримтлан сонгосон трансект бүрийн дагуу ажиглагчид машинаар явж бүртгэсэн амьтан, сүрэг бүрийн зай, өнцгийг ашиглан перпендикуляр зайг дараах байдлаар олно.

Зураг 3. Трансектийн шугамнаас амьтан хүртэлх перпендикуляр зай

Перпендикуляр зайг доорх томъёогоор олно.

$$d = Z \sin(\theta)$$

Судалгааны ажлын төлөвлөлт, боловсруулалт хийх: Статистик аргаар боловсруулж популяцийн хэмжээг үнэн зөв гаргахын тулд тухайн зүйл амьтны тархцын хүрээг бүрэн хамрахуйц судалгааны талбайд хангалттай тооны шугаман трансектүүдийг тохиолдлын аргаар сонгох бөгөөд судалгааны төлөвлөлт болон мэдээллийг боловсруулахад “Distance” программыг ашиглана. Амьтан харах магадлалын түвшин, харагдаагүй амьтан, сүргийг үнэн зөв тооцох боломжийг зүйл тус бүрийн хувьд бусад анализ програмуудыг ашиглан тооцох шаардлагатай бөгөөд үнэмшилийн төвшин өндөр болох ажээ.

Амьтан харах боломж их байх зурвасын өргөнийг трансектийн нийт уртаар үржүүлэн тооллогод хамарсан талбайн хэмжээг гаргана.

Эцэст нь зүйл тус бүрийн хувьд трансектийн шулуунаас 0 зайнаас эхлэн тархах перпендикуляр зайн тархалт $f(0)$, амьтан харагдах магадлал (n/L) , сүргийн хэмжээ $E(s)$. зэргийг ашиглан 1-р томъёогоор бодож нягтшилыг (D) тооцож гаргана. Тоологдсон амьтдын нягтшил D -г судалгааны талбайд үржүүлж нийт тоо толгой (N) -г олно.

Судалгааны талбай дахь тухайн зүйл амьтны нягтшилыг тодорхойлохдоо доорх томъёогоор олдог.

$$\hat{D} = \frac{n\hat{f}(0)\hat{E}(s)}{2L} \quad (1),$$

Энд L -трансектийн нийт урт, n -тэмдэглэгдсэн сүргийн тоо, $f(0)$ -трансектийн шулуунаас сүрэг хүртэлх перпендикуляр зайн тархалтын функц, $\hat{E}(s)$ -сүрэг дэх бодгалийн тоо (Buckland *et al.*, 2001).

БҮЛЭГ 4. СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ҮР ДҮН

4.1. АРГАЛЬ ХОНИНЫ ТАРХАЦ, НӨӨЦ, НЯГТШИЛЫН ҮНЭЛГЭЭ

Монгол орны аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээг эрдэмтэн судлаачид тодорхой цаг хугацааны давтамжтай тогтоож ирсэн бөгөөд судалгааны аргазүй болон бусад хүчин зүйлээс хамааран янз бүрийн үр дүн гарч байжээ.

Энэ удаагийн судалгаагаар манай орны 17 аймгийн 135 сумын 352 байршил нутгийн **67,390.9 км²** талбайд 1,000 га-д **2.92 бодгаль** нягтшилтайгаар **19,691±814** толгой аргаль хонины нөөцтэй гэж тогтоолоо.

Хүснэгт 2. Аргаль хонины тархац, нөөц, нягтшиллын үнэлгээ, аймгаар

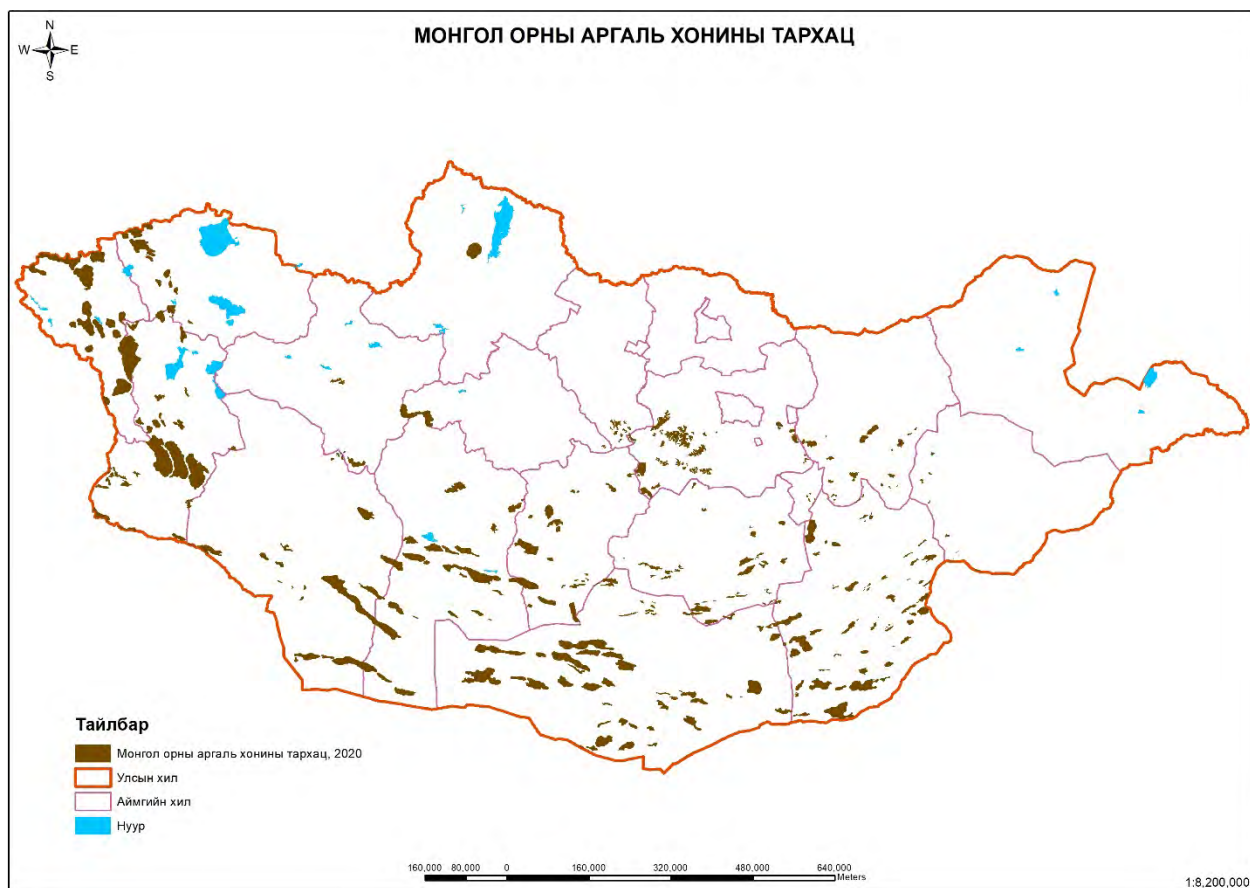
№	Аймаг	Тархцын талбай, км ²	Дээж талбай, км ²	Дээж талбайд бүртгэсэн бодгаль	1000 га дахь нягтшил	Сүргийн тоо	Дундаж сүрэглэлт	Нөөц	Статистик алдаа
		<i>S</i>	<i>q</i>	<i>n</i>	<i>D</i>	<i>n_o</i>	<i>v</i>	<i>N</i>	<i>m(N)</i>
1	Архангай	751.14	205.1	48	2.34	15	3.2	176	39
2	Баян-Өлгий	7,297.82	638.6	308	4.82	26	11.8	3,520	659
3	Баянхонгор	7,207.72	1,678.2	215	1.28	24	9.0	923	165
4	Булган	408.73	126.2	28	2.22	11	2.5	91	23
5	Говь-Алтай	5,491.95	1,647.6	227	1.38	16	14.2	757	158
6	Говь-Сүмбэр	66.41	44.1	186	42.18	25	7.4	280	32
7	Дорноговь	8,308.7	1,057.6	289	2.73	60	4.8	2,270	274
8	Дундговь	2,440.02	415.8	182	4.38	27	6.7	1,068	187
9	Завхан	636.88	190.8	94	4.93	19	4.9	314	60
10	Өвөрхангай	3,286.16	426.4	220	5.16	23	9.6	1,695	330
11	Өмнөговь	12,823.25	1,422.6	283	1.99	39	7.3	2,551	385
12	Сүхбаатар	193.13	36.11	16	4.43	12	1.3	86	26
13	Төв	3,733.55	786.5	178	2.26	22	8.1	845	160
14	Увс	2,399.49	419.8	342	8.15	45	7.6	1,955	265
15	Ховд	10,352.84	1,527.3	356	2.33	38	9.4	2,413	361
16	Хөвсгөл	677.19	128.8	31	2.41	17	1.8	163	36
17	Хэнтий	1,315.92	516.04	229	4.44	31	7.4	584	82
	Дүн	67,390.9	11,267.55	3,232	2.9219	450	6.9	19,691	814

Энэ нь өмнөх 2009 оны судалгаатай харьцуулахад тархац нутгийн хэмжээ 34.2%-иар тэлсэн, тоо толгойн нөөц 8.6%-иар нэмэгдсэн үзүүлэлт юм. Харин нягтшил 0.7 бодгалиар буурсан нь тархац нутаг нэмэгдсэнтэй холбоотой.

Энэ удаагийн судалгаагаар аргаль хонины байршил нутгийг аль болох бүрэн хамруулж зураглахыг эрмэлзсэн ч зарим газар нутгийн мэдээлэл дутмагаас орхигдуулсан байхыг үгүйсгэхгүй.

Монгол орны аргаль хонины нийт тархац нутгийн 29.9% буюу 20,127.7 км² нутаг нь улсын ТХГН-ийн сүлжээнд хамрагдсан байна.

Зураг 4. Монгол орны аргаль хонины тархац нутаг

Хүснэгт 3. Аргаль хонины тархац, нөөц, нягтшилын үнэлгээний харьцуулсан дүн, аймгаар

№	Аймаг	Аргаль хонины тархац, км ²			Аргаль хонины нөөц			1,000 га дахь нягтшил		
		2001	2009	2020	2001	2009	2020	2001	2009	2020
1	Архангай		1,327.1	751.14			176			2.34
2	Баян-Өлгий	2,274.82	4,244.3	7,297.82	650	2,123	3,520	2.9	5	4.82
3	Баянхонгор	2,955.35	3,560.8	7,207.72	290	572	923	1	1.6	1.28
4	Булган		403.8	408.73			91			2.22
5	Говь-Алтай	6,263.84	6,465.1	5,491.95	380	1,556	757	0.6	2.4	1.38
6	Говь-Сүмбэр	9.19	29.0	66.41	85	140	280	92.5	48.3	42.18
7	Дорноговь	8,315.33	9,671.9	8,308.7	1,745	2,773	2,270	2.1	2.9	2.73
8	Дундговь	3,991.22	1,723.5	2,440.02	850	2,338	1,068	2.1	13.6	4.38
9	Завхан	1,184.74	1,184.7	636.88	110	40	314	0.9	0.3	4.93
10	Өвөрхангай	3,716.55	2,151.2	3,286.16	1,840	1,756	1,695	5	8.2	5.16
11	Өмнөговь	8,990.77	6,371.7	12,823.25	4,040	2,404	2,551	4.5	3.8	1.99
12	Сүхбаатар	120.01	1,070.9	193.13	5	50	86	0.4	0.5	4.43
13	Төв	1,296.91	2,992.0	3,733.55	375	834	845	2.9	2.8	2.26
14	Увс	694.12	1,315.9	2,399.49	380	1,033	1,955	5.5	7.9	8.15
15	Ховд	8,028.58	6,369	10,352.84	2,460	2,311	2,413	3.1	3.6	2.33
16	Хөвсгөл	63.04	613.8	677.19	30	30	163	4.8	0.5	2.41
17	Хэнтий	828.12	720.6	1,315.92	175	180	584	2.1	2.5	4.44
	Дүн	48,732.59	50,215.3	67,390.9	13,415	18,140	19,691	2.75	3.60	2.9219

График 1. Аргаль хонины тархац, нөөц, нягтшилын харьцуулсан үзүүлэлт, оноор

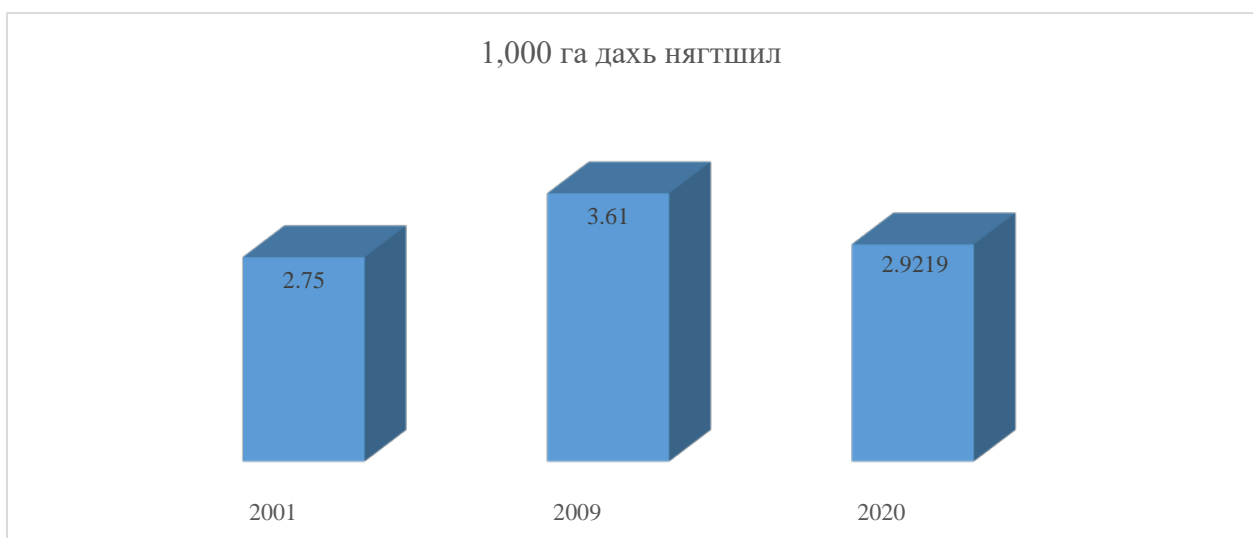
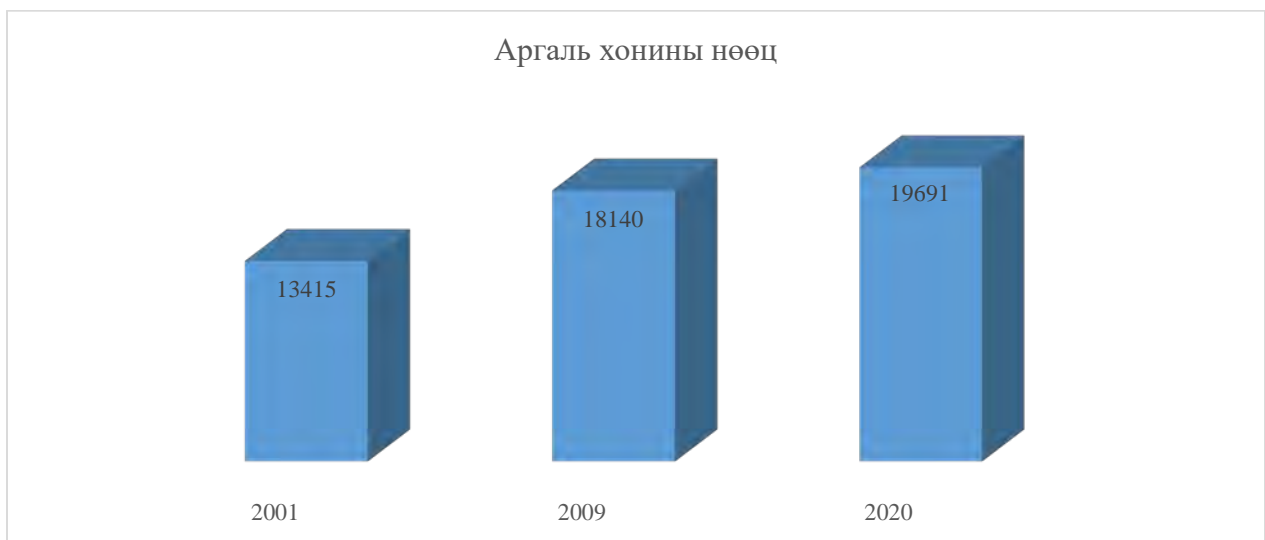
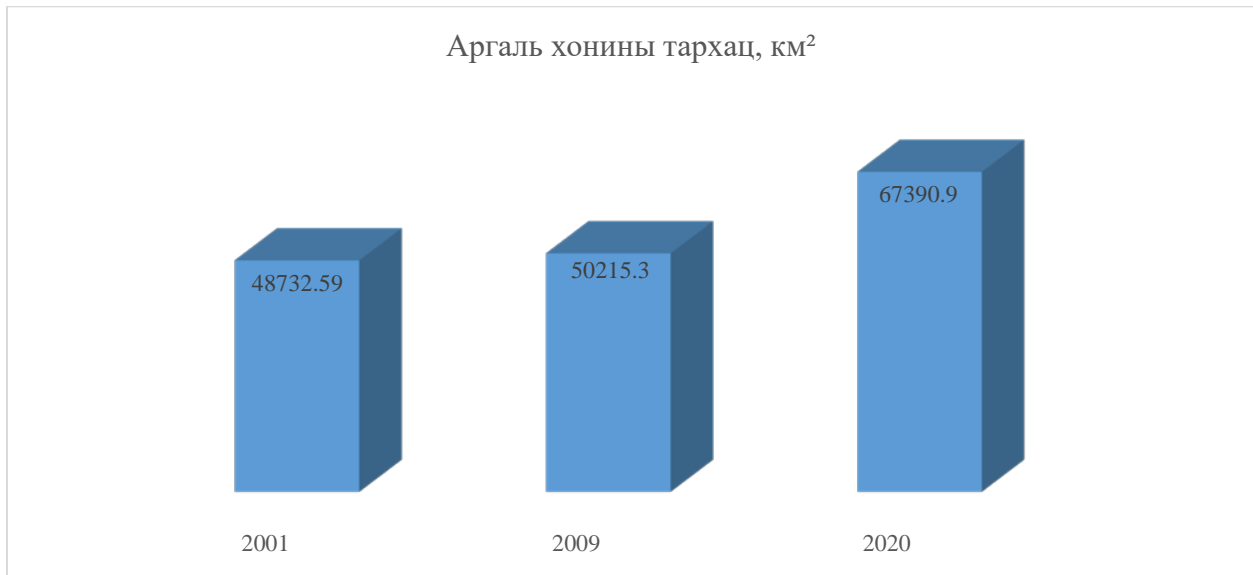
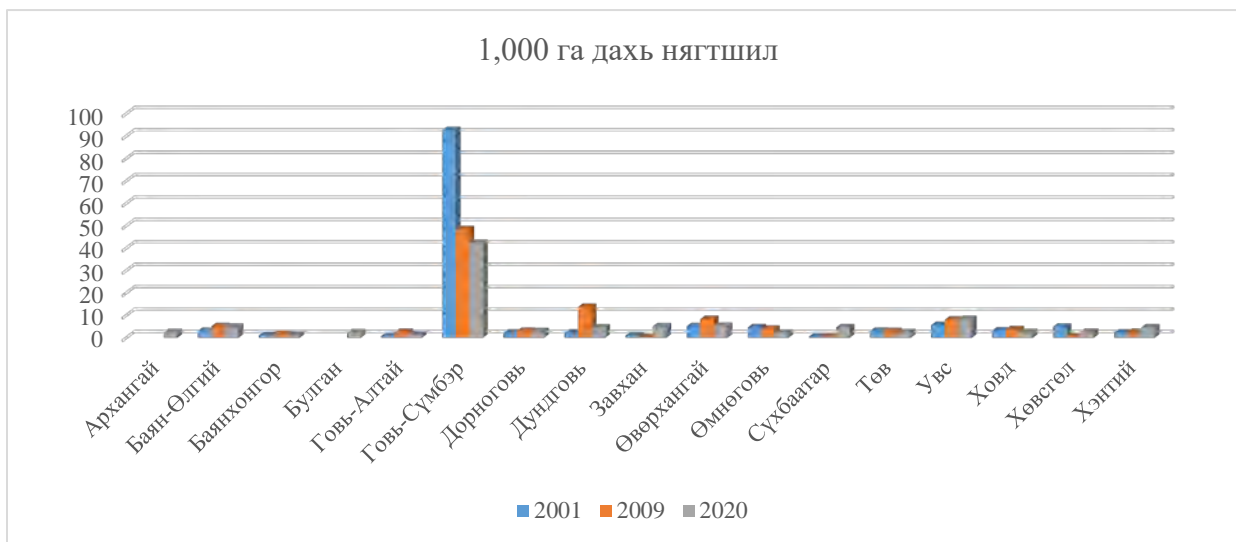
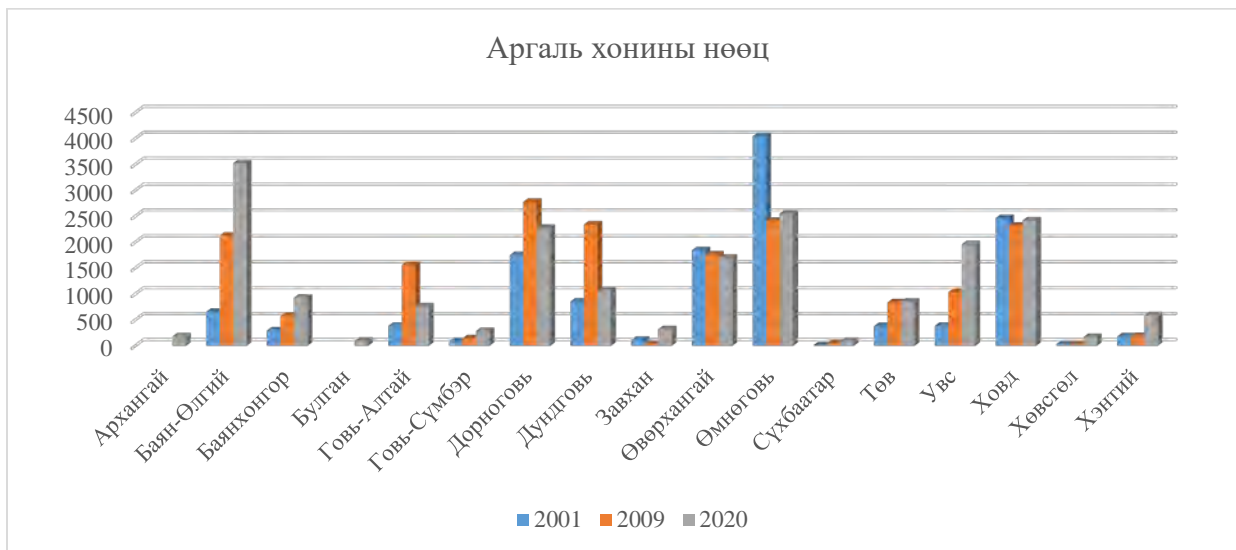
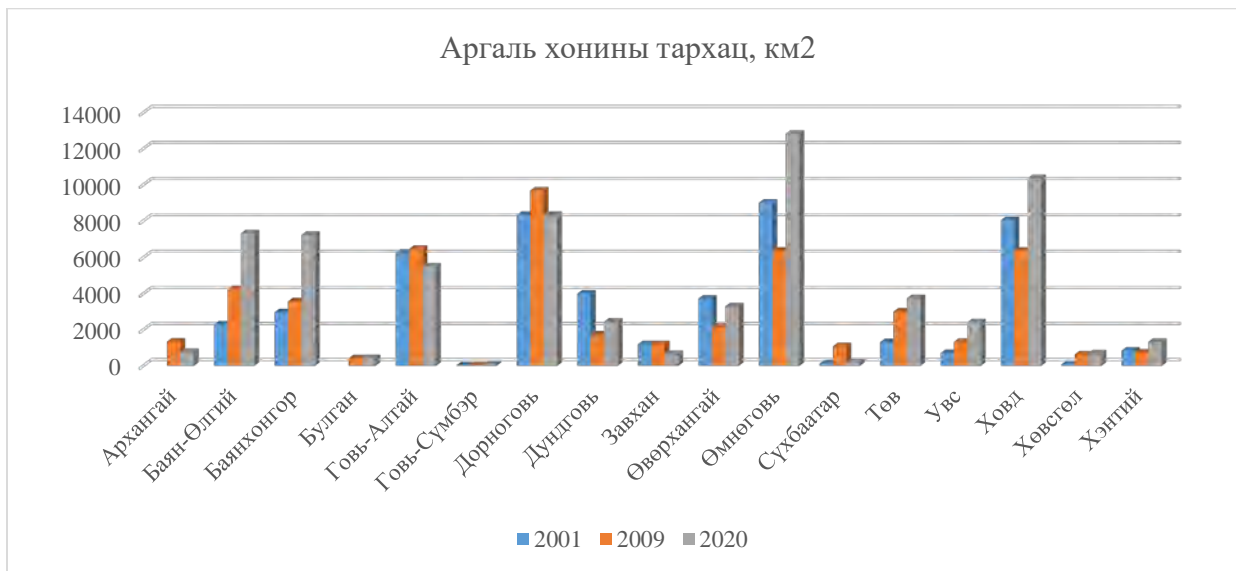

График 2. Аргаль хонины тархац, нөөц, нягтшиллын харьцуулсан үзүүлэлт, аймаггаар

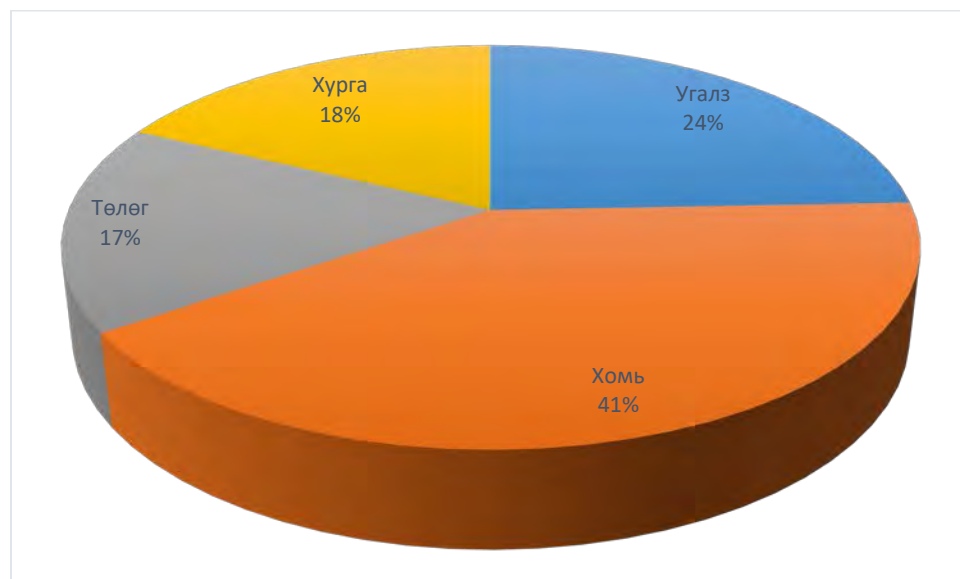

Хээрийн судалгаагаар ажиглагдсан нийт бодгалиас 1-41 толгойгоор сүрэглэсэн 248 сүргийн 1,488 бодгалийг нас, хүйсээр ялган таньж тодорхойлсоныг дараах хүснэгтэд харуулав. Энд угалз:хомь:төлөг:хурга гэсэн дарааллаар 24.4:41.1:16.6:17.9 гэсэн харьцаатай байлаа.

Хүснэгт 4. Аргаль хонины сүргийн бүтэц

№	Аймаг	Угалзын насны ангилал				Угалз	Хомь	Төлөг	Хурга	Нийт
		IV	III	II	I					
1	Баян-Өлгий	13	23	58	48	142	77	24	45	288
2	Говь-Сүмбэр	1	2	5	6	14	99	28	45	186
3	Дорноговь	9	16	20	15	60	107	60	46	273
4	Дундговь			2	4	6	44	24	8	82
5	Завхан						4	2	2	8
6	Өвөрхангай	3	4	17	16	40	76	37	15	168
7	Өмнөговь	1	2	6	3	12	57	22	27	118
8	Сүхбаатар						10	2	4	16
9	Төв	5	6	6	17	34	46	10	30	120
10	Хэнтий	12	13	11	19	55	91	39	44	229
	Дүн	44	66	125	128	363	611	248	266	1,488

График 3. Аргаль хонины сүргийн бүтэц

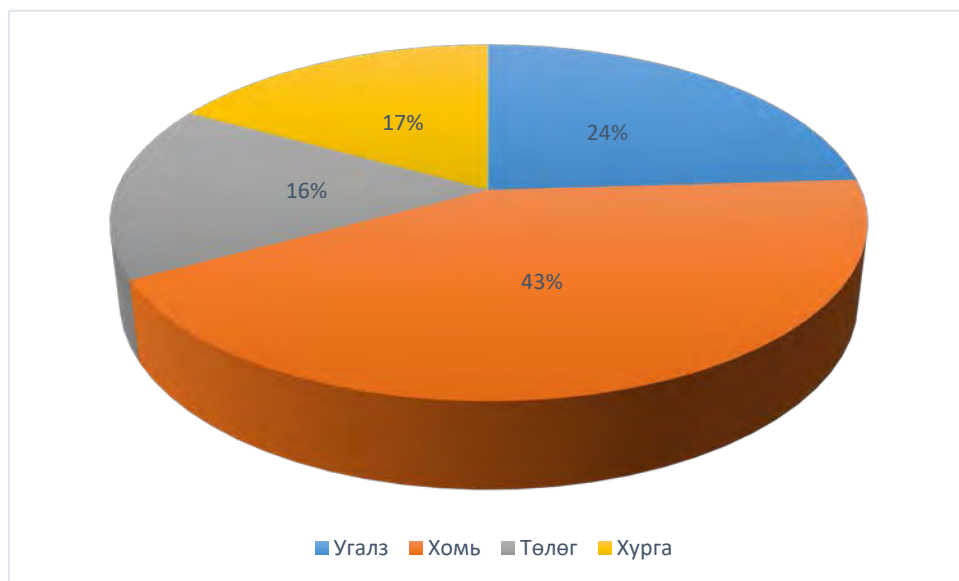
Дээрх үзүүлэлтээс харахад угалз хомийн харьцаа 1:1.68, хомь хурганы харьцаа 1:0.43 буюу нөхөн үржил 43.5%-тай, хомь төлөгний харьцаа 1:0.40 буюу нөхөн төлжилт 40.6%-тай үзүүлэлт гарч байна.

Бид өөрсдийн тодорхойлсон сүргийн бүтцийг сүүлийн жилүүдэд бусад мэргэжлийн байгууллагын хийж гүйцэтгэсэн 14 аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын дүнтэй харьцуулан үзэхэд сүргийн бүтцийн харьцаа үндсэндээ тохирч байна.

Хүснэгт 5. Аргаль хонины сүргийн бүтэц, ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын дүнгээр

№	Аймаг	Угалз	Хомь	Төлөг	Хурга	Дүн
1	Архангай	28.8	40	13.8	17.5	100.1
2	Баян-Өлгий	30	33	15	22	100
3	Баянхонгор	29	36	14	21	100
4	Говь-Алтай	2	51	24	23	100
5	Говь-Сүмбэр	32	38	18	9	97
6	Дорноговь	13.3	29.2	55.9	1.6	100
7	Дундговь	22.4	45.3	5.8	26.5	100
8	Завхан	17	45	16	22	100
9	Өмнөговь	9.4	53.1	19.3	18.4	100.2
10	Төв	22.4	55.8	7.6	14.1	99.9
11	Увс	24.1	46.9	13.4	15.6	100
12	Ховд	19.1	49.9	11.7	19.2	99.9
13	Хөвсгөл	56.4	35	1.8	6.7	99.9
14	Хэнтий	29.7	42.5	7.3	20.5	100
	Дундаж	24.0	42.9	16.0	16.9	99.8

График 4. Аргаль хонины сүргийн бүтэц, ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын дүнгээр

Дээрх хоёр үзүүлэлтээс харахад угалз 24.0%, хомь 41-43%, төлөг 16-17%, хурга 17-18%-тай байдаг ерөнхий зүй тогтол харагдаж байна. Энэ хувиар аргаль хонины нийт нөөцөөс сүргийн бүтцийг тооцвол: угалз 4,726 толгой, хомь 8,270 толгой, төлөг 3,249 толгой, хурга 3,446 толгой байх бололцоотой байна.

Архангай аймаг

Тархац, байршил: Архангай аймгийн Цахир, Хангай, Хашаат сумдын нутагт аргаль хонь тархан байршиж байна.

Хүснэгт 6. Архангай аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Цахир	Ороохын эх, Хэргэлзийтийн эх, Байцын эх, Хонгион эх, Омбын эх, Бумбатын даваа орчим, Хөх уул, Малгат, Тэрхийн эхний нуруу	356.8	Энэ зуны 7 сараас хойшхи мэдээллээр 15, 8, 4, 1, 2 толгойгоор сүрэглэсэн 30 бодгаль үзсэн, ер нь энэ орчимд 25 угалз, 21 хомь, 6 хурга байгаа
2	Хангай	Жаргалантын нуруу, Тэмээн сүүл, Гялгар, Урд Тэрхийн эхний Тээлийн даваа, Шар усны даваа, Байц, Баян хамар	363.2	Урд Тэрхийн эх Байц, Баян хамар орчимд 38 тооны аргальтай, Жаргалантын нуруунд 7-11 бодгаль бүхий 1 сүрэг үзсэн
3	Хашаат	Их Номгоны нуруу	31.1	40-50 толгой аргаль хонь байгаа, хяналт болон биотехникийн арга хэмжээ тогтмол хэрэгжүүлдэг
	Дүн		751.14	

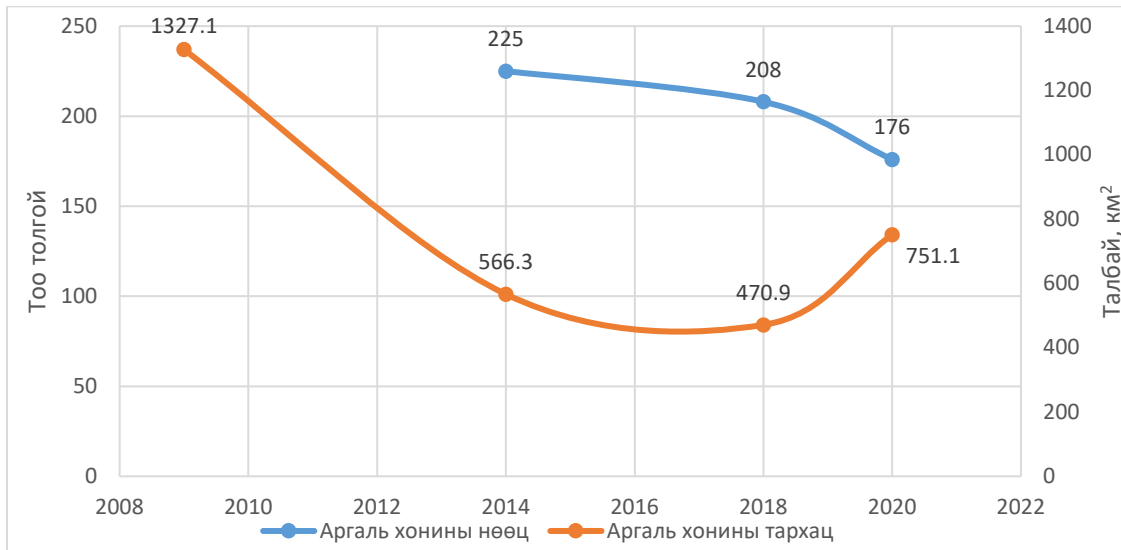
Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Архангай аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 751.14 км² талбайд 1,000 га-д 2.34 бодгаль нягтшилтайгаар 176±39 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

Мэдээллээс үзэхэд Архангай аймгийн Цахир, Хангай, Завхан аймгийн Отгон, Баянхонгор аймгийн Гурванбулаг сумдын нутаг Хангайн нурууны гол өндөрлөгийг дамжин улирлаар байршил нутгаа сэлгэн идээшилдэг тусгаар нэг популяци энэ орчимд байдаг ажээ.

Хүснэгт 7. Архангай аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2001	2009	2014	2018	2020
Тархац нутаг, км ²	-	1,327.1	566.3	470.9	751.1
Нөөц /тоо толгой/	-	-	225	208	176
Нягтшил /1000 га-д/	-	-	3.9	4.4	2.34

График 5. Архангай аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 5. Архангай аймгийн аргаль хонины тархац

Баян-Өлгий аймаг

Тархац, байршил: Баян-Өлгий аймгийн Алтай, Алтанцөгц, Баяннуур, Бугат, Булган, Буянт, Дэлүүн, Ногооннуур, Сагсай, Толбо, Улаанхус, Цэнгэл сумдын нутагт аргаль хонь тархсан байна.

Хүснэгт 8. Баян-Өлгий аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

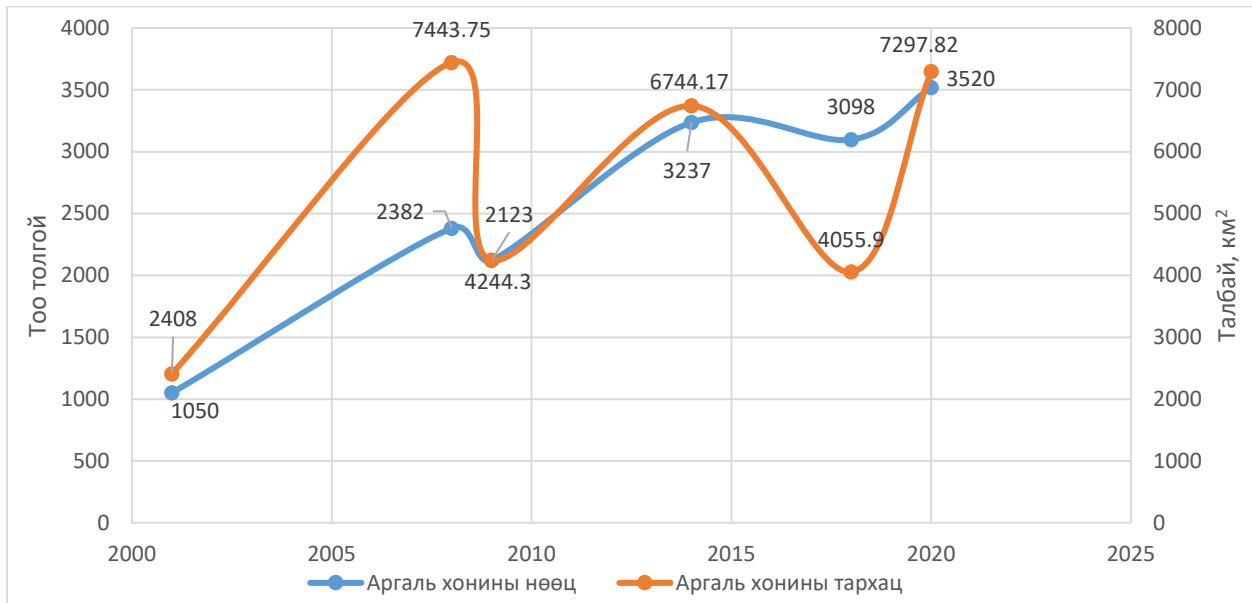
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Алтай	Буянтын нурууны Урд, Хойд бардам, Мухар тошинт, Улаан хад, Угалзын салаа	7,297.82	АБН-ийн мэдээлэл
2	Алтанцөгц	Зуслан уул, Намаржааны хөтөл, Эрэгтийн голын эх, Цаст уулын хэсэг		Мэдээлэл хомс
3	Баяннуур	Цаст уулын хойд хэсэг, Таван бэлчир, Эрэгт		Мэдээлэл хомс
4	Бугат	Их, Бага Асгат, Мөст, Ногоон нуурын эх, Хөх хөтөл даваа, Хойлогийн уул, Загийн Улаан уул, Хойлогийн даваа, Заагт хөтөл, Орогт уул, Төмөрт уул, Төмөртийн хөндий, Орогтын эх, Хаянгийн голын эх, салаанууд		АБН-ийн мэдээлэл
5	Булган	Улаагчины голын эхэн, Агуйтын нуруу, Арцат, Улаан сайр уул, Хар ацын даваа, Хар нуурын нолын эхэн хэсэг		АБН-ийн мэдээлэл
6	Буянт	Тошинт, Эзэрлэгийн нуруу, Буянтын нуруу		АБН-ийн мэдээлэл
7	Дэлүүн	Агуйтын нуруу, Модон ахуунт, Хөх Сэрхийн нуруу, Бор цоохор уул		АБН-ийн мэдээлэл
8	Ногооннуур	Хөхийн уул, Хөхтийн цагаан жинст, Салхит, Жалгын хөтөл, хил орчмын нутаг		АБН-ийн мэдээлэл
9	Сагсай	Өмнө голын хоёр талын уулс, Дунд уул, Нарийн нуруу, Бөхөн уул		АБН-ийн мэдээлэл
10	Толбо	Зурхайчийн нуруу, Сайр уул, Бураат, Шар судаг, Хатуугийн эхний уул		АБН-ийн мэдээлэл
11	Улаанхус	Сийлхэмийн нуруу, Гурван гайшинсар, Баянзүрхийн нуруу, Агуйт, Хүрэн уул, Асгатын нуруу, Мянган уул Хүрэн хайрхан, Их ойгорын голын эхний уулс		АБН-ийн мэдээлэл
12	Цэнгэл	Их ойгорын голын эхний уулс, Талдагийн их уул, Баян уул,		Мэдээлэл хомс

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Баян-Өлгий аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 15 байршил газрын 7,297.82 км² талбайд 1,000 га-д 4.82 бодгаль нягтшилтайгаар 3,520±659 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

Хүснэгт 9. Баян-Өлгий аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он					
	2001	2008	2009	2014	2018	2020
Тархац нутаг, км ²	2,408.0	7,443.75	4,244.3	6,744.17	4,055.9	7,297.82
Нөөц /толгой/	1,050	2,382	2,123	3,237	3,098	3,520
Нягтшил /1000 га-д/	4.4	3.2	5.0	4.8	7.6	4.82

График 6. Баян-Өлгий аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 6. Баян-Өлгий аймгийн аргаль хонины тархац

Баянхонгор аймаг

Тархац, байршил: Баянхонгор аймгийн Баацагаан, Баянцагаан, Баян-Өндөр, Баянговь, Баянлиг, Галуут, Гурванбулаг, Өлзийт, Богд, Жинст сумдын нутагт аргаль хонь тархан байршиж байна.

Хүснэгт 10. Баянхонгор аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

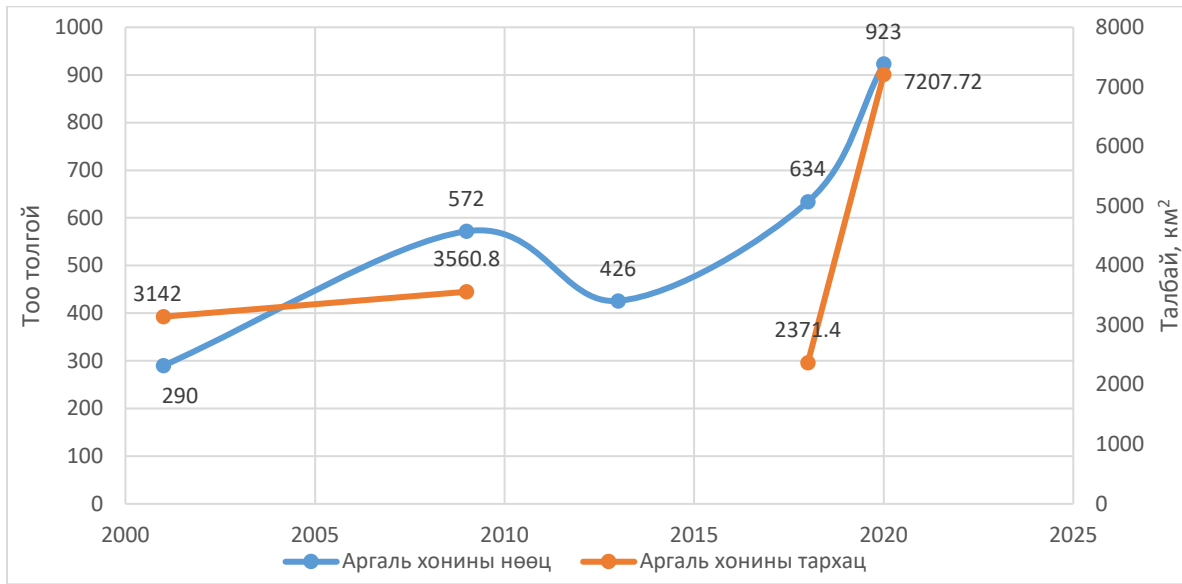
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Баацагаан	Нарийн харын нуруу, Дунд Аргалант, Улаан Аргалант	7,207.72	АБН-ийн мэдээлэл
2	Баянцагаан	Баянцагааны нуруу, Хар Аргалант, Цэцэн уул, Гичгэний нуруу, Тариатын нуруу		АБН-ийн мэдээлэл
3	Баянговь	Тариатын нуруу, Өлзийт уул, Их Богд уул		Мэдээлэл хомс
4	Баянлиг	Их Халбагант, Их, Бага Баян,		Мэдээлэл хомс
5	Баян-Өндөр	Гичгэний нуруу, Дунд нуруу, Эдрэнгийн нуруу, Цагаан бургас, Төмөртийн нуруу		АБН-ийн мэдээлэл, ТХГН-ийн мэдээлэл
6	Богд	Их Богд, Бага Богд		ТХГН-ийн мэдээлэл
7	Галуут	Булгийн нуруу		АБН-ийн мэдээлэл
8	Гурванбулаг	Хэргэлзийтийн эх, Ороохын даваа, Хар усны голын эх, Билүүтийн эх, Цагаан жалгын эх, Тээлийн даваа, Шар усны даваа		7-10 гаруй тоогоор Хангайн гол нуруу дагуу үзэгддэг. Ер нь ховор.
9	Жинст	Тариатын нуруу, Ноён уул, Их Богд, Нарийн харын нуруу, Жинст уул, Зүрх уул		АБН-ийн мэдээлэл
10	Өлзийт	Баян аараг, Өлзийт хавцгайн нуруу, Өвгөн булгийн аяр, Улаан чулууны уул, Баян давааны булуу		АБН-ийн мэдээлэл
11	Шинэжинст	Цагаан Богд уул, Хөх даравгай, Мухар цагаан, Модотын хөх уул		ТХГН-ийн мэдээлэл

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Баянхонгор аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 27 байршил нутгийн 7,207.72 км² талбайд 1,000 га-д 1.23 бодгаль нягтшилтайгаар 923±165 толгой нөөцтэй байх бололцоотой.

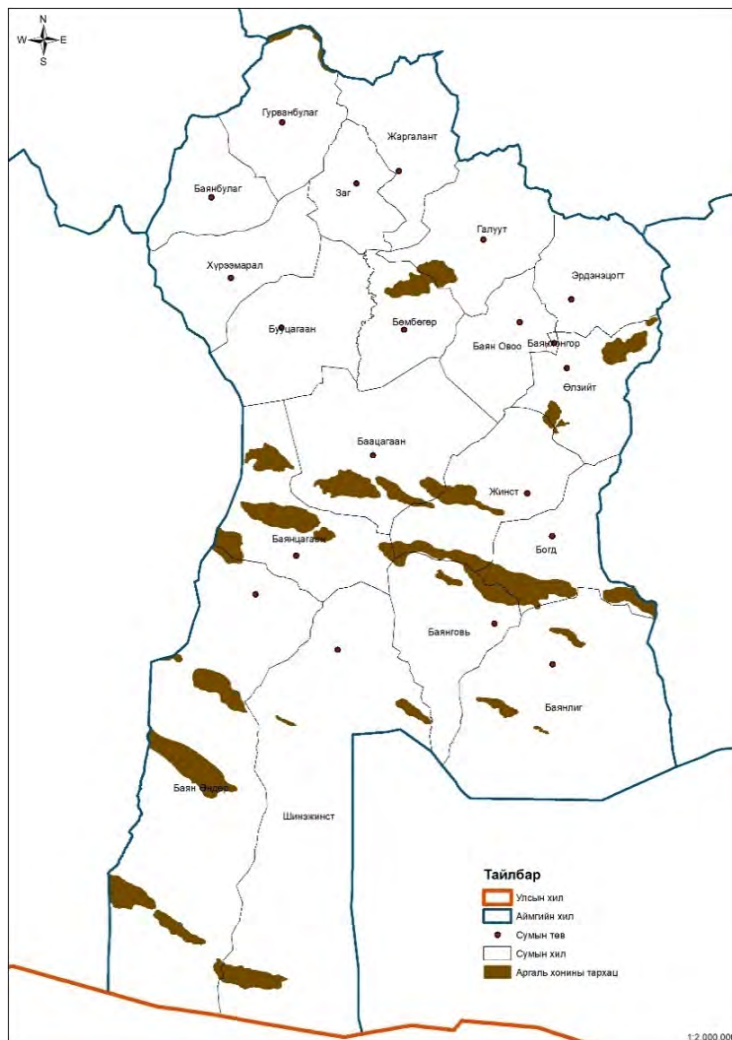
Хүснэгт 11. Баянхонгор аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2001	2009	2013	2018	2020
Тархац нутаг, км ²	3,142	3,560.8	-	2,371.4	7,207.72
Нөөц / тоо толгой/	290	572	426	634	923
Нягтшил /1000 га-д/	0.9	1.6	-	2.67	1.23

График 7. Баянхонгор аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 7. Баянхонгор аймгийн аргаль хонины тархац

Булган аймаг

Тархац, байршил: Булган аймгийн Гурванбулаг, Дашинчилэн сумын нутагт үндсэн тархацтай бол Рашаант сумын нутагт цөөн тоогоор дамжин өнгөрөх байдлаар байршидаг байна. Нутгийн иргэдийн мэдээлээр 1990-ээд оны эхнээс Дашинчилэн сумын нутагт аргаль хонь нутагшиж эхэлсэн, Гурванбулаг сумын иргэд сүүлийн жилүүдэд харагдах болсон гэж мэдээлэв.

Хүснэгт 12. Булган аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Гурванбулаг	Бага хаан уул, Их, Бага Түлүү нуруу	145.6	Сүүлийн жилүүдэд үзэгдэх болсон
2	Дашинчилэн	Могойн нуруу, Баян хар, Найдаг, Бэрх, Лах, Бүдүүн уул, Их, Бага Өрхтий, Дамбийн гозгор, Халиун Азарга, Бага Хорго	200.5	1990-ээд оноос нутагшиж эхэлсэн, тогтвортой байдаг
3	Рашаант	Өлзийт, Их, Бага Аргалийн уул	62.6	Гүйдлээр голцуу байдаг
			408.7	

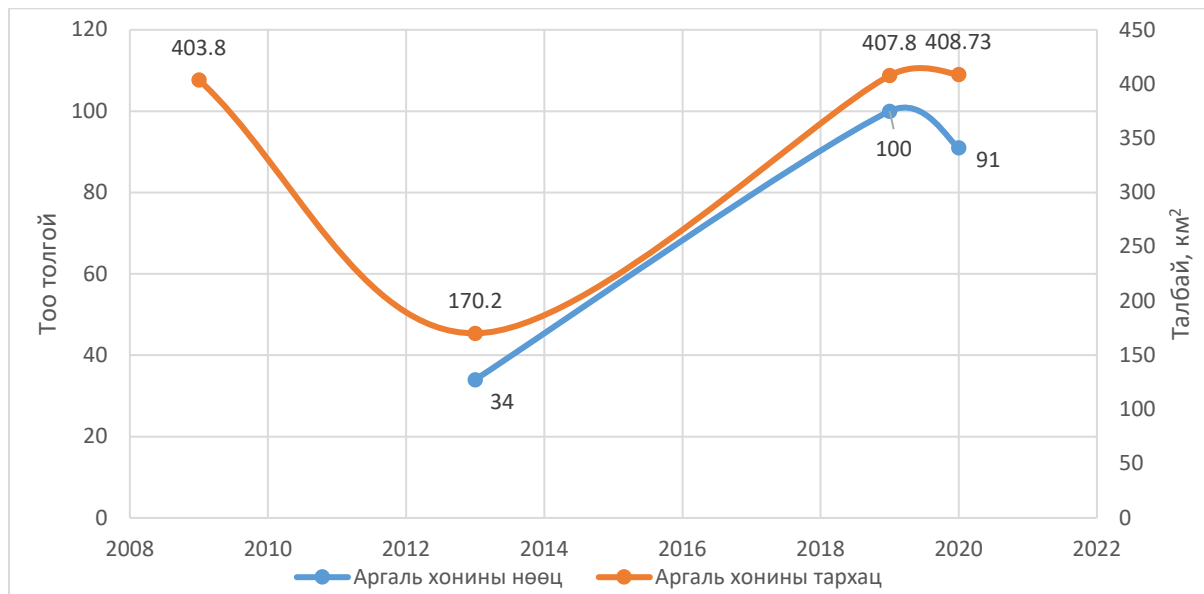
Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Хээрийн судалгаанд дээрх бүх газруудаар нутгийн иргэдийн хамт явсан ч аргаль хонь олж хараагүй. Харин иргэдийн мэдээлж буйгаар Дашинчилэн сумын Бүдүүн ууланд 4-5 сүргийн 60 орчим толгой аргаль өвөлждөг, гэхдээ угалз дийлэнх байдаг. Мөн Баян хар, Найдаг уулыг даган гол руу усанд буудаг, цөөн тоогоор харагддаг, Их Өрхтийд тогтвортой байршдаг, Хөгнө-Тарны БЦГ-ын Бага хааны Хулгайчийн шанданд 30 толгой аргаль өвөлжсөн, Гурванбулаг сумын Түлүүгийн нуруунд 10-аад толгой аргаль мөн өвөлжсөн, Рашаант сумын Их Аргаль ууланд дамжин өнгөрөх байдлаар түр байршдаг, тогтвортой байдаггүй гэж мэдээлэв. Эдгээр аман судалгаанд үндэслэн тооцвол Булган аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 408.73 км² талбайд 1,000 га-д 2.22 бодгаль нягтшилтайгаар 91±23 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

Дашрамд дурьдахад Дашинчилэн сумын Дамбийн гозгорт 6-10 орчим толгой янгир ямаа байсан, 2018 оноос хойш харагдаагүй, мөн Гурванбулаг сумын Очирт ором ууланд 2018-2019 өвөл 5 янгир ямаа өвөлжсөн гэж орон нутгийн иргэд, Хөгнө-Тарны БЦГ-ын ажилтан мэдээлэв.

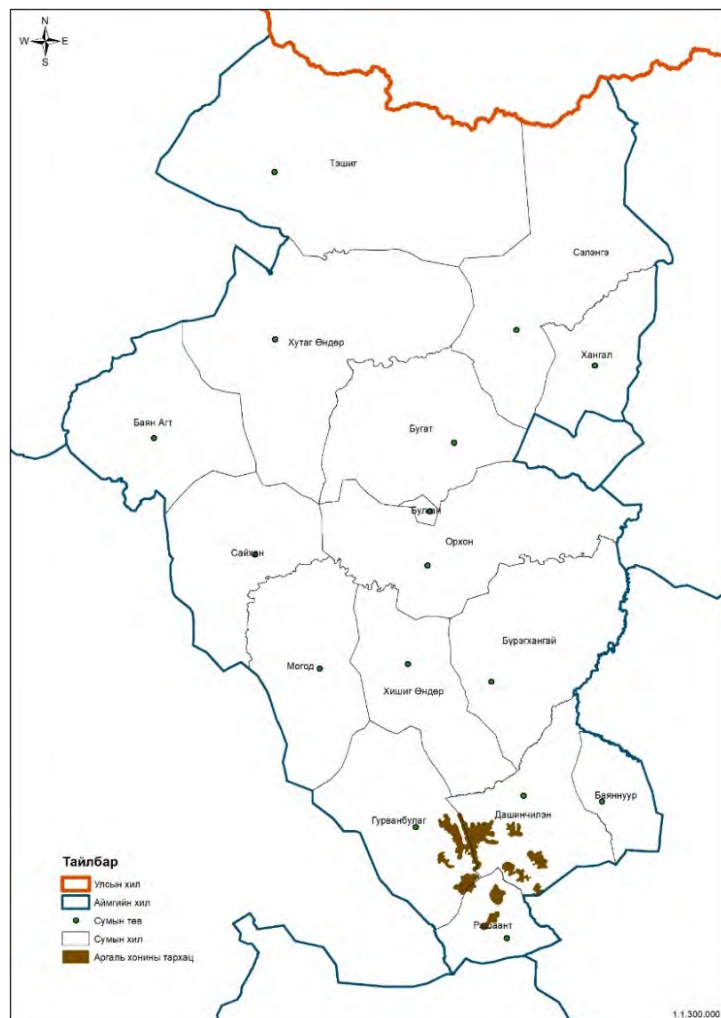
Хүснэгт 13. Булган аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2001	2009	2013	2019	2020
Тархац нутаг, км ²	-	403.8	170.2	407.8	408.73
Нөөц /толгой/	-	-	34	100	91
Нягтшил /1000 га-д/	-	-	1.99	2.4	2.2

График 8. Булган аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 8. Булган аймгийн аргаль хонины тархац

Говь-Алтай аймаг

Тархац, байршил: Говь-Алтай аймгийн Алтай, Бигэр, Бугат, Дэлгэр, Тонхил, Тайшир, Цогт, Чандмань, Эрдэнэ сумдын нутагт үндсэн тархацтай, Баян-Уул, Жаргалан сумын нутгаар гүйдлийн байдлаар аргаль хонь ажиглагддаг байна.

Хүснэгт 14. Говь-Алтай аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

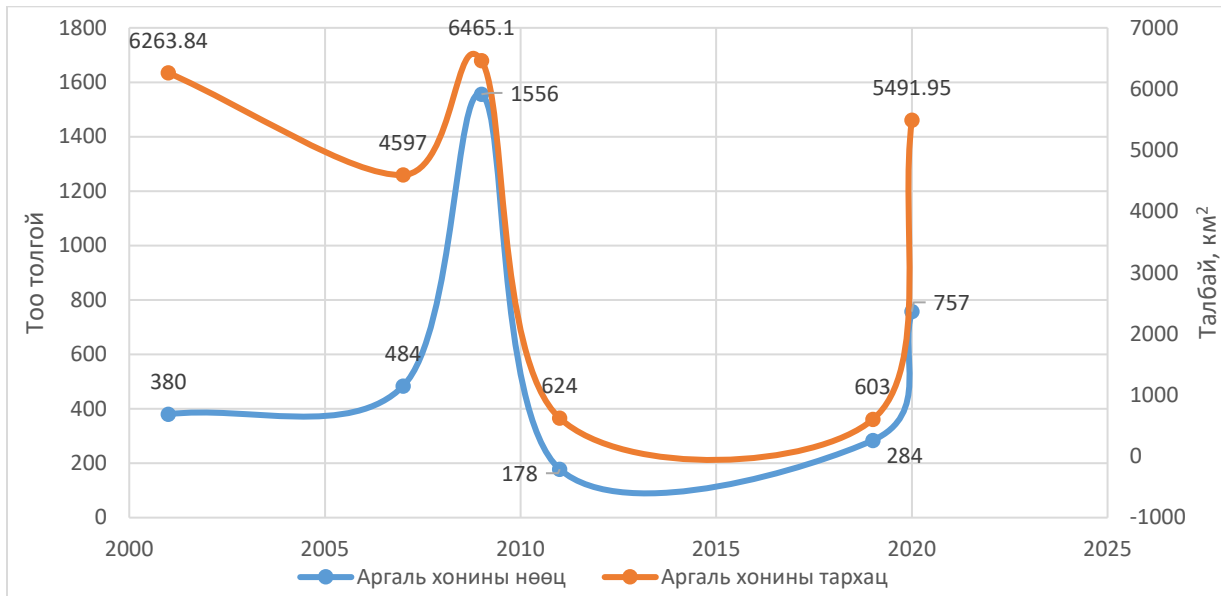
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Алтай	Ажийн нурууны Алтан хайрхан, Баянцагаан, Бунгийн улаан, Лхаа хайрхан, Тооройн нуруу, Шивээт улаан, Майхан нуруу, Хар хайрханы нуруу, Их тооройн нуруу	5,491.95	Дээрх газруудад байдаг боловч тоо толгой ер нь цөөн
2	Бигэр	Сэрх Богдын үзүүр хэсэг		50-200 толгой хүртэл
3	Бугат	Тахийн шар нуруу, Угалзын уул, Зэст уул, Алаг уул, Хар дунд, Бор хацавч		Хөвчийн нуруунд тэр бүр байршдаггүй, Тахийн шар нуруу болон Хөвчийн нурууны хоорондох уулсаар байдаг
4	Дэлгэр	Сэрх Богдын зүүн хэсэг		
5	Тонхил	Тахийн шар нуруу, Аргалантын уул		1990-2000 оны хооронд ган, зуднаар баруун тийш нүүсэн. Барлагийн засмал замаар хашигдсан. 70-аад аргаль, 10 гаруй угалз байсан.
6	Тайшир	Хараат, Бэрхийн уул, Хүүш, Өндөр хүрэн, Баян улаан, Их номгон уул		Шилүүстэй, Тайширын хооронд шилжин байршина.
7	Цогт	Эдрэнгийн нуруу, Өндөр хүрэн, Атас Богд уул, Өвөр мэлтсийн нуруу, Дулаан		ГИДЦГ-ын мэдээ
8	Чандмань	Гичгэний нуруу		Мэдээлэл хомс
9	Эрдэнэ	Гичгэний нуруу, Суман хадны нуруу, Эдрэнгийн нуруу, Ингэс уул, Тооройн нуруу, Шар хулсны нуруу		ГИДЦГ-ын мэдээ

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Говь-Алтай аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 22 байршил нутгийн 5,491.95 км² талбайд 1,000 га-д 1.38 бодгаль нягтшилтайгаар 757±158 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

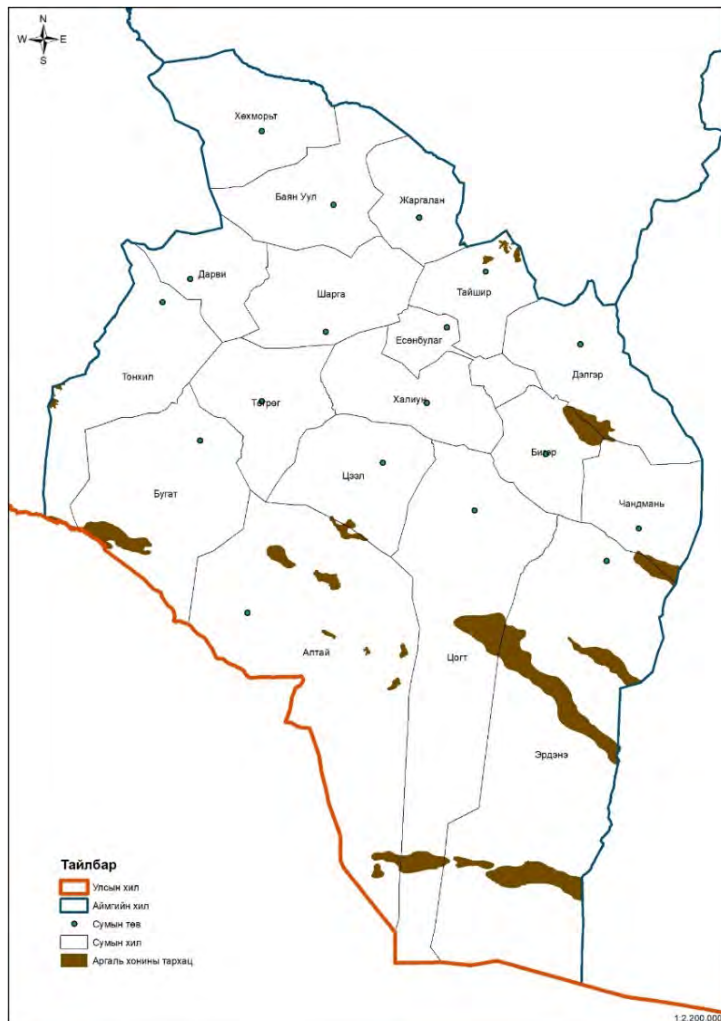
Хүснэгт 15. Говь-Алтай аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он					
	2001	2007	2009	2011	2019	2020
Тархац нутаг, км ²	6,263.84	4,597.0	6,465.1	624.0	603	5,491.95
Нөөц /толгой/	380	484	1,556	178	284	757
Нягтшил /1000 га-д/	0.6	1.1	2.4	0.2	4.7	1.38

График 9. Говь-Алтай аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 9. Говь-Алтай аймгийн аргаль хонины тархац

Говь-Сүмбэр аймаг

Тархац, байршил: Говь-Сүмбэр аймгийн Сүмбэр сумын нутагт аргаль хонь үндсэн тархацтай бөгөөд дамжин өнгөрөх гүйдлийн чухал нутаг болдог.

Хүснэгт 16. Говь-Сүмбэр аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

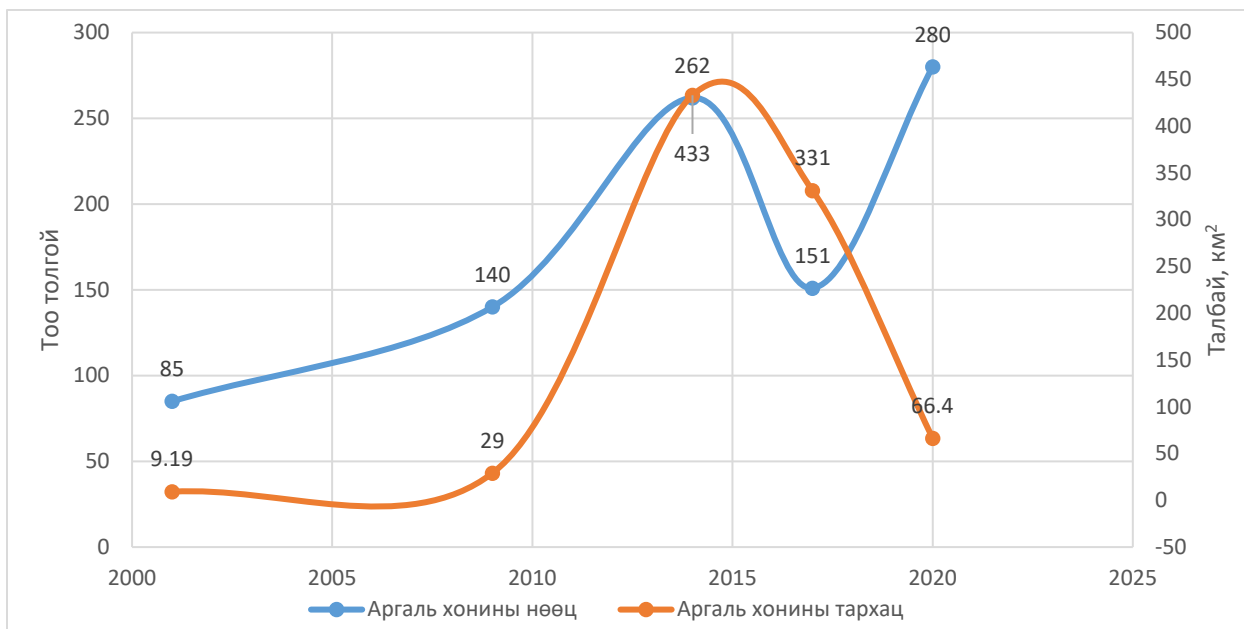
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Сүмбэр	Чойрын Богд, Чингэлийн хад, Хээнцийн толгод, Их Сансар уул, Бага Сансар уул	66.41	ТХГН-ийн мэдээлэл, Нөөц элбэг

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Говь-Сүмбэр аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 66.41 км² талбайд 1,000 га-д 42.18 бодгаль нягтшилтайгаар 280±32 толгой нөөцтэй байх бололцоотой.

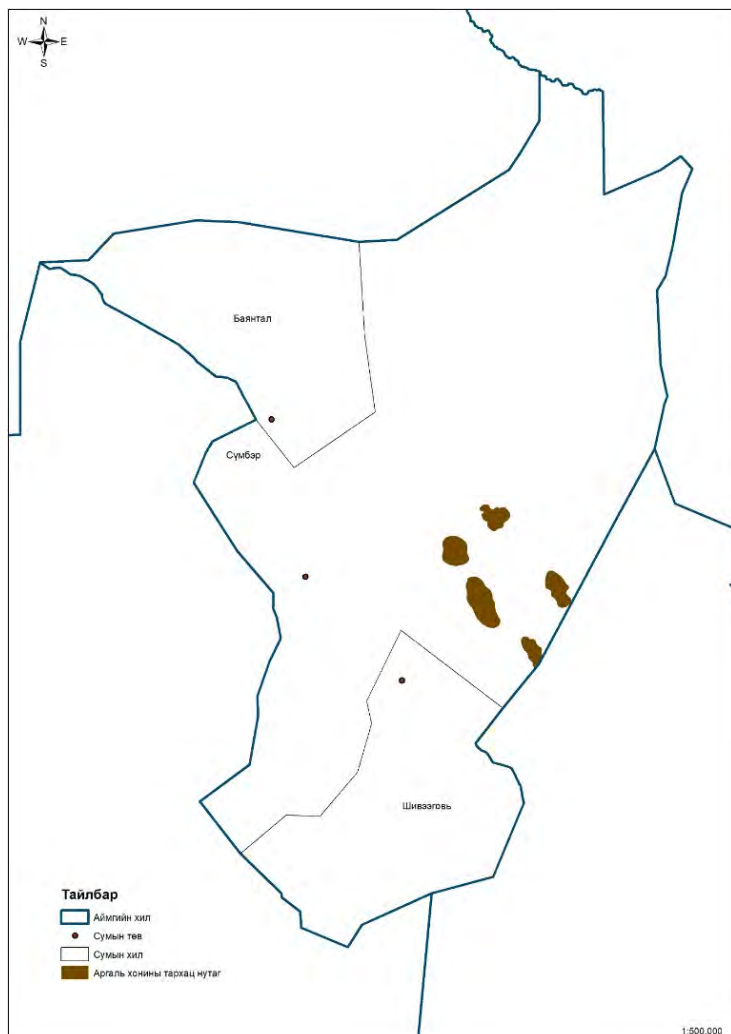
Хүснэгт 17. Говь-Сүмбэр аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2001	2009	2012	2017	2020
Тархац нутаг, км ²	9.19	29.0	433	331	66.41
Нөөц /толгой/	85	140	262	151	280
Нягтшил /1000 га-д/	92.5	48.3	6.0	4.56	42.18

График 10. Говь-Сүмбэр аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 10. Говь-Сүмбэр аймгийн аргаль хонины тархац

Дорноговь аймаг

Тархац, байршил: Дорноговь аймгийн Даланжаргалан, Иххэт, Мандах, Өргөн, Сайншанд, Сайхандулаан, Улаанбадрах, Хар-Айраг, Хатанбулаг, Хөвсгөл, Эрдэнэ сумдын нутагт аргаль хонь тархсан.

Хүснэгт 18. Дорноговь аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Даланжаргалан	Их Нартын хад	8,308.7	ТХГН-ийн судалгаа 800
2	Иххэт	Гурван Мандал, Нүдэнгийн толгод, Их, Бага Эрээн уул		АБН-ийн мэдээлэл
3	Мандах	Аргалантын нуруу, Уушиг уул, Ац богд, Дэрсэн ус, Хөтөл Баян, Гүн Баян, Хараат уул, Ганзагатын хэц, Элгэн, Түм Өлзийн овоо, Хүрэн хайрхан овоо, Аргалант уул, Шарилын уул, Улаан ам, Сөрт,		АБН-ийн мэдээлэл, нөөц харьцангуй элбэг

4	Өргөн	Аргалийн уул, Тасархай, Нартын овоот, Эрдэнэ овооны толгод, Давхар ухаа, Өргөн уул, Зүүн Хээгчин, Хөөвөр,		АБН-ийн мэдээлэл, нөөц харьцангуй элбэг
5	Сайншанд	Шарилын уул, Хаалгын уул, Түшлэгт уул		Нөөцтэй
6	Сайхандулаан	Өндөр жавхланта, Хашаат, Гашуун харын толгод, Цац, Янт, Урт цагаан		Нөөц бага
7	Улаанбадрах	Дулаан хар, Арангадын хэц, Аргалант, Тахиат, Их, Бага Богд, Аршаантын хэц, Их бэрх, Их, Бага хуцнууд, Хэцүү цав овоо		Нөөцтэй
8	Хар-Айраг	Хэцүү тээг, Бага тээг, Буйлахын хар өндөр, Жаргалант, Хавцлын хад		Мэдээлэл хомс
9	Хатанбулаг	Эргэлийн зоо, Хутаг уул, Баруун, Зүүн нарийн, Толийн хяр, Арслан, Хараат, Ширээ хар, Тэрэгт, Булгийн хяр, Хүрэн хайрхан, Шавагтайн толгод, Баруун, Зүүн Хасар, Хэц, Эрин шар, Далан шарын хяр, Хорго, Хороот, Баян овоо, Номт, Таван модны уул,		АБН-ийн мэдээлэл, нөөц харьцангуй элбэг
10	Хөвсгөл	Хутаг уул, Буурлын хяр, Оргил шар уул, Модон усны толгод, Улаан хамар, Өлзийт, Хар толгой, Хадатын толгод, Нүдэнгийн уул, Суварга уул, Харангадын ам		Нөөцтэй
11	Эрдэнэ	Үзүүр, Нүдэн, Хатуугийн төгрөг, Гашуун сүүж, Модонгийн овоо, Давхарын уул, Хоовон, Шанага, Хашаат, Модот өндөр, Адаргын хэц, Цавчирын хэц, Адармагийн хэц, Шандын цагаан овоо, Модон шанд, Баруун хадны хяр, Шивээ, Ханан, Хавцгай, , Дөрвөлж		АБН-ийн мэдээлэл, нөөц харьцангуй элбэг

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Дорноговь аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 67 байршил нутгийн 8,308.7 км² талбайд 1,000 га-д 2.73 бодгаль нягтшилтайгаар 2,270±274 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

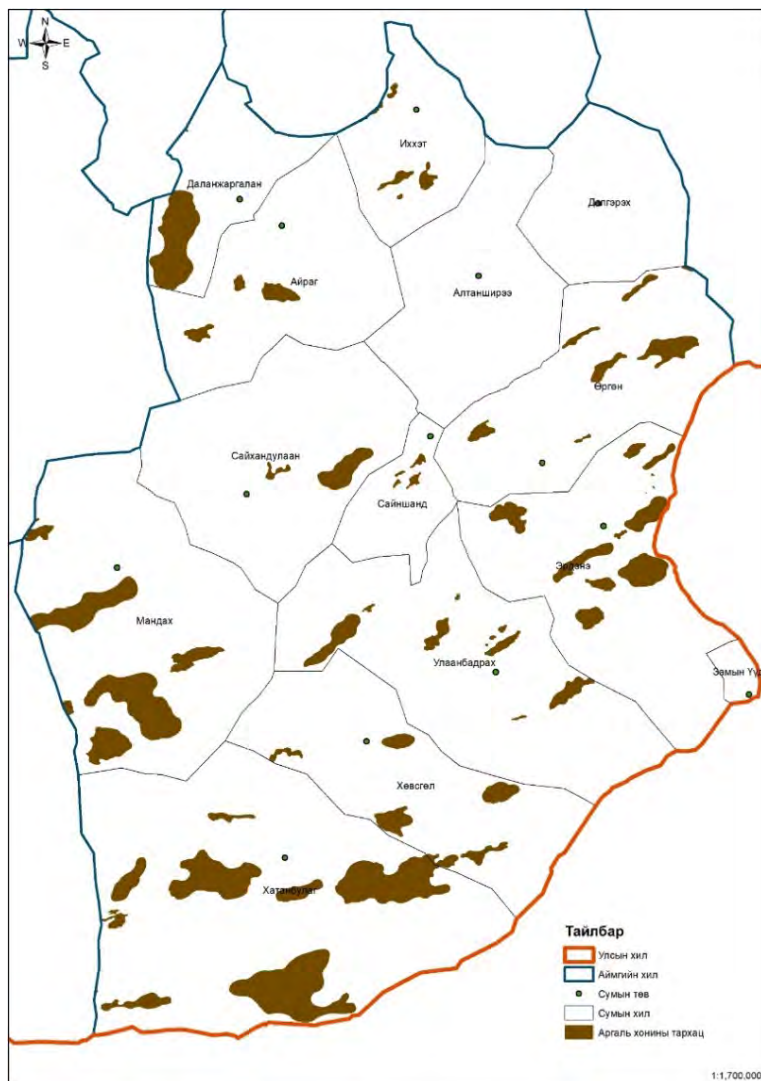
Хүснэгт 19. Дорноговь аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он					
	2001	2003	2009	2012	2017	2020
Тархац нутаг, км ²	8,315.33	10,664	9,671.9	4,760.0	10,013.4	8,308.7
Нөөц /толгой/	1,745	1,800	2,773	2,106	2,218	2,270
Нягтшил /1000 га-д/	2.1	1.71	2.86	4.4	2.2	2.73

График 11. Дорноговь аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 11. Дорноговь аймгийн аргаль хонины тархац

Дундговь аймаг

Тархац, байршил: Дундговь аймгийн Адаацаг, Баянжаргалан, Говь-Угтаал, Гурвансайхан, Дэлгэрхангай, Дэлгэрцогт, Өлзийт, Өндөршил, Сайхан-Овоо, Хулд сумдын нутагт аргаль хонь тархан байршиж байна.

Хүснэгт 20. Дундговь аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

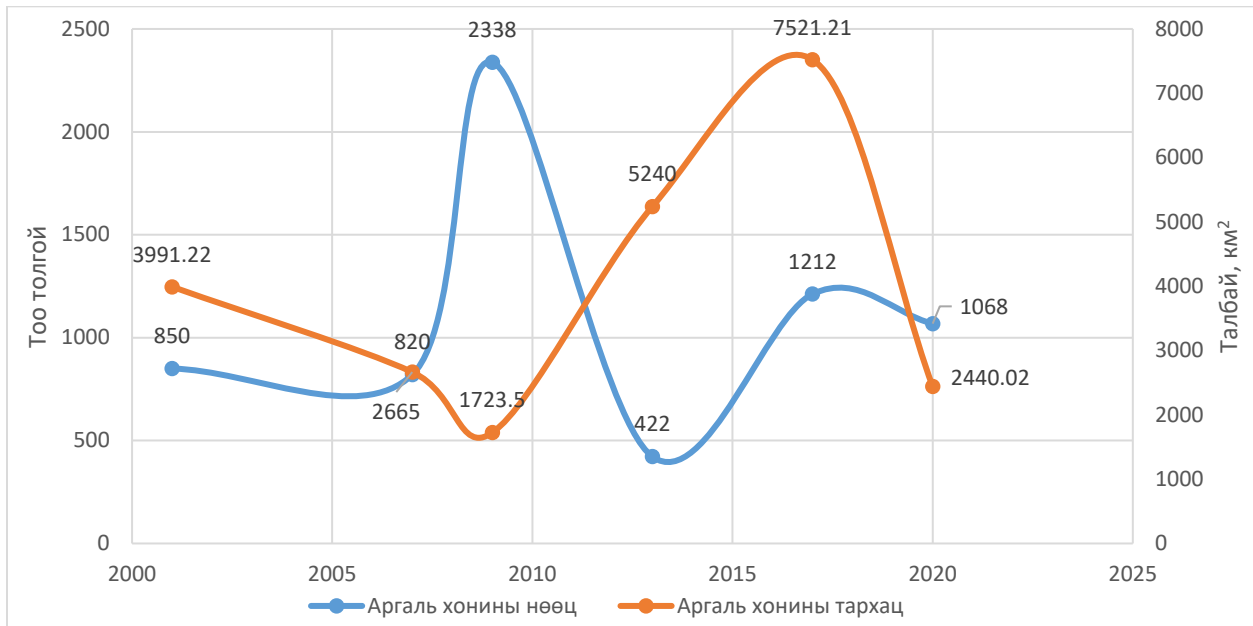
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Адаацаг	Адаацаг уул	2,440.02	Цөөн тоотой, гүйдлээр
2	Баянжаргалан	Аргийн хад		АБН-ийн мэдээлэл
3	Говь-Угтаал	Ерлөг, Хайрхан уул		ТХГН-ийн мэдээлэл
4	Гурвансайхан	Их газрын чулуу, Их тэвш, Баруун, Зүүн, Дунд сайхан уулууд, Хөтөл цагааны хяр, Тахилга, Баян овоо, Өндөр элст овоо		ТХГН-ийн мэдээлэл, АБН-ийн мэдээлэл, харьцангуй нөөцтэй
5	Дэлгэрхангай	Дэлгэрхангай уул, Зосон тээг, Тэвшийн хяр, Бор тээг, Улаан хад,		ТХГН-ийн мэдээлэл
6	Дэлгэрцогт	Бага газрын чулуу		ТХГН-ийн мэдээлэл
7	Өлзийт	Уул хадарганатай, Цолмонгийн хэц, Уулын шанд, Их, Бага буурал, Нарийн харын хяр, Идэрийн ухаа, Уушиг уул, Хөх хошуу, Хөөврийн цав, Морин толгойтын цав, Жавхлант, Хавтгай, Талын Богд, Шар уул, Муруй уул, Хэцүү тээг, Шургуул, Ханын хэц, Дэл уул, Ханын хяр, Гулий тоорой, Хөнжлийн уул, Тайлаг уул		Зарим жил нөөц ихтэй, 2019 намар Дэл ууланд 600 гаруй толгойгоор цугларсан
8	Өндөршил	Их баян, Гурван бор толгой		АБН-ийн мэдээлэл
9	Сайхан-Овоо	Баян-Өндөр, Сайхан-Овоо /Хүрээний уул/		Тоо толгой цөөн
10	Хулд	Хулд овоо, Баруун, Зүүн хөх тээг		Тоо толгой цөөн

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Дундговь аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 37 байршил нутгийн 2,440.0 км² талбайд 1,000 га-д 4.38 бодгаль нягтшилтайгаар 1,068±187 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

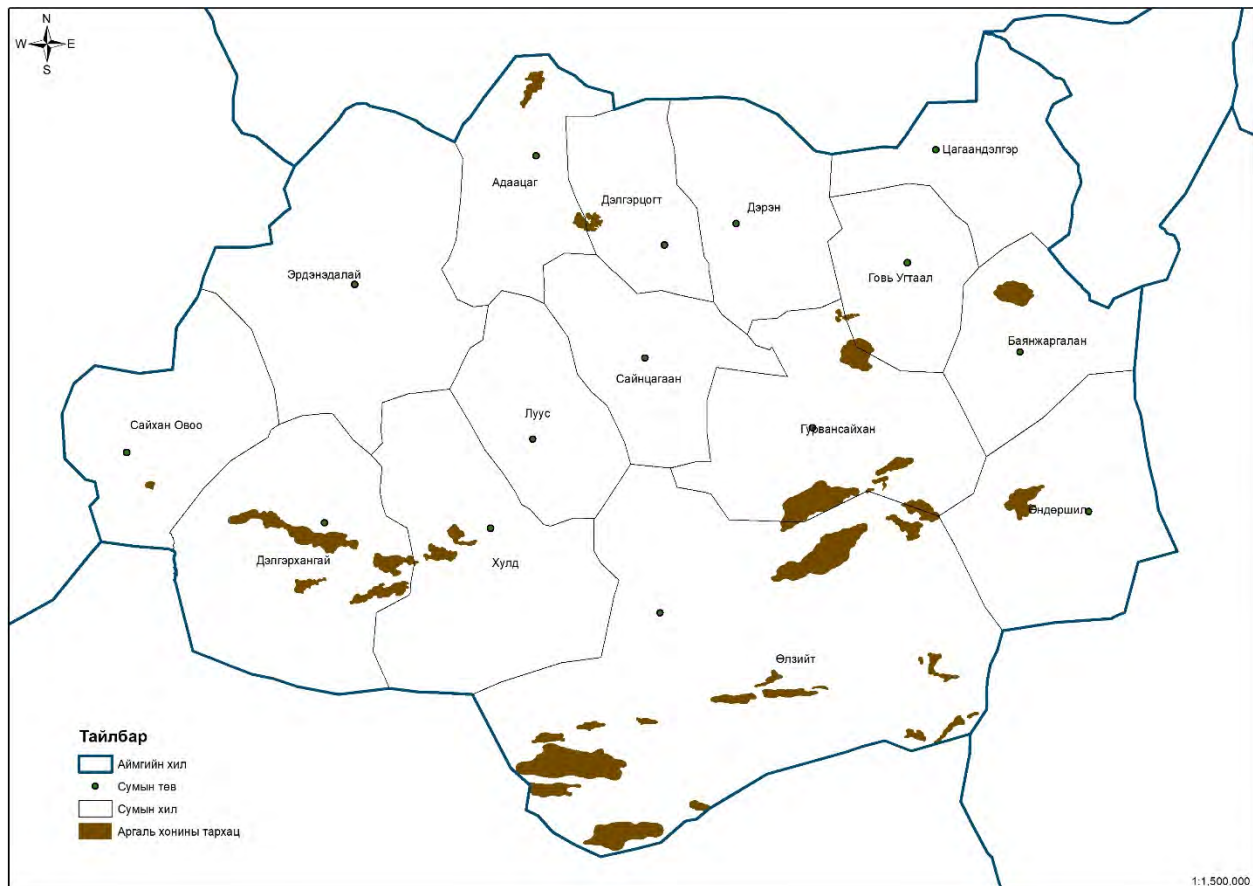
Хүснэгт 21. Дундговь аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он					
	2001	2007	2009	2013	2017	2020
Тархац нутаг, км ²	3,991.22	2,665.0	1,723.5	5,240.0	7,521.21	2,440.02
Нөөц /толгой/	850	820	2,338	422	1,212	1,068
Нягтшил /1000 га-д/	2.1	3.0	13.5	0.8	1.6	4.38

График 12. Дундговь аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 12. Дундговь аймгийн аргаль хонины тархац

Завхан аймаг

Тархац, байршил: Завхан аймгийн Отгон, Цагаанчулуут, Шилүүстэй, Эрдэнэхайрхан, Яруу сумдын нутагт аргаль хонь тархсан.

Хүснэгт 22. Завхан аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

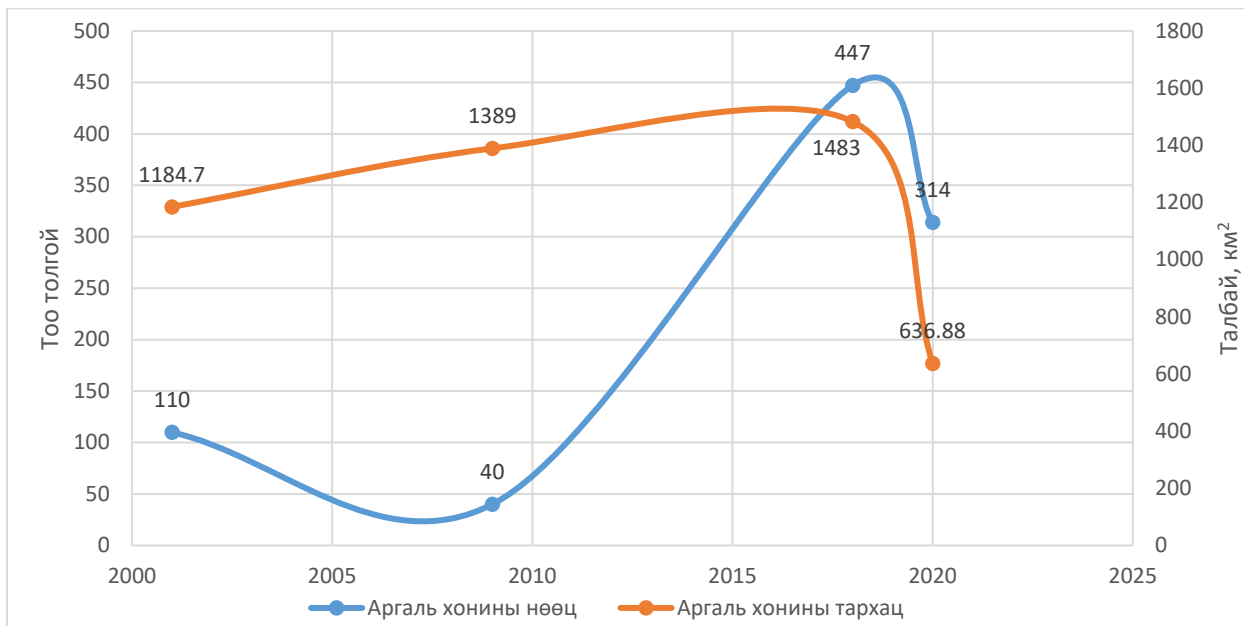
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Отгон	Бумбат уул, Бумбатын голын эх, Хэргэлзийтийн нуруу орчмын Хангайн нурууны өндөрлөг хэсгээр	636.88	Отгон, Цахир, Гурванбулаг сумдын нутгаар улирлаар шилжин байршдаг. Үүнийг тал бүрээс нь хараад тоо толгой их мэтээр ярвдаг. Өвөл 24 угалз харсан. 50-70 орчим толгой байх.
2	Цагаанчулуут	Хараат, Туулайт орчим		Өвөлдөө Туулайт орчмоор орж ирдэг. Тогтвортой байхгүй, тоо толгой цөөн
3	Шилүүстэй	Шүүтийн нуруу, Шинэ усны хөндий, Шилүүстэйн нуруу, Аргалантын уул. Сумын нутгийн баруун, өмнөд, зүүн өмнө хэсгийн уул, толгодууд		АБН-ийн мэдээлэл, харьцангуй нөөцтэй. Тайширын нутгийг дамнан байршдаг
4	Эрдэнэхайрхан	Мөсөнгийн хяр, Зүйлийн Мандаа		Энэ хоёр сумын нутгийг дамнан байршдаг. 50-100 толгой байгаа байх. АБН-ийн мэдээлэл
5	Яруу	Мөсөнгийн хяр, Зүйлийн Мандаа, Галт уул		

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Завхан аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 636.88 км² талбайд 1,000 га-д 4.93 бодгаль нягтшилтайгаар 314±60 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

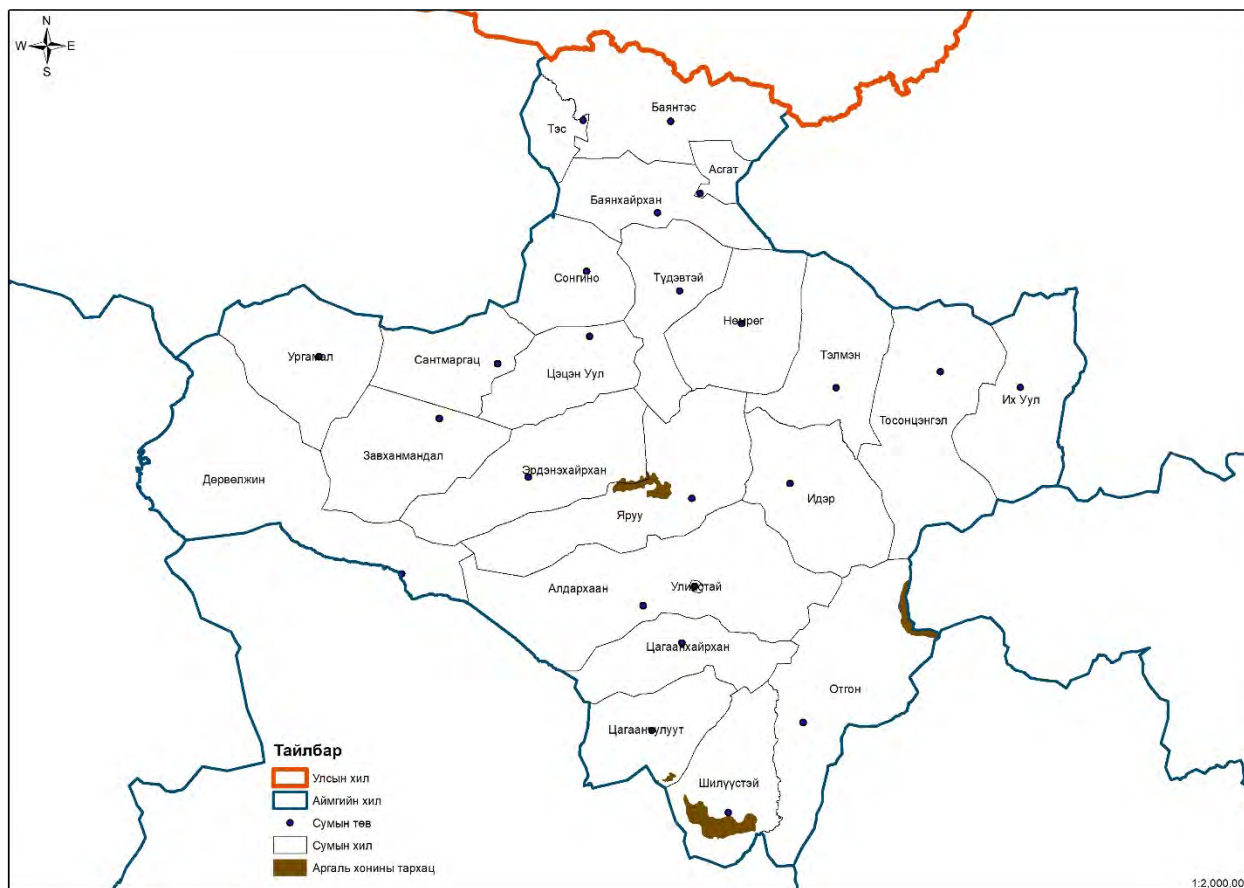
Хүснэгт 23. Завхан аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2001	2009	2012	2018	2020
Тархац нутаг, км ²	1,184.74	1,389.0	-	1,483.0	636.8
Нөөц /толгой/	110	40	-	447	314
Нягтшил /1000 га-д/	0.9	0.3	-	3.0	4.93

График 13. Завхан аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 13. Завхан аймгийн аргаль хонины тархац

Өвөрхангай аймаг

Тархац, байршил: Өвөрхангай аймгийн Баруунбаян-Улаан, Баян-Өндөр, Богд, Гучин-Ус, Есөнзүйл, Зүүнбаян-Улаан, Нарийнтээл, Төгрөг, Хайрхандулаан сумдын нутагт аргаль хонь тархсан.

Хүснэгт 24. Өвөрхангай аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

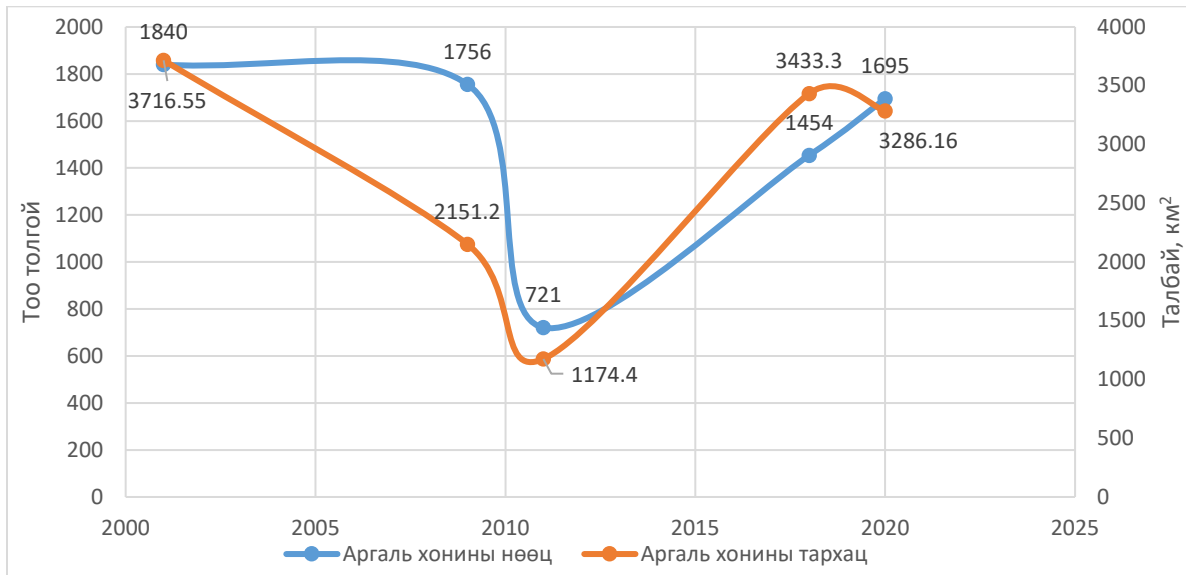
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Баруунбаян-Улаан	Бага Богд уулын баруун хойд хэсэг, Өшгөгийн нурууны өвөр тал бүхэлдээ	3,286.16	Бага Богдын баруун хойд хэсэгт цөөн тоогоор байршдаг. Өшгөгийн нуруунд 700-800 аргаль бий байх. АБН-ийн мэдээлэл
2	Баян-Өндөр	Өндөр магнай уул, Аргалийн уул		Цөөн тоотой
3	Богд	Бага Богд уул, Арц Богд, Халзан хайрхан, Халзан хуц уул, Их хар, Цахир, Шандан хар, Шахлага, Өөшийн нуруу,		АБН-ийн мэдээлэл, харьцангуй нөөц сайтай
4	Гучин-Ус	Баянцагаан уул, Их Аргалант уул		Мэдээлэл хомс
5	Есөнзүйл	Зүүн хайрхан, Хошуу буур, Сүхтийн хэц, Шандана хар, Өвт, Улаан хад, Уу булан		Энэ орчимдоо тогтвортой байрдаг. 1970-аад оны сүүлээс аргальтай болсон 70-80 байдаг зарим жил
6	Зүүнбаян-Улаан	Баян улаан, Яргайт уул		Мэдээлэл хомс
7	Нарийнтээл	Өшгөгийн нурууны ар тал бүхэлдээ, Ар байшинт		АБН-ийн мэдээлэл, нөөц сайтай. Угалз намар, өвөлдөө их байршдаг
8	Төгрөг	Шаа хайрхан, Эрдэнэ хайрхан, Хуцын нуруу, Бор хацавч		Тоо толгой цөөн, АБН-ийн мэдээлэл
9	Хайрхандулаан	Өшгөгийн Их залаа, Хан хөгшин уул, Шүүт, Омогт, Дархатын хяр, Нарийн хадатын нуруу, Цонжийн овоо, Хэдрэгийн нуруу		АБН-ийн мэдээлэл, зарим газрын мэдээлэл хомс

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Өвөрхангай аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 23 байршил нутгийн 3,286.16 км² талбайд 1,000 га-д 5.16 бодгаль нягтшилтайгаар 1,695 ±330 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

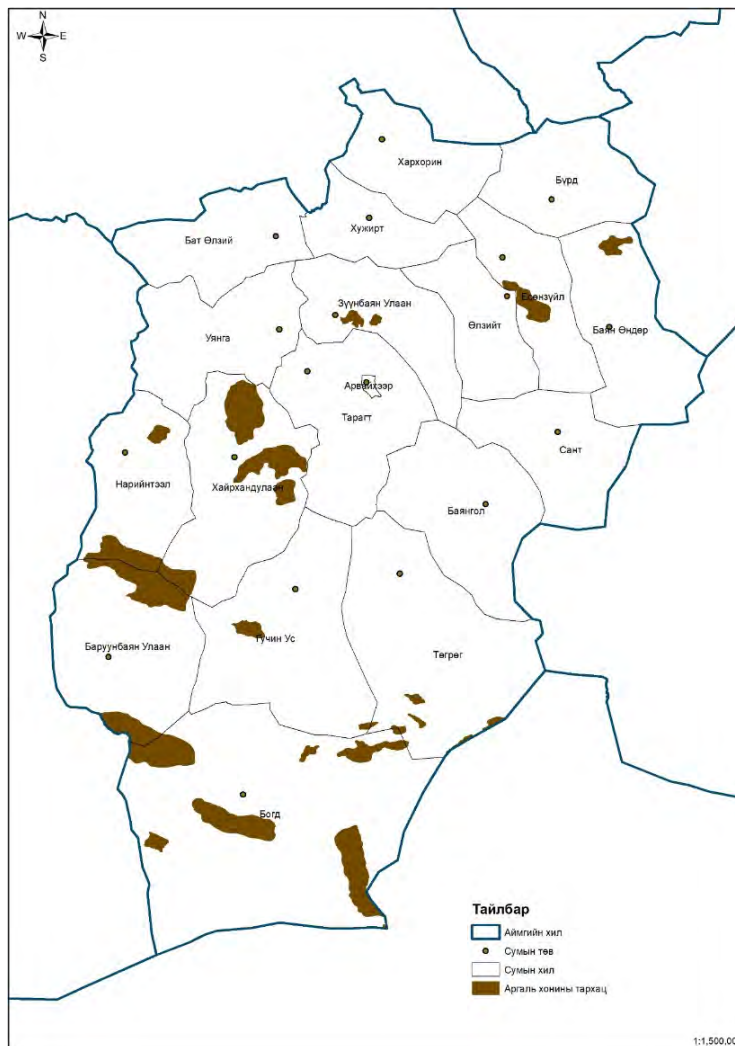
Хүснэгт 25. Өвөрхангай аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2001	2009	2011	2018	2020
Тархац нутаг, км ²	3,716.55	2,151.2	1,174.4	3,433.3	3,286.61
Нөөц /толгой/	1,840	1,756	721	1,454	1,695
Нягтшил /1000 га-д/	4.9	8.1	6.14	4.2	5.16

График 14. Өвөрхангай аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 14. Өвөрхангай аймгийн аргаль хонины тархац

Өмнөговь аймаг

Тархац, байршил: Өмнөговь аймгийн Баяндалай, Баян-Овоо, Булган, Гурвантэс, Мандал-Овоо, Манлай, Номгон, Ноён, Сэврэй, Ханбогд, Ханхонгор, Хүрмэн, Цогт-Овоо сумдын нутагт аргаль хонь тархан байршдаг.

Хүснэгт 26. Өмнөговь аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

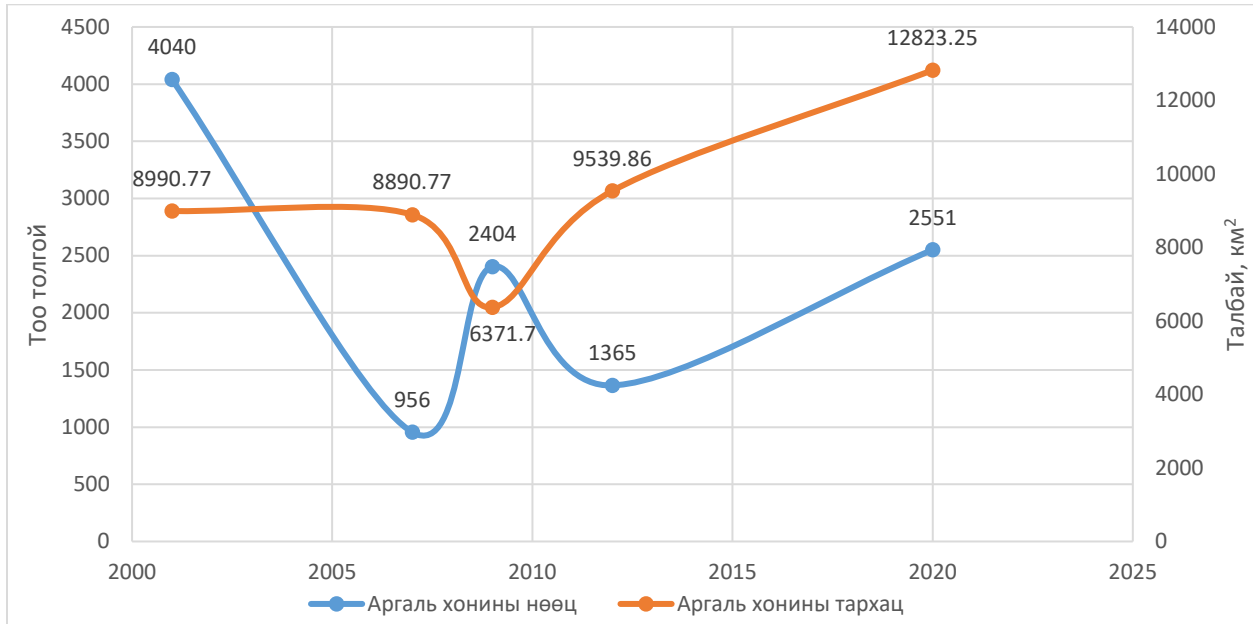
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Баяндалай	Баянцагаан, Дундсайхан, Зөөлөнгийн нуруу, Зурамтай, Их Аргалант уул	12,823.25	ТХГН-ийн мэдээлэл
2	Баян-Овоо	Их, Бага хачиг уул, Задгайт шар хадны нуруу		40 гаруй толгой байсан
3	Булган	Баян борын нуруу, Баруун сайхны нуруу, Битүүтийн хяр, Богины хяр		ТХГН-ийн мэдээлэл
4	Гурвантэс	Нэмэгт уул, Тост, Тосон бумбын нуруу, Унагатын хяр, Тэмээгийн хяр, Тахилгын хяр, Эрдэнийн хяр		ТХГН-ийн мэдээлэл
5	Мандал-Овоо	Хоромсого уул, Хэлтгийн хяр, Ханын хэц, Бага улаан цав		АБН-ийн мэдээлэл, ер нь нөөцтэй гэв
6	Манлай	Их, Бага Өлзийт, Ханбогд уул, Хараат уул, Аргалант уул		АБН-ийн мэдээлэл, харьцангуй нөөцтэй
7	Номгон	Булган уул, Баруун, Зүүн цохионы нуруу, Хөрх уул, Бүдүүний хяр, Бумбат, Их, Бага баян улаан, Шийрийн хар уул		ТХГН-ийн мэдээлэл, бусад газраар нөөцтэй
8	Ноён	Тахилгын хяраас Ганзагатын шовон хүртэлх уулс, Хавцлын хяр, Сүвт, Тахилга уул, Дэнгийн нуруу, Яр хайрхан, Цахирын хяр		АБН-ийн мэдээлэл
9	Сэврэй	Баянборын нуруу, Зөөлөнгийн нуруу, Нарийн хяр, Сэврэй уул, Эрээн уул, Түвшин		ТХГН-ийн мэдээлэл
10	Ханбогд	Галбын уул, Шовон хүрэн уул, Агуйтын хэц		АБН-ийн мэдээлэл
11	Ханхонгор	Зүүн Сайхны нуруу		Мэдээлэл хомс
12	Хүрмэн	Шанд, Агзага, Зүрх уул, Их Аргалант, Босоогийн уул, Цахирын хяр, Хар овоо нуруу, Баруун цохионы нуруу, Цагаан уул, Улаан шивээ, Хашаат уул, Дарцагт, Хөндөсийн уул		Ер нь нөөц боломжийн, АБН-ийн мэдээлэл
13	Цогт-Овоо	Хуц уул, Уушиг уул, Аргалант уул, Баян бор нуруу, Дөрвөн дөрт, Билгэх, Манхан уул		Нутгийн баруун хэсгээр цөөвөр нөөцтэй

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Өмнөговь аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 53 байршил нутгийн 12,823.25 км² талбайд 1,000 га-д 1.99 бодгаль нягтшилтайгаар 2,551±385 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

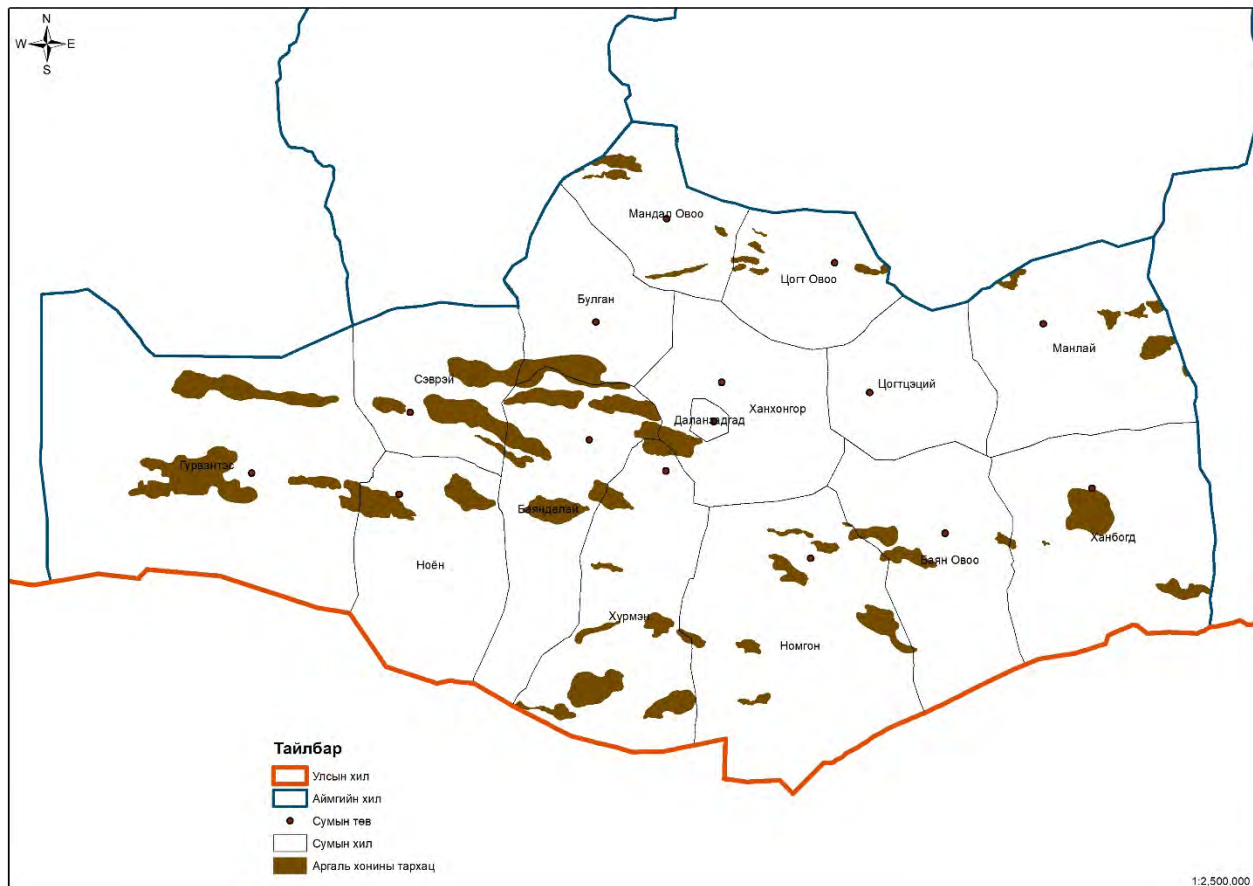
Хүснэгт 27. Өмнөговь аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он					
	2001	2007	2009	2012	2017	2020
Тархац нутаг, км ²	8,990.77	8,890.77	6,371.7	9,539.86	-	12,823.2
Нөөц /толгой/	4,040	956	2,404	1,365	-	2,551
Нягтшил /1000 га-д/	4.5	1.07	3.77	1.4	-	1.99

График 15. Өмнөговь аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 15. Өмнөговь аймгийн аргаль хонины тархац

Сүхбаатар аймаг

Тархац, байршил: Сүхбаатар аймгийн Баяндэлгэр, Онгон, Түвшинширээ сумдын нутагт үндсэн тархацтай бол Мөнххаан суманд шинээр нутагшиж байгаа ажээ.

Хүснэгт 28. Хэнтий аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

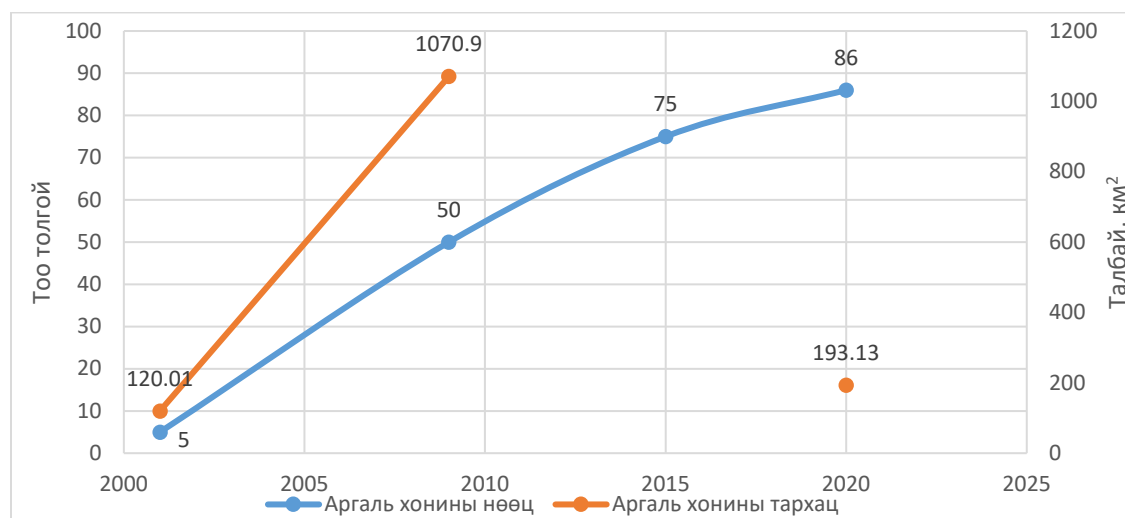
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Баяндэлгэр	Бүйлст, Нүдэнгийн уул, Зуух айраг, Улаан толгой, Төхөмийн баян овоо (Бор овоо), Улаан хадны ус	59.60	Тогтвортой байршдаг ч нөөц багатай
2	Мөнххаан	Мөнххаан уул	31.15	Сүүлийн жилүүдэд харагдах болсон, байршил тогтворгүй
3	Онгон	Будрын чулуу	32.56	Хилийн цэргийн мэдээллээр цөөн гэв
4	Түвшинширээ	Малгар, Дэлгэрхаан, Зараа уул	69.79	Тогтвортой нутагшиж байгаа ч зарим жил ховор байдаг. Нөхөрлөлийн гишүүд харж хамгаалдаг.
			193.1	

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Сүхбаатар аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 193.13 км² талбайд 1,000 га-д 4.43 бодгаль нягтшилтайгаар 86±26 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

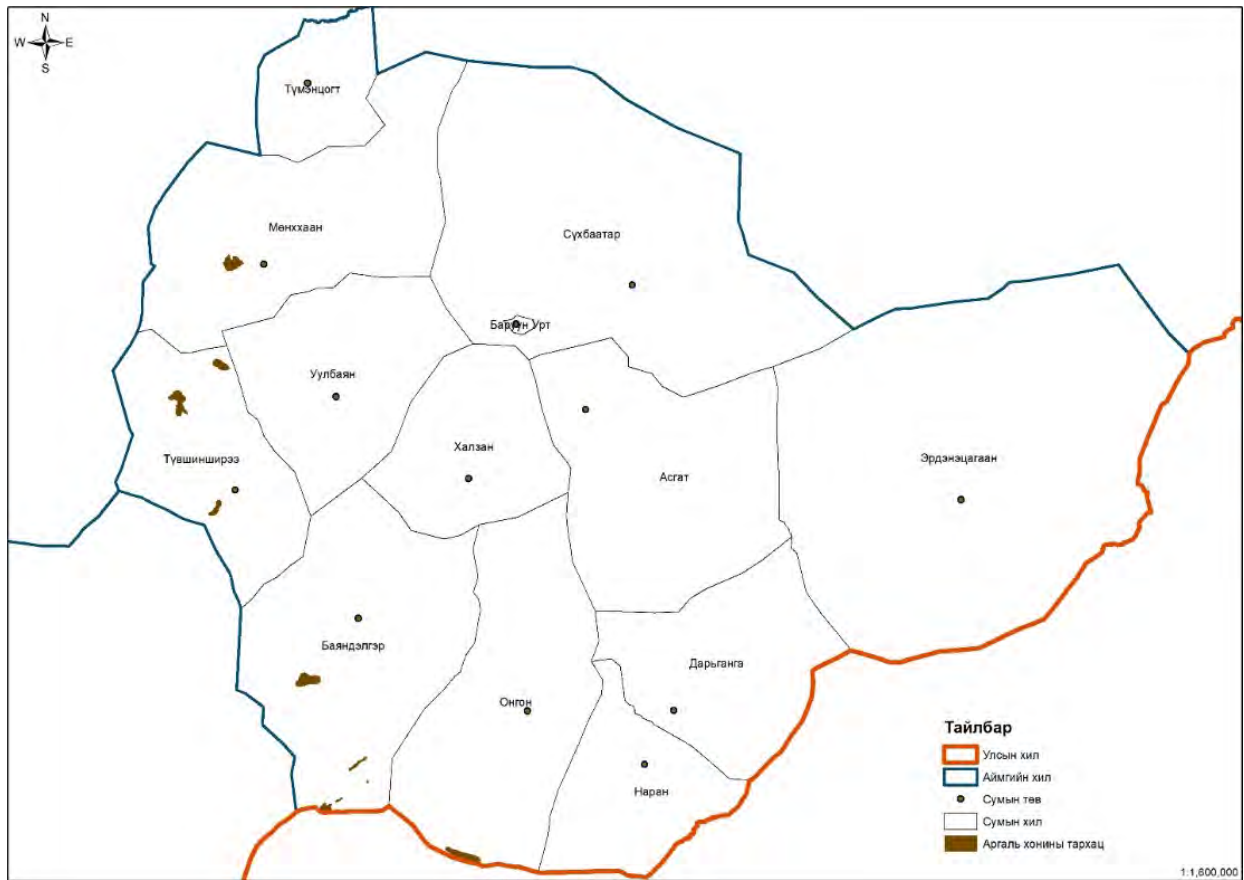
Хүснэгт 29. Сүхбаатар аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он			
	2001	2009	2015	2020
Тархац нутаг, км ²	120.01	1,070.9	-	193.13
Нөөц /толгой/	5	50	75	86
Нягтшил /1000 га-д/	0.4	0.47	-	4.43

График 16. Сүхбаатар аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 16. Сүхбаатар аймгийн аргаль хонины тархац

Төв аймаг

Тархац, байршил: Төв аймгийн Алтанбулаг, Архуст, Баяндэлгэр, Баянжаргалан, Баян-Өнжүүл, Бүрэн, Дэлгэрхаан, Лүн, Өндөрширээт, Эрдэнэ, Эрдэнэсант сумдын нутагт аргаль хонь тархан байршиж байна.

Хүснэгт 30. Төв аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

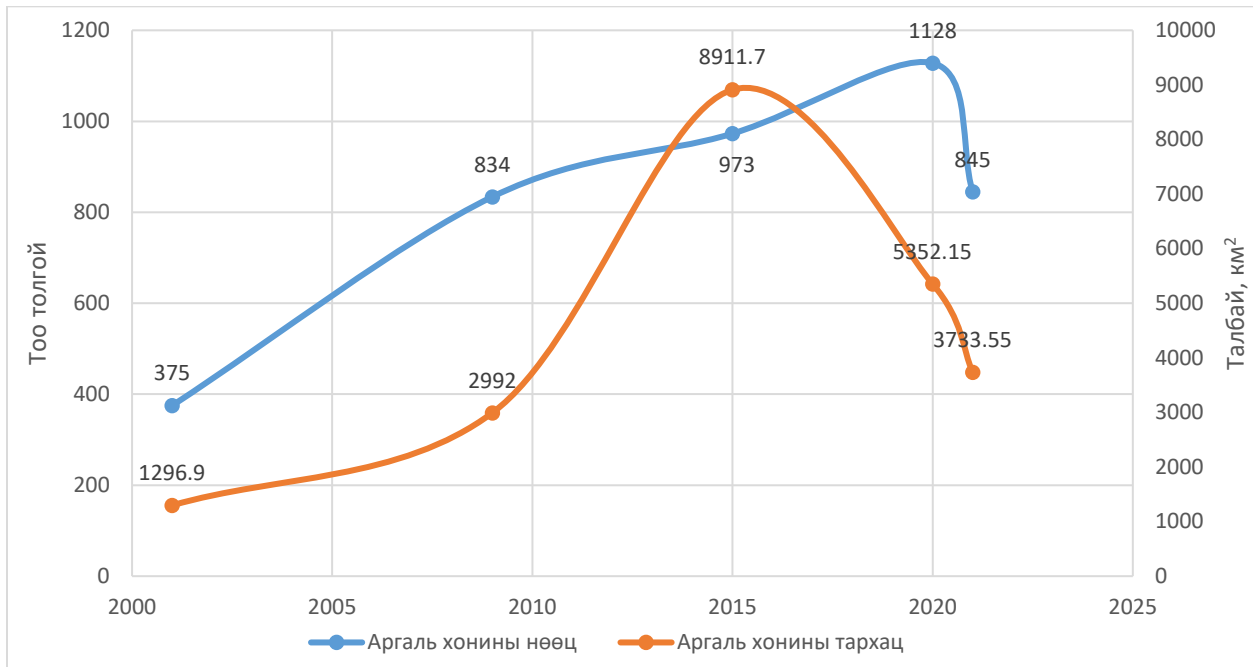
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Алтанбулаг	Аргалийн уул, Ширээ хүүш, Наран, Дөрвөлжин, Угалз, Балбар, Дэлгэрхаан, Хоньт, Цагаан овоо, Залаагаас Элсний гозгор хүртэлх Туул голын урд биеийн уул, нуруу	3,733.55	АБН-ийн мэдээлэл, нөөц харьцангуй сайтай
2	Архуст	Үзүүр гозгор, Чулуутын булаг орчим		Мэдээлэл хомс
3	Баяндэлгэр	Байц, Бэрх, Авдрант, Хүрэн асга, Ёрвон, Овоот, Холбоо өндөр, Ширээ нуруу		АБН-ийн мэдээлэл
4	Баянжаргалан	Баян-Эрхт уул, Хөх овоо		Мэдээлэл хомс
5	Баян-Өнжүүл	Урд, Хойд Өнжүүл, Төлгөн, Аргалийн уул, Баян, Ханан, Таван-Овоо, Жаргалант, Алагийн уул, Майхан, Буурал уул		АБН-ийн мэдээлэл, нөөц харьцангуй сайтай
6	Бүрэн	Бичигт, Оцон, Өндөр улаан, Цагаан дэл, Онгон хайрхан, Ланц, Буурал, Бэрх, Гүвээ өндөр хүртэлх уулс		АБН-ийн мэдээлэл, нөөц харьцангуй сайтай
7	Дэлгэрхаан	Баян уул, Тарамцаг, Дэлгэрхаан уул, Их Угалз, Угалз гурван өндөр		АБН-ийн мэдээлэл, нөөц харьцангуй сайтай
8	Лүн	Хангай, Хөшигийн нуруу, Хадат, Мэргэн даваа, Нүхэт, Авдар, Мөнх, Ханхмай уул		АБН-ийн мэдээлэл, нөөц харьцангуй сайтай
9	Өндөрширээт	Ар сант, Уянга, Цагаан чулуут, Их, Бага Зөөлөн, Номгон, Давхар, Уулын хан, Баян эрхэт, Баян улаан, Яргайт, Дошт, Дэлгэр цогт, Гурван далт, Хавхааст, Их, Бага алаг		АБН-ийн мэдээлэл, нөөц харьцангуй сайтай
10	Эрдэнэ	Авдрант уул, Чулуутын булаг орчим		Мэдээлэл хомс
11	Эрдэнэсант	Хар чулуут, Бэрх, Их, Бага хорго уул		Мэдээлэл хомс

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Төв аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 37 байршилд 3,733.55 км² талбайд 1,000 га-д 2.26 бодгаль нягтшилтайгаар 845±160 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

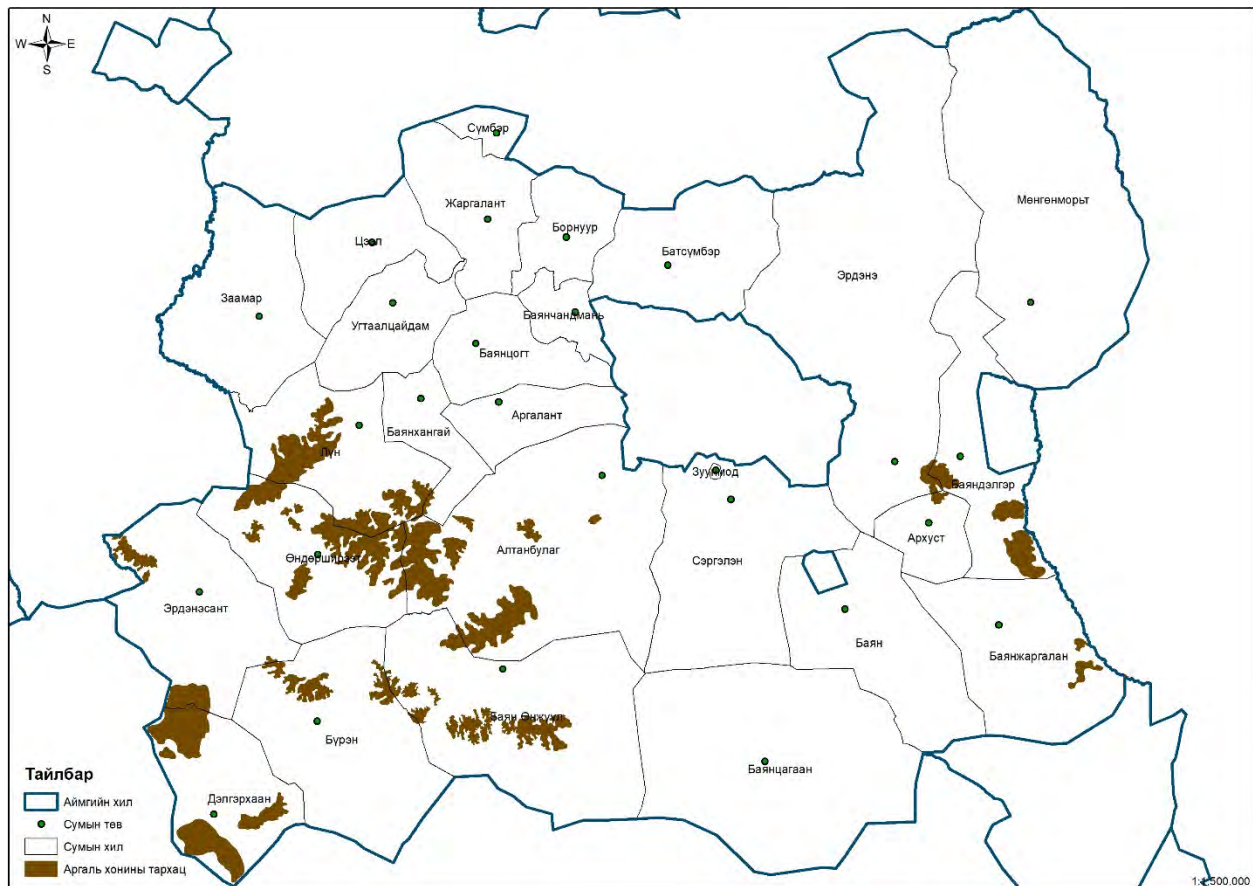
Хүснэгт 31. Төв аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2001	2009	2015	2020	2021
Тархац нутаг, км ²	1,296.9	2,992.0	8,911.7	5,352.15	3,733.55
Нөөц /толгой/	375	834	973	1128	845
Нягтшил /1000 га-д/	2.9	2.8	1.09	2.1	2.26

График 17. Төв аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 17. Төв аймгийн аргаль хонины тархац

Увс аймаг

Тархац, байршил: Увс аймгийн Бөхмөрөн, Ховд, Өлгий, Өмнөговь, Сагил, Тариалан, Түргэн сумдын нутагт аргаль хонь тархсан байна.

Хүснэгт 32. Увс аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

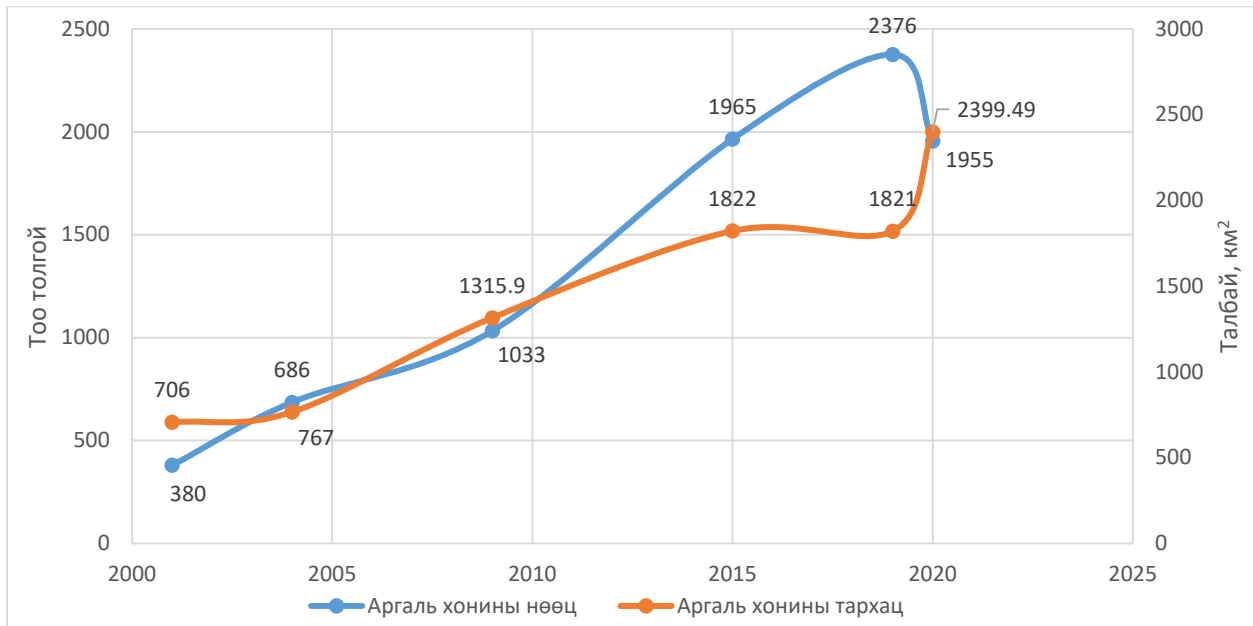
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	
1	Бөхмөрөн	Шар харгайн гол, Харгайт, Бураат уул, Улаан амны хяр, Гүн сай, Байрам, Мөргөцөг, Жаваргайн даваа, Ямаат	2,399.49	АБН-ийн мэдээлэл, нөөц элбэг
2	Ховд	Дарцагт, Ёлын шил уул		АБН-ийн мэдээлэл
3	Өлгий	Модотын улаан, Сондуул, Баян-Өлзий, Шаргатын уулын ар, Аргалантын хар уул		Мэдээлэл хомс, нөөцтэй
4	Өмнөговь	Салхит уул, Хөх орой, Шар булгийн онц, Модот уул, Шар булаг, Хойд улиаст, Эмгэлжтийн боомын эхэн хэсэг		Мэдээлэл хомс, нөөцтэй
5	Сагил	Өмнө салаа нурууны амууд, Хэрээгийн дэвсэн, Угалзат уул, Цагаан гол, Харгайт, Бураат уул, Шар толгойн овоо, Нарийн салаа, Байрам		АБН-ийн мэдээлэл, нөөц элбэг
6	Тариалан	Гурван хороот уул, Орлогын голын эхэн, Ёлын шил уул		Мэдээлэл хомс, нөөцтэй
7	Түргэн	Байрамын даваа, Жаваргайн эхэн, Халчиг		Мэдээлэл хомс, нөөцтэй

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Увс аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 14 байршилд 2,399.49 км² талбайд 1,000 га-д 8.15 бодгаль нягтшилтайгаар 1,955±265 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

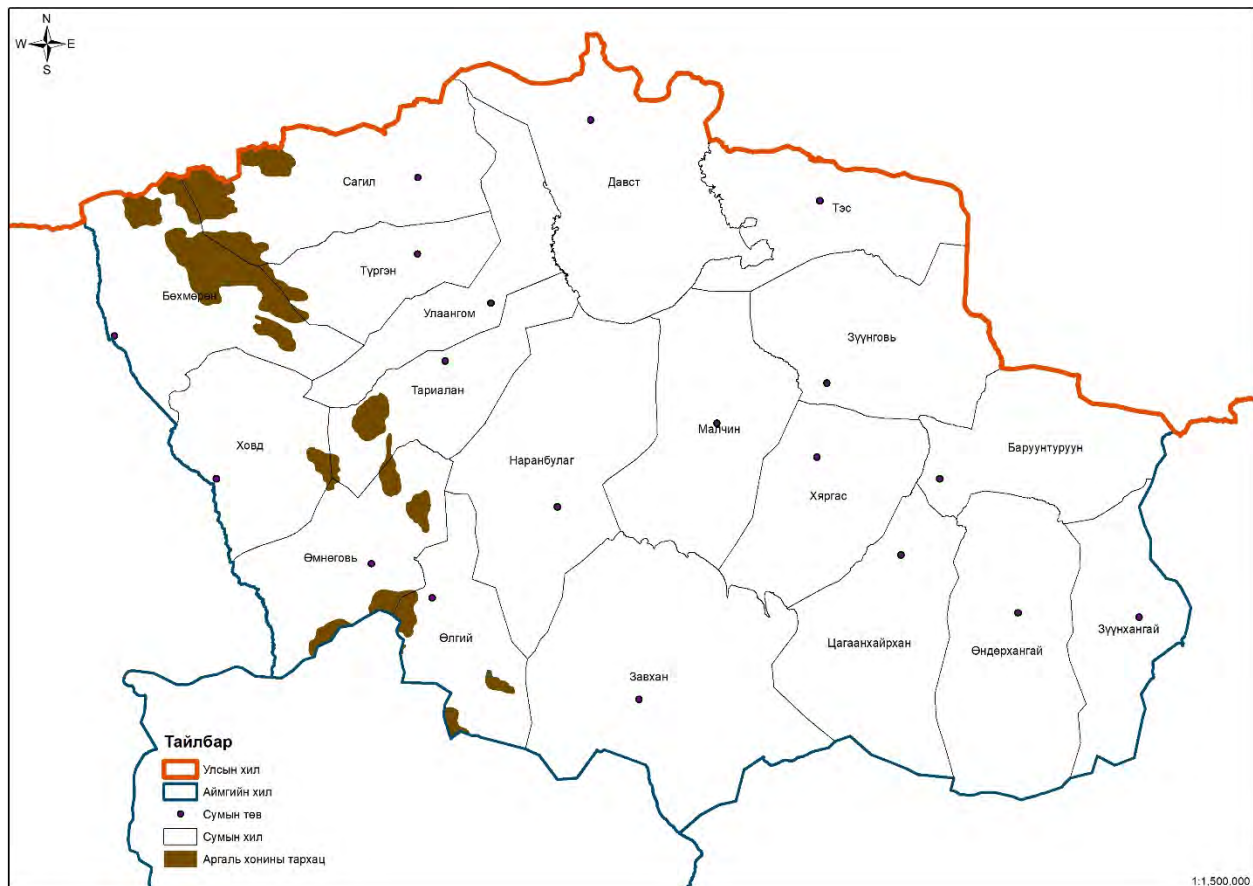
Хүснэгт 33. Увс аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он					
	2001	2004	2009	2015	2019	2020
Тархац нутаг, км ²	706.0	767.0	1,315.9	1,822.0	1,821.0	2,399.49
Нөөц /толгой/	380	686	1,033	1,965	2,376	1,955
Нягтшил /1000 га-д/	5.3	8.9	7.8	10.8	13.0	8.15

График 18. Увс аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 18. Увс аймгийн аргаль хонины тархац

Ховд аймаг

Тархац, байршил: Ховд аймгийн Алтай, Булган, Дөргөн, Зэрэг, Манхан, Мянгад, Мөнххайрхан, Мөст, Үенч, Ховд, Цэцэг, Чандмань, Эрдэнэбүрэн сумдын нутагт аргаль хонь тархсан байна.

Хүснэгт 34. Ховд аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Алтай	Бодончийн голын баруун, зүүн биеийн уул, нурууд Ангирт хүртэл, Аргалантын уул, Хүрэн богдын нуруу, Цахрын нуруу	10,352.84	Ер нь бол нөөцтэй, мэдээлэл хомс
2	Булган	Байтагийн нуруу, Нарийн харын нуруу, Өвхөөд, Гурван хүүхэд, Бэлгийн хар, Хар уул, Гурван хар уул, Баруун хааз уул, Баарангийн хар нуруу, Мэргэн уул,		Мэдээлэл хомс
3	Дарви	Даравгай, Тунгалагийн цэнхэр, Баян булаг		Мэдээлэл хомс
4	Дөргөн	Шаргат уул, Уургат уул, Харлаг уул		Мэдээлэл хомс
5	Зэрэг	Бурхад, Сарымхаа, Ганц модны эх, Бэлчир		Баатар хайрхан баруун хэсэг аргальтай
6	Манхан	Хөх-Өндөр, Гоогийн нуруу, Онгон, Талгар, Хуурай цэнхэр, Бугатын улаан хад, Шарын нуруу, Жаргалант хайрханы хяр		Хэд, хэдэн байршилд аргальтай
7	Мянгад	Алтанхөхийн зүүн хойд тал, Цагаан бургаст, Сондуулт, Урт зуухын хяр		Мэдээлэл хомс
8	Мөнххайрхан	Улаан бөөрөг, Бага тошингийн эхний таг, Бортын нуур, Улаан цүнх, Харлагийн эхний таг, Хүрэлдэйн нуруу, Гоогийн нуруу, Онгон уул, Талгар уул		АБН-ийн мэдээлэл, харьцангуй нөөцтэй
9	Мөст	Баруун салаа, Бодончийн голын эхэн хэсгийн баруун, зүүн биеийн Монгол Алтайн гол нуруу, өндөрлөгүүд		АБН-ийн мэдээлэл, харьцангуй нөөцтэй
10	Үенч	Хар ац, Богд, Их нуруу, Дунд богоч, Бураатын эхний уул, Хөх богоч, Индэрт зэрэг Үенч голын зүүн биеийн уулс Бамба, Загт уул хүртэл, Хавтаг уул		АБН-ийн мэдээлэл, харьцангуй нөөцтэй
11	Ховд	Хөх Сэрхийн нурууны зүүн салаа, амууд, Эрдэнэбүрэн, Цагдуулт уул		Мэдээлэл хомс
12	Цэцэг	Мянган угалзатын нуруу, Монгол Алтайн гол нуруу, өндөрлөгүүд		АБН-ийн мэдээлэл, ТХГН-ийн мэдээлэл, нөөц элбэг
13	Чандмань	Жаргалант хайрханы хяр		Цөөн тоотой байдаг
14	Эрдэнэбүрэн	Цамбагарав уул, Зурхайч, Дарцагт товгор		АБН-ийн мэдээлэл

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Ховд аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 32 байршил нутгийн 10,352.84 км² талбайд 1,000 га-д 2.33 бодгаль нягтшилтайгаар 2,413±361 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

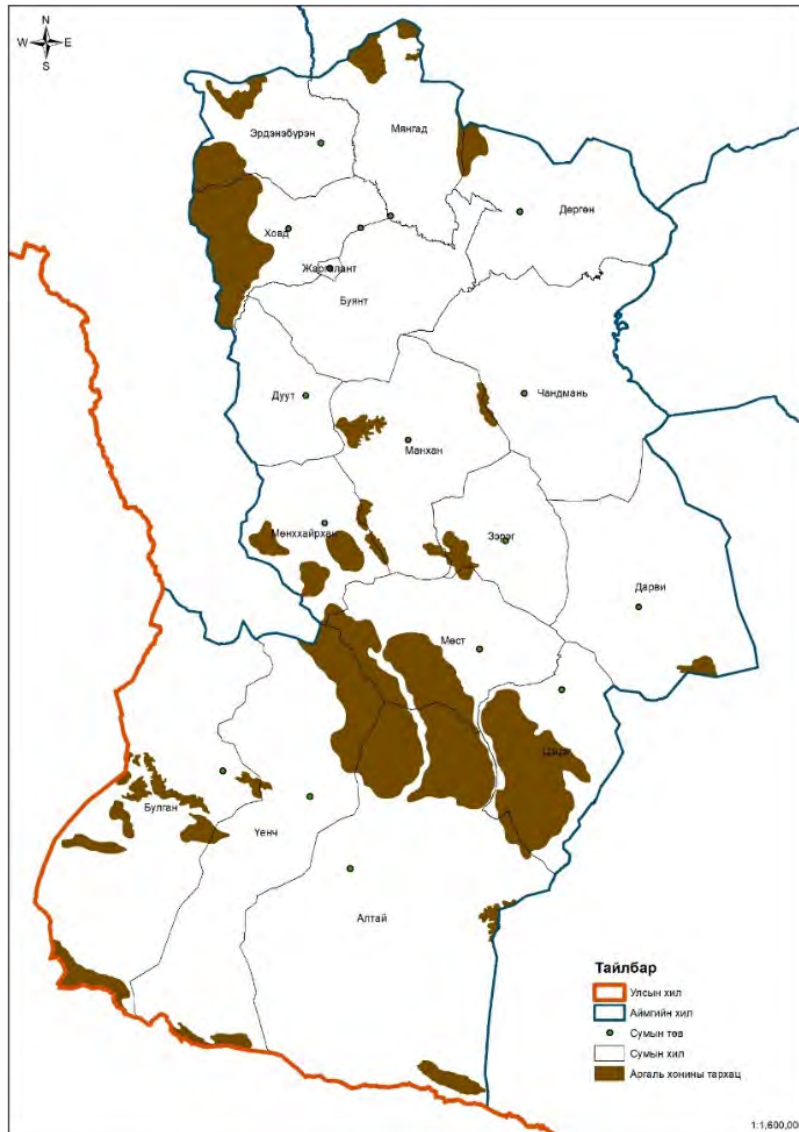
Хүснэгт 35. Ховд аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2001	2009	2012	2017	2020
Тархац нутаг, км ²	8,028.58	6,369.0	8,004.87	10,177.0	10,352.84
Нөөц /толгой/	2,460	2,311	1,349	2,018	2,413
Нягтшил /1000 га-д/	3.0	3.6	1.68	1.98	2.33

График 19. Ховд аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 19. Ховд аймгийн аргаль хонины тархац

Хөвсгөл аймаг

Тархац, байршил: Хөвсгөл аймгийн Ренчинлхүмбэ, Улаан-Уул сумдын нутгийн хил орчим Хорьдол сарьдагийн нуруунд аргаль хонь байршиж байна.

Хүснэгт 36. Хөвсгөл аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

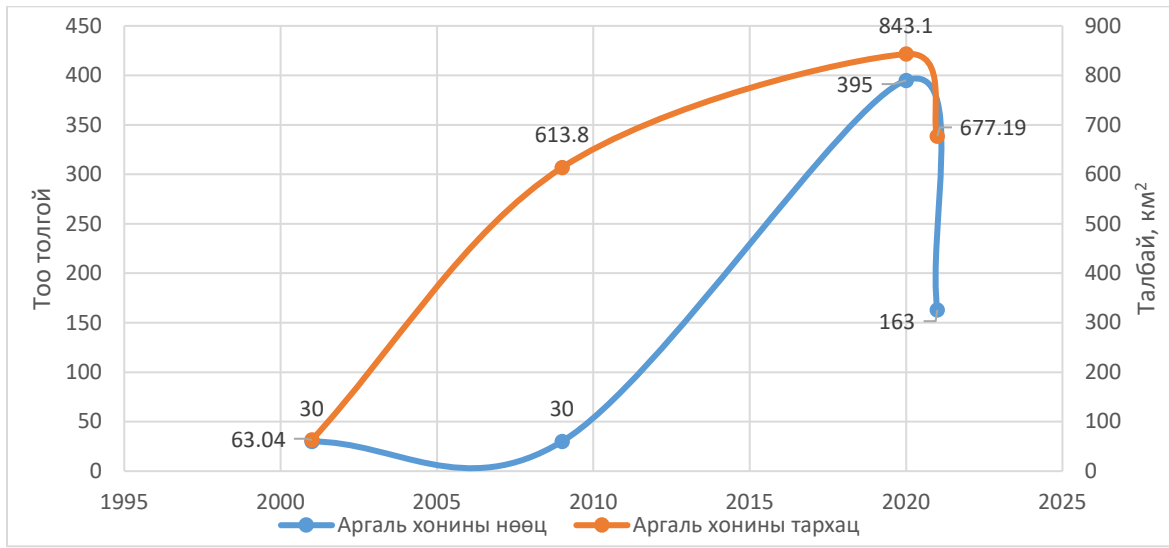
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Ренчинлхүмбэ	Цагаанжийн ам, Урайтын амны дээд сайр, Алхайн байц хад, Доод адармагийн ам, Босготын ам, Үүдгэнтийн ам, Дунд адармаг, Дээд хэм гол, Уруйтын зүүн салаа, Тарвагат өвөр, Хийгтэг гол, Дээд хэм, Урайт гол, Мараат толгойн ар, өвөр, Нуурын ам, Дээд адармаг, Тарвагат шар, Бага хар толгой, Нүхэн, Ёлтын гол, Өлхөн, Булагтаг, Дунд хэм, Нуурт	677.19	Энэхүү тусгаарлагдсан популяцийн мэдээлэл хомс байдал нь үнэлгээ хийхэд хүндрэлтэй байсан. “Эко үйлчилгээ” ТББ 2020 онд Хөвсгөл аймгийн нэн ховор, ховор амьтдын үнэлгээ хийсэн тайланд 395 толгой гэж тогтоожээ.
2	Улаан-Уул	Хөндлөн цагаан, Хөрлөт гол, Дээд сонгинот, Цагаанжийн эх, Цоргот, Улаан хадат гол, Бага дөрвөлжин, Шар ямаат гол, Уруйтын ам, Хөх голын эх, Ёлтын эх, Нарийн бэлгэс дагуу, Өвөр босгот, Адармагийн эх, Тошинтын ам, Нарийн гол		

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Хөвсгөл аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 677.19 км² талбайд 1,000 га-д 2.41 бодгаль нягтшилтайгаар 163±36 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

Хүснэгт 37. Хэнтий аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он			
	2001	2009	2020	2021
Тархац нутаг, км ²	63.04	613.8	843.1	677.19
Нөөц /толгой/	30	30	395	163
Нягтшил /1000 га-д/	4.75	0.48	4.68	2.41

График 20. Хөвсгөл аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 20. Хөвсгөл аймгийн аргаль хонины тархац

Хэнтий аймаг

Тархац, байршил: Хэнтий аймгийн Баянмөнх, Баянхутаг, Бор-Өндөр, Галшар, Дархан, Дэлгэрхаан, Мөрөн сумдын нутагт үндсэн тархацтай, Жаргалтхаан суманд шинээр нутагшиж буй бол Баян-Овоо, Өмнөдэлгэр сумын нутгаар гүйдлийн байдлаар аргаль хонь ажиглагддаг байна.

Хүснэгт 38. Хэнтий аймгийн аргаль хонины тархац, байршил, сумдаар

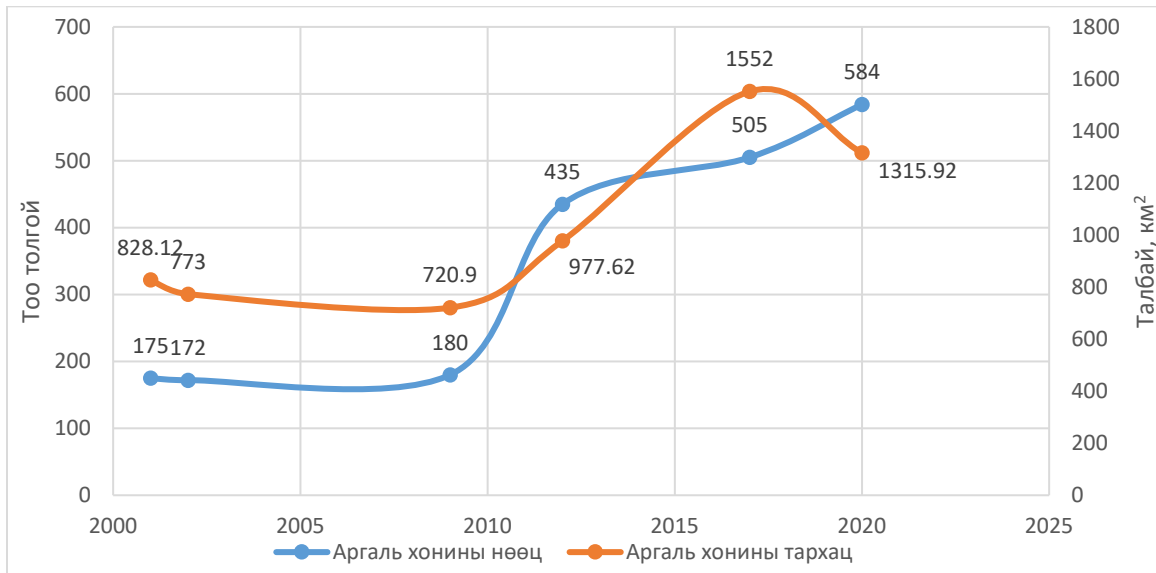
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Баянмөнх	Язаар уул, Эрэгнэг уул	1,315.92	АБН-ийн мэдээлэл
2	Баян-Овоо	Салхит уул, Хар Ямаат /гүйдлийн/		Цөөн тоогоор байршдаг
3	Баянхутаг	Баян, Буян, Баянхүрээ, Баянхутаг уулууд		АБН-ийн мэдээлэл
4	Бор-Өндөр	Баян-Өлгий уул, уурхайн овоолго		Гүйдлээр, цөөн
5	Галшар	Үнэгэд, Галшар, Их Арт, Бага Арт уулууд		АБН-ийн мэдээлэл, 70 гаруй толгой байгаа байх
6	Дархан	Дархан уул, Баянзүрх, Баян-Өлгий, Баян, Майхан, Эрэгнэг уулууд		ТХГН-ийн мэдээлэл, Дархан ууландаа байршдаг
7	Дэлгэрхаан	Хэрлэн тооно уул, Хэрлэнбаян-Улаан уулын Хөхтийн ам, Барын ам, Мухар, Баянбулаг зэрэг		АБН-ийн мэдээлэл, ТХГН-ийн мэдээлэл, нөөцтэй
8	Жаргалтхаан	Хавчуу		10 орчим байдаг, шинээр нутагшиж буй
9	Мөрөн	Салбар, Гамал, Өндөрхаан уулууд		АБН-ийн мэдээлэл, нөөцтэй
10	Өмнөдэлгэр	Эрдэнэхаан уул, Баруун ам /гүйдлээр/		Гүйдлээр үзэгддэг, зарим жил цөөн тоогоор өвөлждөг

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Хэнтий аймгийн хэмжээнд аргаль хонь тархсан 1,315.92 км² талбайд 1,000 га-д 4.44 бодгаль нягтшилтайгаар 584±82 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

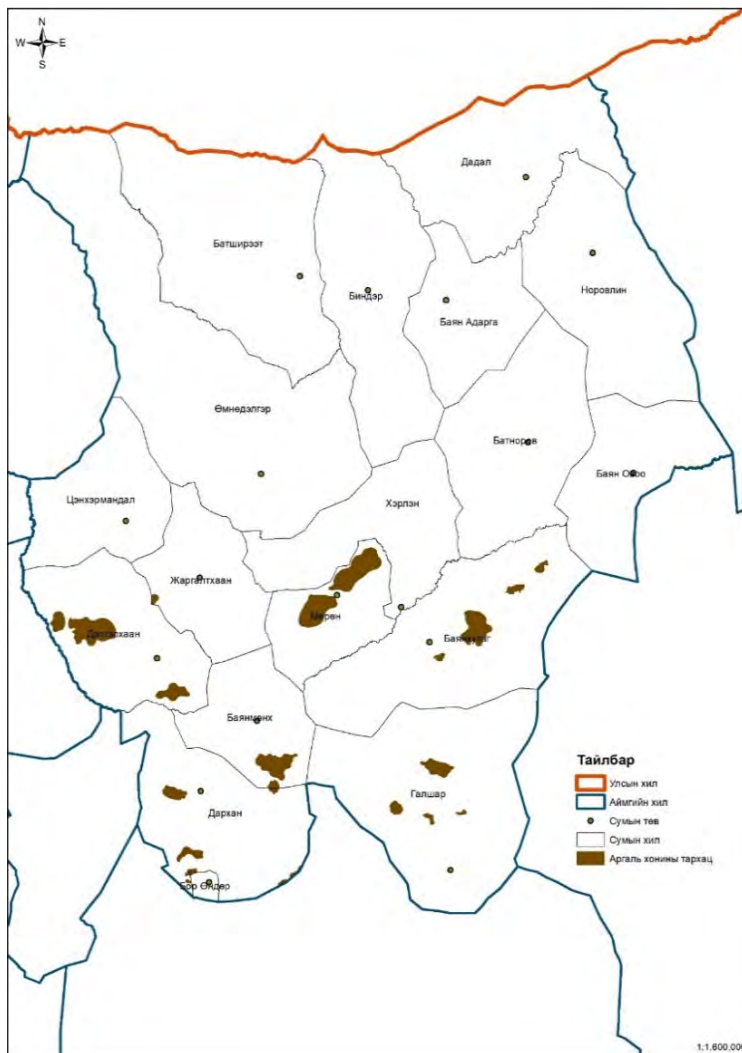
Хүснэгт 39. Хэнтий аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Аргаль хонины тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он					
	2001	2002	2009	2012	2017	2020
Тархац нутаг, км ²	828.12	773.0	720.9	977.62	1,552.0	1,315.9
Нөөц /толгой/	175	172	180	435	505	584
Нягтшил /1000 га-д/	2.11	2.23	2.49	4.45	3.25	4.44

График 21. Хэнтий аймгийн аргаль хонины тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 21. Хэнтий аймгийн аргаль хонины тархац

4.2. ЯНГИР ЯМААНЫ ТАРХАЦ, НӨӨЦ, НЯГТШИЛЫН ҮНЭЛГЭЭ

Монгол орны янгир ямааны тархац, нөөцийн үнэлгээг эрдэмтэн судлаачид тодорхой цаг хугацааны давтамжтай тогтоож ирсэн бөгөөд судалгааны аргазүй болон бусад хүчин зүйлээс хамааран янз бүрийн үр дүн гарч байжээ.

Энэ удаагийн судалгаагаар манай орны 14 аймгийн 126 сумын 354 байршил нутгийн **89,169.25 км²** талбайд 1,000 га-д **3.49 бодгаль** нягтшилтайгаар **31,178±1469** толгой янгир ямааны нөөцтэй гэж тогтоолоо.

Хүснэгт 40. Янгир ямааны тархац, нөөц, нягтшиллын үнэлгээ, аймгаар

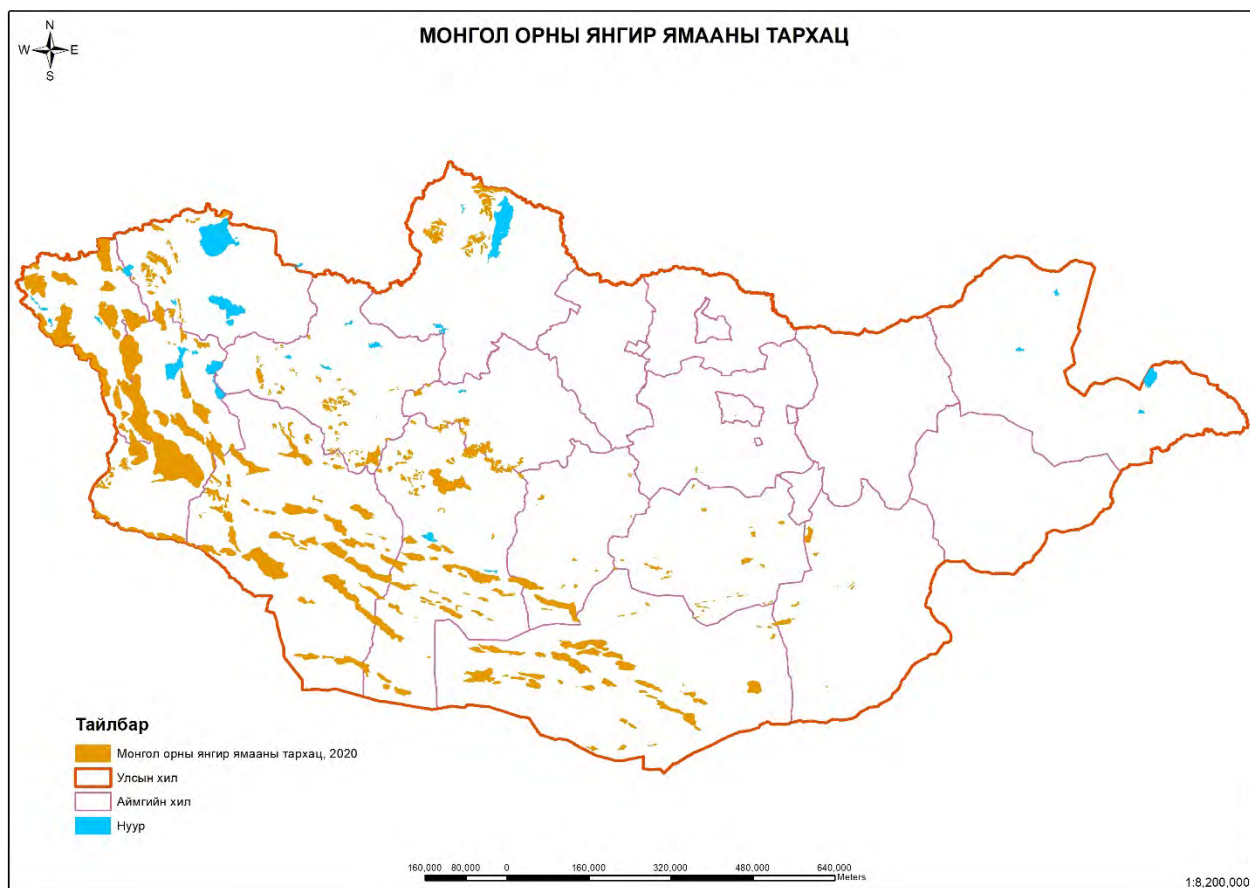
№	Аймаг	Тархцын талбай, км ²	Дээж талбай, км ²	Дээж талбайд бүртгэсэн бодгаль	1000 га дахь нягтшил	Сүргийн тоо	Дундаж сүрэглэлт	Нөөц	Статистик алдаа
		<i>S</i>	<i>q</i>	<i>n</i>	<i>D</i>	<i>n_o</i>	<i>v</i>	<i>N</i>	<i>m(N)</i>
1	Архангай	1,782.79	479.6	190	3.96	25	7.6	706	121
2	Баян-Өлгий	14,251.06	720.4	210	2.92	38	5.5	4,154	657
3	Баянхонгор	11,288.18	430.4	119	2.76	46	2.6	3,121	451
4	Говь-Алтай	18,843.83	1,054.3	294	2.79	53	5.5	5,255	701
5	Дорноговь	775.91	61.1	59	9.66	27	2.2	749	138
6	Дундговь	1,010.33	213.6	176	8.24	31	5.7	832	133
7	Завхан	2,916.08	583.2	262	4.49	28	9.4	1,310	221
8	Өвөрхангай	2,119.56	522.9	224	4.28	33	6.8	908	137
9	Өмнөговь	10,663.63	1,128.6	553	4.90	44	12.6	5,225	745
10	Төв	38.26	12	21	17.50	10	2.1	67	18
11	Увс	2,800.27	378.6	567	14.98	48	11.8	4,194	563
12	Ховд	19,441.08	1,986.9	433	2.18	47	9.2	4,237	586
13	Хөвсгөл	3,232.08	729.3	67	0.92	23	2.9	297	54
14	Улаанбаатар	6.19	3.6	72	200.0	14	5.1	124	21
	Дүн	89,169.25	8,304.5	3247	3.4965	467	6.4	31,178	1,469

Өмнөх 2009 оны судалгаатай харьцуулахад янгир ямааны тархац нутгийн хэмжээ 58.9%-иар тэлсэн нь өмнө нь судалгаанд хамрагдаагүй байсан зарим тархац нутгуудыг энэ удаагийн судалгаанд хамруулж тооцсонтой холбоотой.

Харин тоо толгойн нөөц 13.4%-иар буурсан үзүүлэлт нь судалгааны арга зүйтэй холбоотой байж болох юм. Нэгж талбай дахь нягтшил 2.9 бодгалиар буурсан нь тархац нутаг нэмэгдсэнтэй холбоотой.

Монгол орны янгир ямааны нийт тархац нутгийн 37.7% буюу 33,660.5 км² нутаг нь улсын ТХГН-ийн сүлжээнд хамрагдсан байна.

Зураг 22. Монгол орны янгир ямааны тархац нутаг

Хүснэгт 41. Янгир ямааны нөөцийн үнэлгээний харьцуулсан дүн, аймгаар

№	Аймаг	Янгир ямааны тархац, км ²			Янгир ямааны нөөц			1,000 га дахь нягтшил		
		2007	2009	2020	2007	2009	2020	2007	2009	2020
1	Архангай		127.86	1,782.79		100	706		7.8	3.96
2	Баян-Өлгий		7,522.3	14,251.06		3,874	4,154		5.15	2.92
3	Баянхонгор		5,649.6	11,288.18		2,909	3,121		5.15	2.76
4	Говь-Алтай		8,917.6	18,843.83		4,913	5,255		5.51	2.79
5	Дорноговь		225.5	775.91		120	749		5.32	9.66
6	Дундговь	2,665.0	1,564.7	1,010.33	530	1,518	832	1.9	9.7	8.24
7	Завхан		6,078.4	2,916.08		1,337	1,310		2.2	4.49
8	Өвөрхангай		2,568.9	2,119.56		334	908		1.3	4.28
9	Өмнөговь	4,945.8	5,309.5	10,663.63	2,018	13,324	5,225	4.08	25.09	4.9
10	Төв		80.9	38.26		15	67		1.85	17.5
11	Увс	3,430.0	1,335.0	2,800.27	8,972	1,909	4,194	26.1	14.3	14.98
12	Ховд		13,021.5	19,441.08	4,191	4,532	4,236		3.48	2.18
13	Хөвсгөл		3,709.8	3,232.08		1,091	297		2.94	0.92
14	Улаанбаатар		2.1	6.19		42	124		0	200
	Дүн		56,113.66	89,169.25		36,018	31,178		6.42	3.4965

График 22. Янгир ямааны тархац, нөөц, нягтшилын харьцуулсан үзүүлэлт, оноор

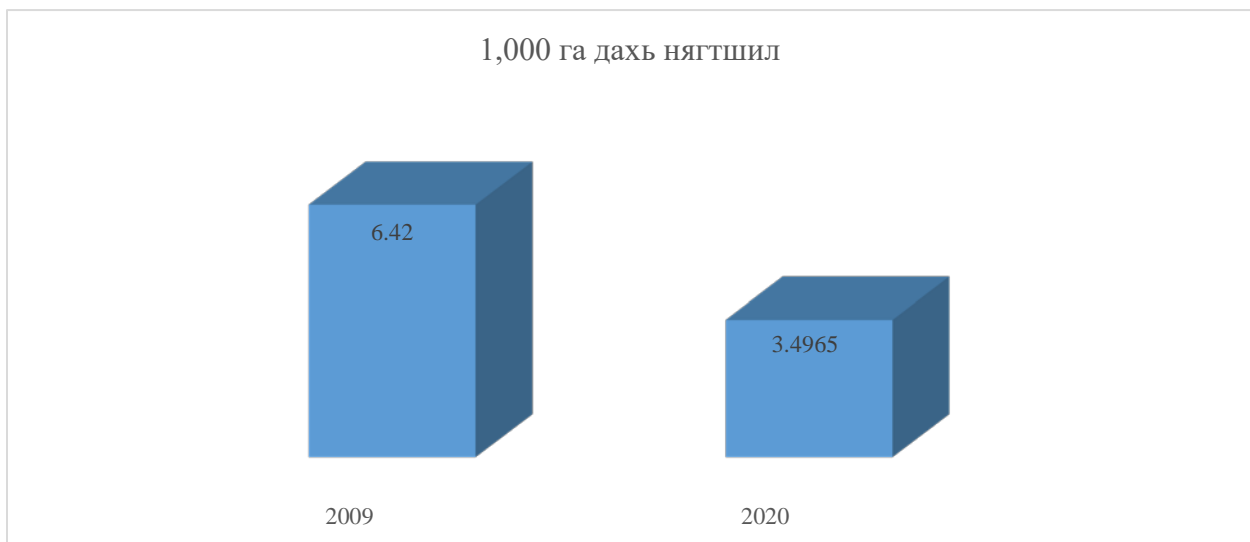
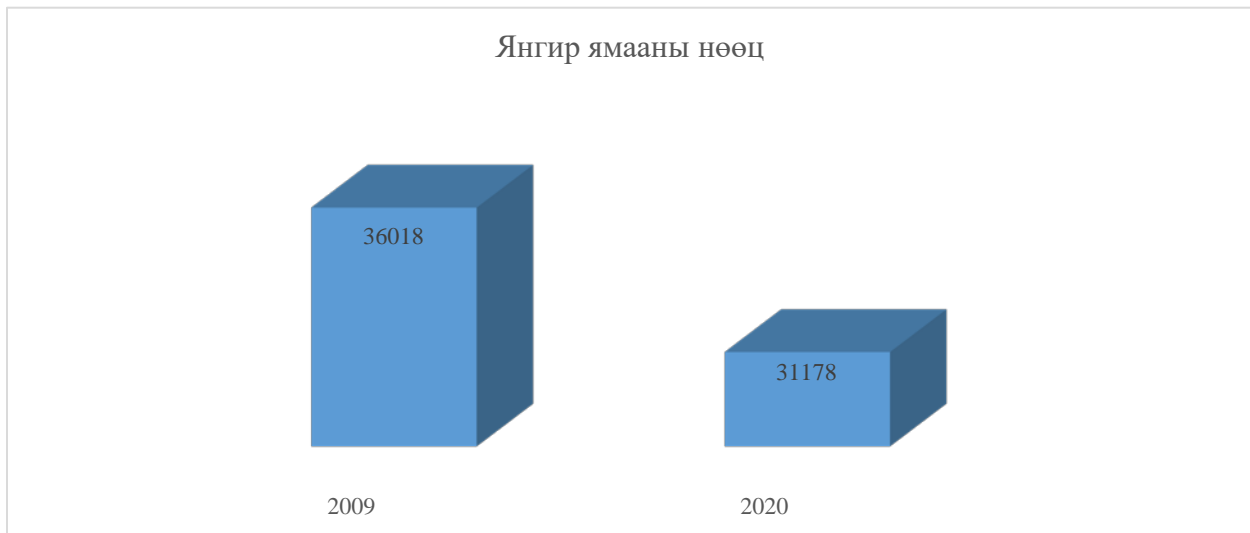
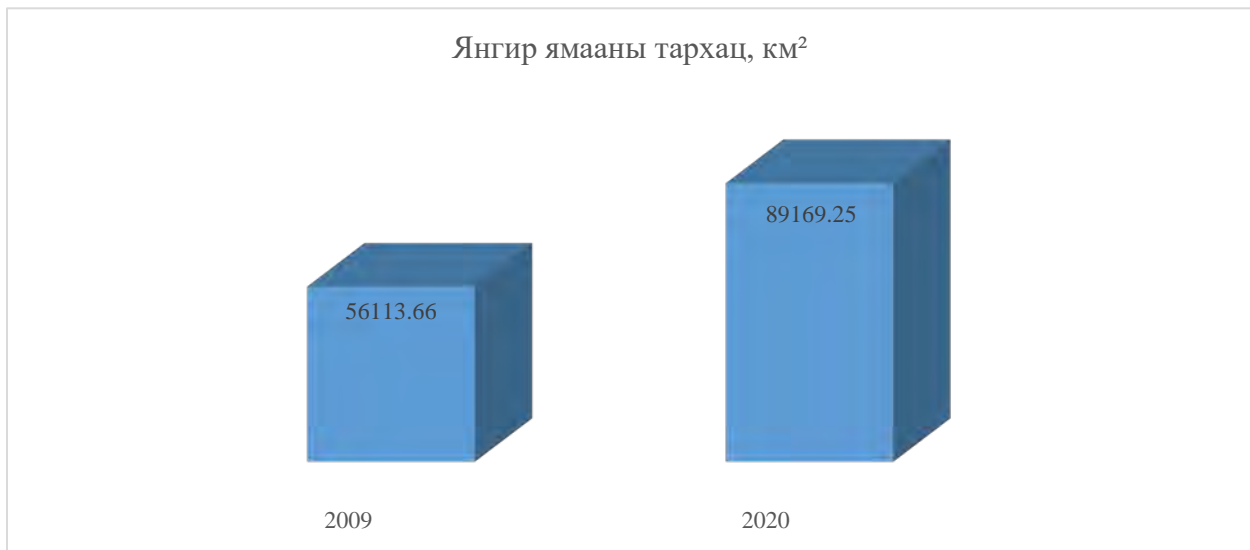
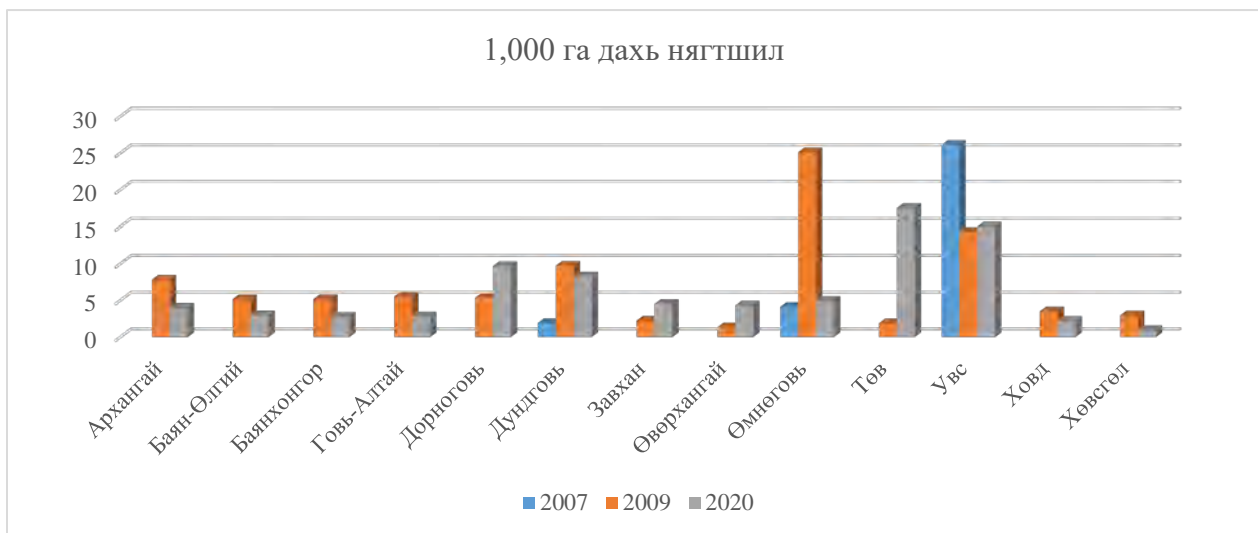
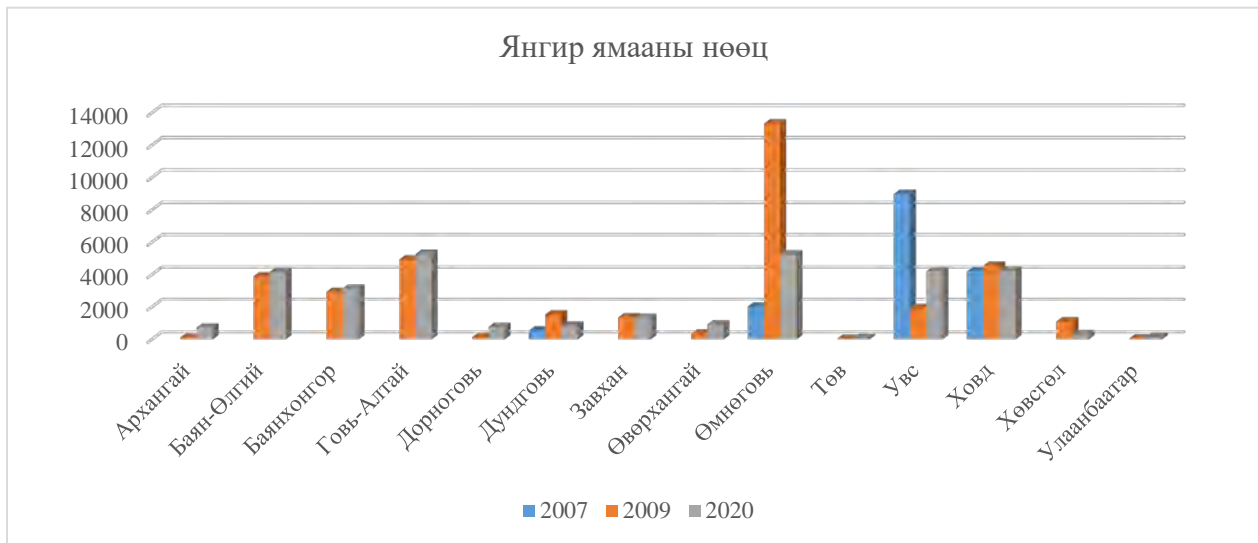

График 23. Янгир ямааны тархац, нөөц, нягтшиллын харьцуулсан үзүүлэлт, аймгаар

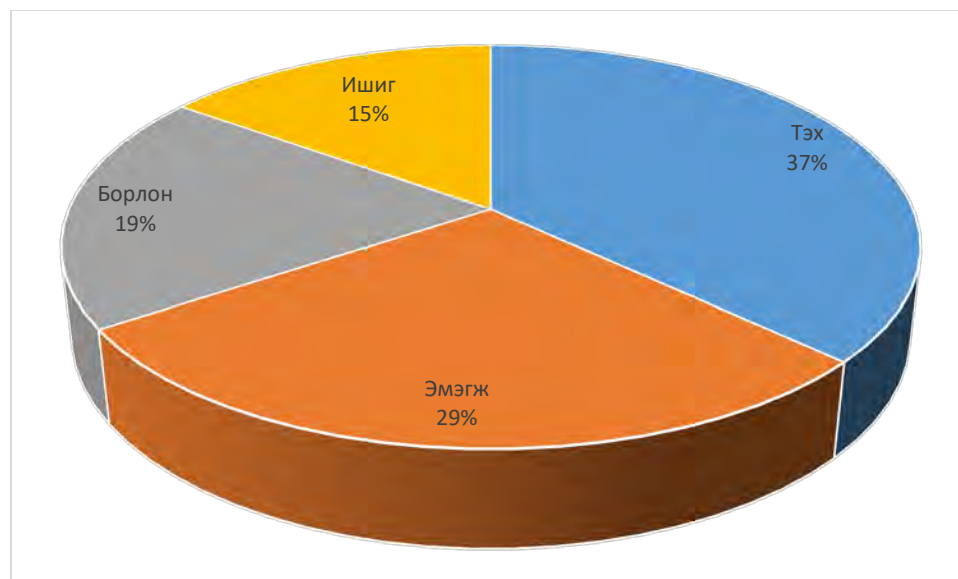

Хээрийн судалгаагаар ажиглагдсан нийт бодгиалиас 1-102 толгойгоор сүрэглэсэн 157 сүргийн 1,060 бодгалийг нас, хүйсээр ялган таньж тодорхойлсоныг дараах хүснэгтэд харуулав. Энд тэх:ямаа:борлон:ишиг гэсэн дарааллаар 37.0:28.7:19.2:15.1 гэсэн харьцаатай байлаа.

Хүснэгт 42. Янгир ямааны сүргийн бүтэц

№	Аймаг	Тэхийн насны ангилал					Тэх	Эмэгж	Борлон	Ишиг	Нийт
		V	IV	III	II	I					
1	Баян-Өлгий	5	5	20	51	24	105	57	21	27	210
2	Баянхонгор	3	3	7	8	16	37	40	29	18	124
3	Дорноговь	1	1		2	1	5	22	18	14	59
4	Дундговь	1	2			2	5	12	10		27
5	Завхан					1	1	7	6	1	15
6	Өвөрхангай	8	8	6	8	12	42	53	37	30	162
7	Өмнөговь	16	11	16	14	28	85	83	64	52	284
8	Төв		1	1	2		4	1		1	6
9	Увс	10	14	23	28	21	96	28	19	16	159
10	Ховд	3	2	4	3		12	1		1	14
	Дүн	47	47	77	116	105	392	304	204	160	1,060

График 24. Янгир ямааны сүргийн бүтэц

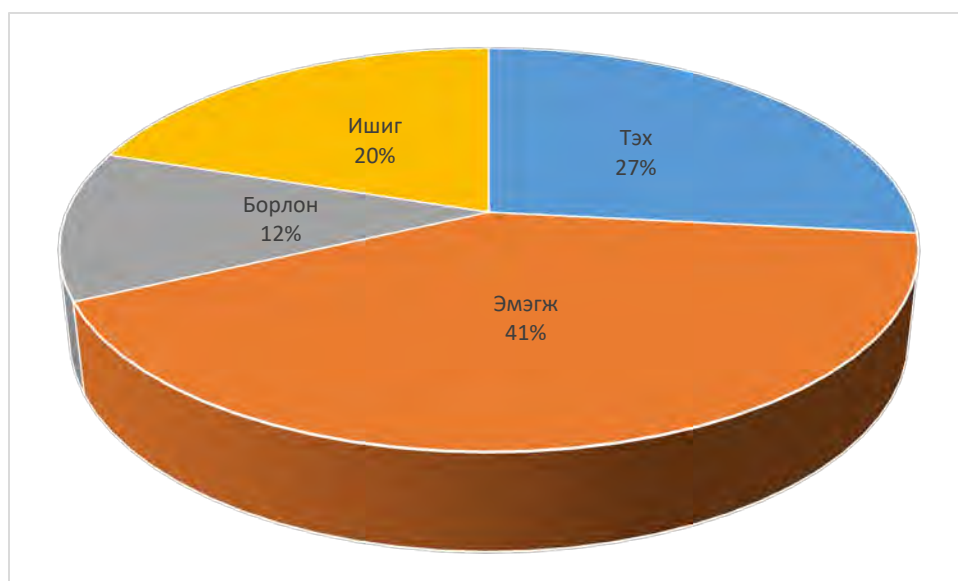
Дээрх үзүүлэлтээс харахад тэх эмэгжийн харьцаа 1:0.77, эмэгж ишигний харьцаа 1:0.52 буюу нөхөн үржил 52.6%-тай, эмэгж борлонгийн харьцаа 1:0.67 буюу нөхөн төлжилт 67.1%-тай үзүүлэлт гарч байна.

Бид өөрсдийн тодорхойлсон сүргийн бүтцийг сүүлийн жилүүдэд бусад мэргэжлийн байгууллагын хийж гүйцэтгэсэн 11 аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын дүнтэй (хувьтай) харьцуулан үзэхэд сүргийн бүтцийн харьцаа тэх болон эмэгжийн хувьд нэлээд зөрүүтэй үзүүлэлт гарсан нь судалгаа хийсэн цаг хугацаа, улирал, ажиглагдсан зай болон бусад хүчин зүйлтэй холбоотой байж болно.

Хүснэгт 43. Янгир ямааны сүргийн бүтэц, ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын дүнгээр

№	Аймаг	Тэх	Эмэгж	Борлон	Ишиг	Дүн
1	Архангай	28.1	40.6	7.2	24.1	100
2	Баян-Өлгий	28	35	15	22	100
3	Баянхонгор	28	34	16	22	100
4	Говь-Алтай	31	37	17	15	100
5	Дундговь	28.1	40.6	7.2	24.1	100
6	Завхан	22	42	14	22	100
7	Өмнөговь	19.8	43	16.3	20.8	99.9
8	Төв	14	58.1	7	20.9	100
9	Увс	28.3	46.2	10.9	14.6	100
10	Ховд	21.9	55.2	6.2	16.7	100
11	Хөвсгөл	44.6	23.4	14.7	17.3	100
	Дүн	26.7	41.4	12.0	20.0	100.0

График 25. Янгир ямааны сүргийн бүтэц, ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын дүнгээр

Дээрх хоёр үзүүлэлтийг харьцуулан үзэхэд тэх 27.0-37.0%, эмэгж 29.0-41.0%, борлон 12.0-19.0%, ишиг 15.0-20.0%-ийн хооронд хэлбэлзэж байна. Эдгээр хувийн дундаж утгаар янгир ямааны нийт нөөцөөс сүргийн бүтцийг тооцвол: тэх 32% буюу 9,977 толгой, эмэгж 35% буюу 10,912 толгой, борлон 15.5% буюу 4,833 толгой, ишиг 17.5% буюу 5,456 толгой байх боломжтой дүн гарч байна.

Архангай аймаг

Тархац, байршил: Архангай аймгийн Булган, Ихтамир, Хангай, Цахир, Цэнхэр, Чулуут сумдын нутаг дэвсгэр Хангайн нурууны өндөрлөг хэсгээр янгир ямаа тархан байршиж байна.

Хүснэгт 44. Архангай аймгийн янгир ямааны тархац, байршил, сумдаар

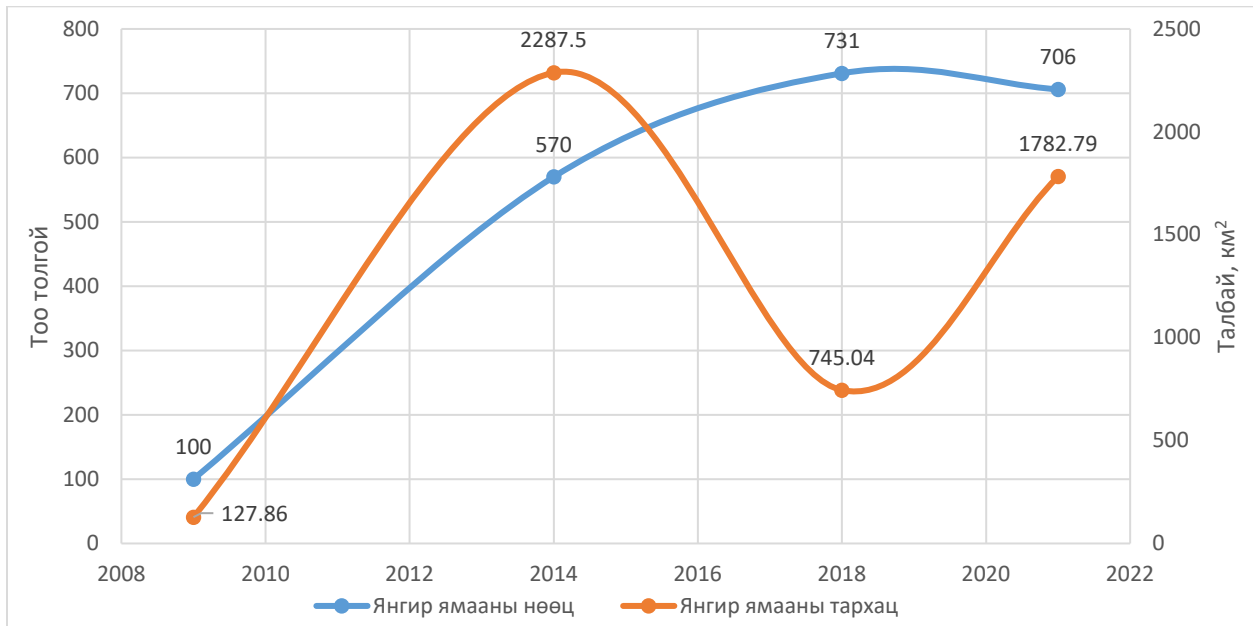
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Булган	Хайрхан нуруу, Суварга хайрхан, Хошготын хойд салаа, Урд салааны эх, Нарийн, Тихрах/Тэх харайх/, Нарийны нуруу, Хөх давааны нуруу, Ямаатын эх, Замт, Хуштын нуруу	1,782.79	Мэдээлэл хомс, Хангайн гол нуруу дагуу ер нь бол нөөцтэй
2	Ихтамир	Бугатын нуруу, Хөх нуурын эх, Их өлөнт, Тогоотын нуруу, Шалхаагийн хойд нуруу		Мэдээлэл хомс
3	Хангай	Унтаа ямаатын эхний нуруу, Заваг уул, Цагаан асга уул, Сэрвэн уул, Хөх давааны нуруу, Ёл уул, Хавчгийн нуруу, Гялгар уул, Хайрхан уул		Хангайн гол нуруугаар бий, мэдээлэл хомс
4	Цахир	Тарвагатайн нурууны Зүрхийн хүнх уул, Ямаат, Загастайн гялгар уул		80-150
5	Цэнхэр	Өвөр Хошигтын хойд нуруу, Суварга хайрхан, Тонгорогийн даваа		Мэдээлэл хомс
6	Чулуут	Жинстийн нуруу, Хүнхийн нуруу, Эгийн даваа, Хавцгайт уул, Цогт сүмбэр, Гурван ангархай, Давааны нуруу, Өлзийт гол эх, Гялгар уул, Хайрханы нуруу, Арцатын нуруу, Ямаатын нуруу, Бугатын нуруу		Цогт сүмбэр орчимд тус бүр 20 гаруй тоотой 2 сүрэг тэмдэглэсэн. Өлзийт голын эх өөд нэлээд харагддаг.

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Хангайн нуруунд хийгдсэн янгир ямааны судалгааны мэдээ материал ховор, орон нутгийн мэдээлэл хомс, хээрийн судалгаа хийхэд газар нутгийн бэрхшээлтэй байдал зэргээс хамаарч мэдээлэл цуглуулахад хүндрэлтэй байсан. Архангай аймгийн янгир ямааны тархцын талбайг 1,782.79 км² гэж шинэчлэн тогтоосон ба энд 1,000 га-д 3.96 бодгаль нягтшилтайгаар 706±121 толгой нөөцтэй байх бололцоотой гэж тооцов.

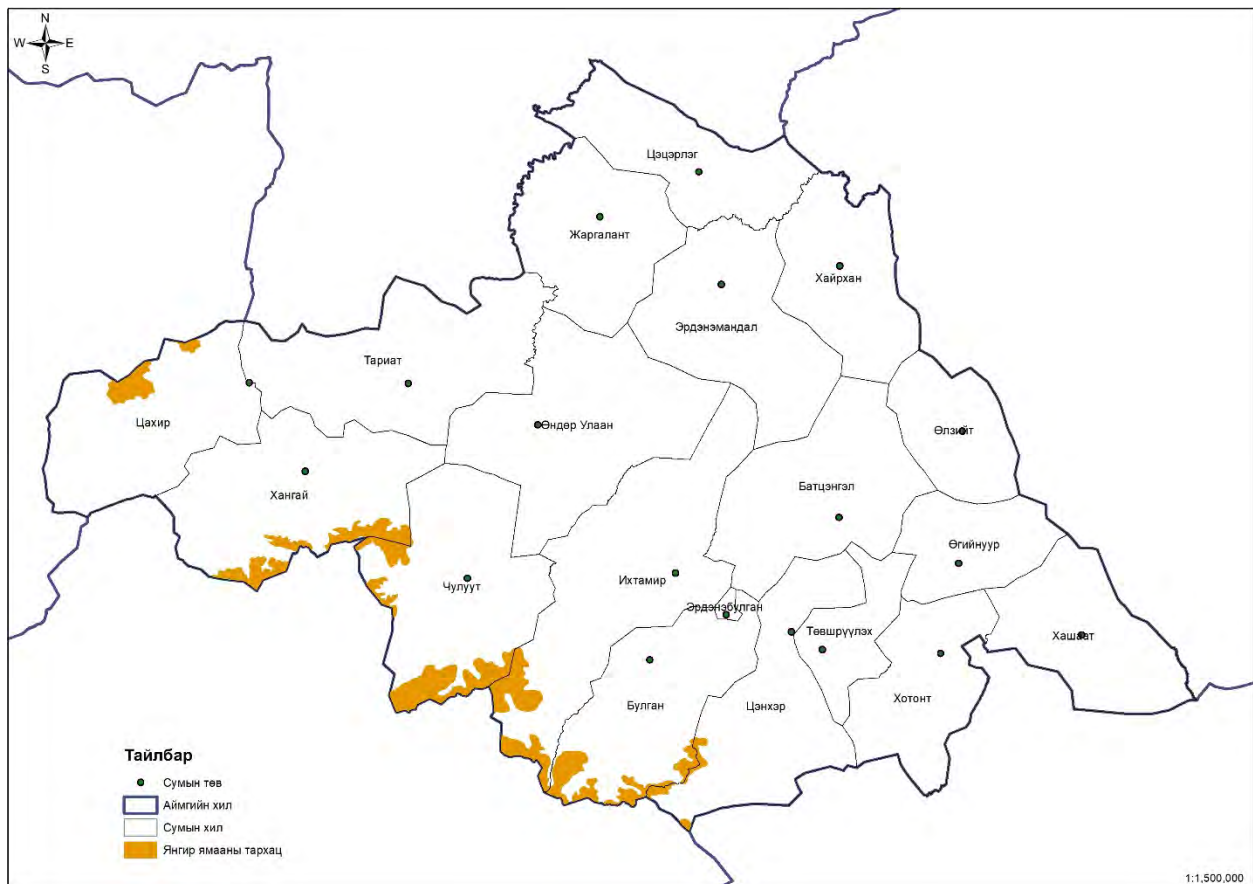
Хүснэгт 45. Архангай аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Янгир ямааны тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2001	2009	2014	2018	2020
Тархац нутаг, км ²	-	127.86	2,287.5	745.04	1,782.79
Нөөц / тоо толгой/	-	100	570	731	706
Нягтшил /1000 га-д/	-	-	2.49	9.8	3.96

График 26. Архангай аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 23. Архангай аймгийн янгир ямааны тархац

Баян-Өлгий аймаг

Тархац, байршил: Баян-Өлгий аймгийн Алтай, Алтанцөгц, Баяннуур, Бугат, Булган, Дэлүүн, Ногооннуур, Сагсай, Толбо, Улаанхус, Цэнгэл сумдын нутаг дэвсгэр Алтайн нуруу түүний салбар уулс Цамбагарав уул, Хөх Сэрх, Сийлхэм, Баянзүрх, Хүнгүйн нуруу зэрэг газруудад янгир ямаа тархан байршиж байна.

Хүснэгт 46. Баян-Өлгий аймгийн янгир ямааны тархац, байршил, сумдаар

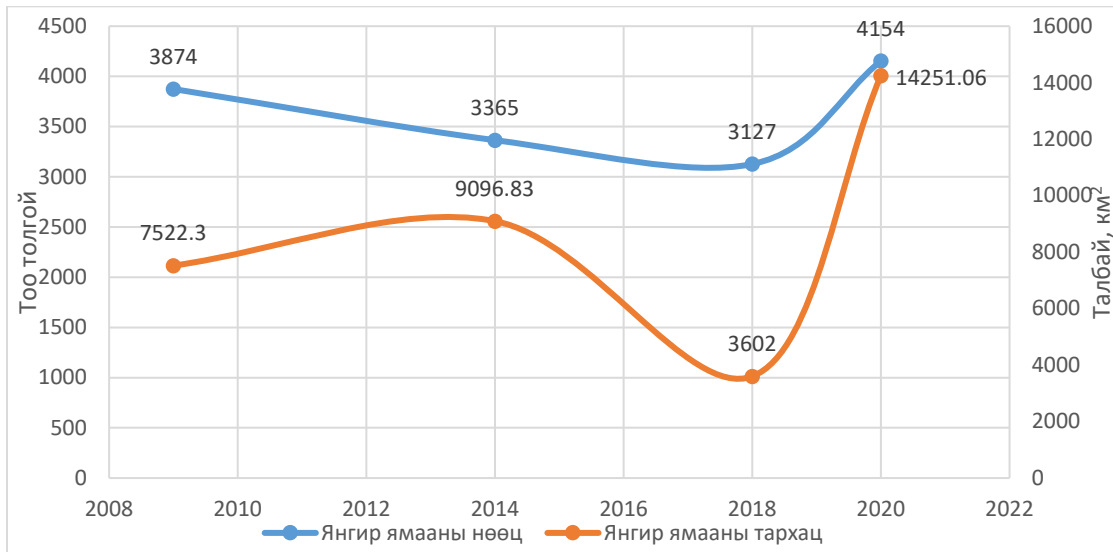
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Алтай	Цагаан уул, Холагаш уул, Өвчүүн уул,	14,251.06	Мэдээлэл хомс
2	Алтанцөгц	Цамбагарав, Ямаат,		АБН-ийн мэдээлэл
3	Баяннуур	Цамбагарав, Ямаат, Чулуун овоот, Хавчуугийн өндөр уул, Хэнгэрэгт орчим		АБН-ийн мэдээлэл
4	Бугат	Бахлаг, Тошинг, Хатуугийн гол, Хүнгүйн нуруу		АБН-ийн мэдээлэл
5	Булган	Мөнх хайрханы нуруу, Баянзүрх, Хар Бөөрөг уул, Сайрт өндөр уул		Мэдээлэл хомс, АБН-ийн мэдээлэл
6	Дэлүүн	Хөх Сэрхийн нурууны Бүргэд уул, Шар дэвсэг, Мухар дэвсэг, Баруун хайрхан уул, Хавцалт өндөр уул, Мараа уул		ТХГН-ийн мэдээ
7	Ногооннуур	Годронгийн нуруу, Шуугиант уул, Сээр уул, Хар сайрын уул, Их Түргэн уул, Онгорхой уул, Асгат уул, Ямаат уул, Хэнгэрэгт уул, Ихэр уул, Хавчуугийн өндөр		АБН-ийн мэдээлэл, Мэдээлэл хомс
8	Сагсай	Шанагат уул, Их чулуут уул, Мөнх хайрхан уул, Ирмэгтэйн даваа		Мэдээлэл хомс
9	Толбо	Сайр уул, Зурхайчийн нуруу,		ДБХС, АБН мэдээ
10	Улаанхус	Хатуугийн гол, Баян уул, Шар ямаат, Өндөр хайрхан уул, Хар хад уул,		АБН-ийн мэдээлэл
11	Цэнгэл	Ирвэстийн даваа, Алтай Таван богд орчмын Цагаан хайрхан, Мөрөгцөг уул, Битүү уул, Дөнгөрөх уул, Асгат, Шивээт хайрхан		Мэдээлэл хомс

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Баян-Өлгий аймгийн янгир ямаа тархсан 17 байршилд 14,251.06 км² талбайд 1,000 га-д 2.92 бодгаль нягтшилтайгаар 4,154±657 толгой нөөцтэй байх бололцоотой.

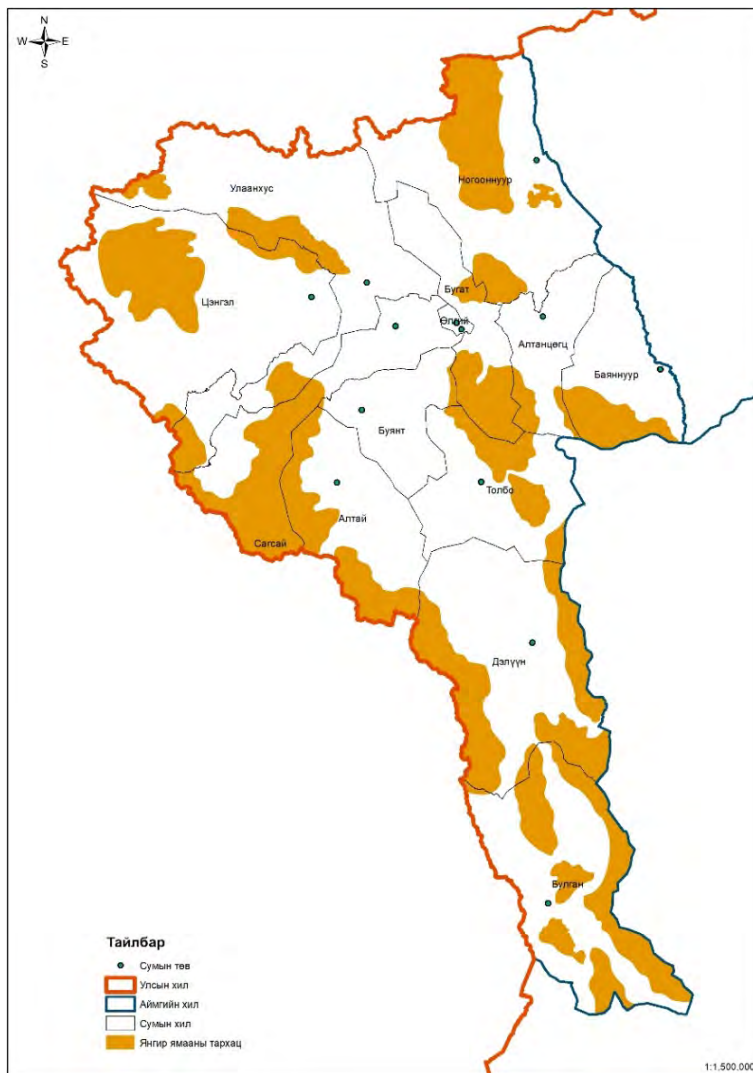
Хүснэгт 47. Баян-Өлгий аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Янгир ямааны тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2001	2009	2014	2018	2021
Тархац нутаг, км ²	-	7,522.3	9,096.83	3,602.0	14,251.06
Нөөц /толгой/	-	3,874	3,365	3,127	4,154
Нягтшил /1000 га-д/	-	5.15	3.7	8.68	2.92

График 27. Баян-Өлгий аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 24. Баян-Өлгий аймгийн янгир ямааны тархац

Баянхонгор аймаг

Тархац, байршил: Баянхонгор аймгийн Баацагаан, Баянцагаан, Баянлиг, Баян-Өндөр, Баянговь, Баянбулаг, Богд, Бөмбөгөр, Бууцагаан, Галуут, Гурванбулаг, Жаргалант, Жинст, Заг, Хүрээмарал, Шинэжинст, Эрдэнэцогт сумдын нутаг дэвсгэр Говь-Алтайн нуруу, Хангайн нурууны өндөрлөг болон өмнө хэсгээр янгир ямаа тархан байршиж байна.

Хүснэгт 48. Баянхонгор аймгийн янгир ямааны тархац, байршил, сумдаар

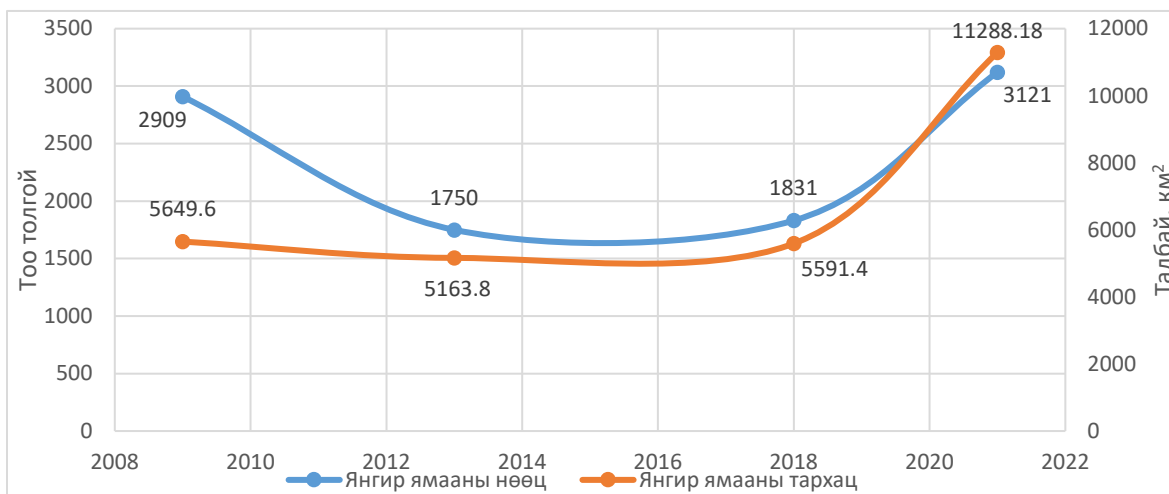
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Баацагаан	Улаан Аргалант, Дунд Аргалант	11,288.18	АБН-ийн мэдээлэл
2	Баянцагаан	Баянцагааны нуруу, Хар Аргалант, Бахар, Гичгэний нуруу		АБН-ийн мэдээлэл
3	Баянлиг	Их, Бага Халбагант, Сүүж уул, Их,Бага Баян		ТХГН-ийн мэдээлэл
4	Баян-Өндөр	Цагаан бургасны булаг, Тооройн сайр, Төмөрт-Хөх усны нуруу, Цагаан Богдын хэсэг, Эдрэнгийн нуруу, Дунд нуруу, Өгөөмөрийн хад, Хүрээний уул, Улаан чулууны уул, Гичгэний нуруу		ТХГН-ийн мэдээлэл, АБН-ийн мэдээлэл
5	Баянговь	Тариатын нуруу, Өлзийт уул, Их Богд уулын хэсэг, Цахирын хөтөл ус, Хавтгай хар, Хүүшийн хүрэн, Сонгинотын нуруу		ТХГН-ийн мэдээлэл
6	Баянбулаг	Бугатын нуруу, Бумба уул, Хайрхан уул, Далангийн нуруу, Өндөр Өлзийт, Баянцагаан уул		40-50 орчим сүрэглэсэн байдаг, ер нь бол нөөцтэй
7	Богд	Их, Бага Богд уул		ТХГН-ийн мэдээлэл
8	Бөмбөгөр	Ямбат хайрхан, Урд дэл уул, Цогт хайрхан уулын хоорондох Өлзийт, Байдраг голын сав дагуух уулс		Хавцалдаа янгирын нөөцтэй
9	Бууцагаан	Богд уул, Нөмөрт, Хороот, Уртын гол, Байдрагийн гол дагуух уулс		АБН-ийн мэдээлэл, ер нь нөөц боломжийн
10	Галуут	Хангайн нурууны хяр, Булгийн нуруу, Өлзийт голын дагуух уулс		АБН-ийн мэдээлэл, нөөцтэй
11	Гурванбулаг	Гурван булаг хайрхан, Өндөр жаргалант уул		80-100 гаруй
12	Жаргалант	Далай хайрхан, Сүмбэн цацал уул, Хангайн нурууны хяр		АБН-ийн мэдээлэл, 200-300 орчим
13	Жинст	Тариатын нуруу, Ноён уул, Их Богд, Хавцгай		АБН-ийн мэдээлэл
14	Заг	Ямбат хайрхан, Хөх хайрхан, Баян улаан		Мэдээлэл хомс
15	Хүрээмарал	Хүрээ мандал, Хойт, Дунд, Урд шар уул, Баян нуруу, Өлзийт өндөр, Шүжийн нуруу, Ацын хар, Цувраа, Чандмань уул		Тоо толгойн нөөцтэй
16	Шинэжинст	Хөх Даравгай уул, Мухар Цагаан уул, Бор хайрхан, Онгон улаан, Жинст уул, Тогоон Хар уул, Цагаан Хаалгын цахир, Юмчийн улаан уул		ТХГН-ийн мэдээлэл
17	Эрдэнэцогт	Тонгорогын даваа, Хангайн нурууны хяр		Цөөвтөр янгир бий

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Нийт 69 байршил бүхий тархац нутгийн 11,288.18 км² талбайд 1,000 га-д 2.76 бодгаль нягтшилтайгаар 3,121±451 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

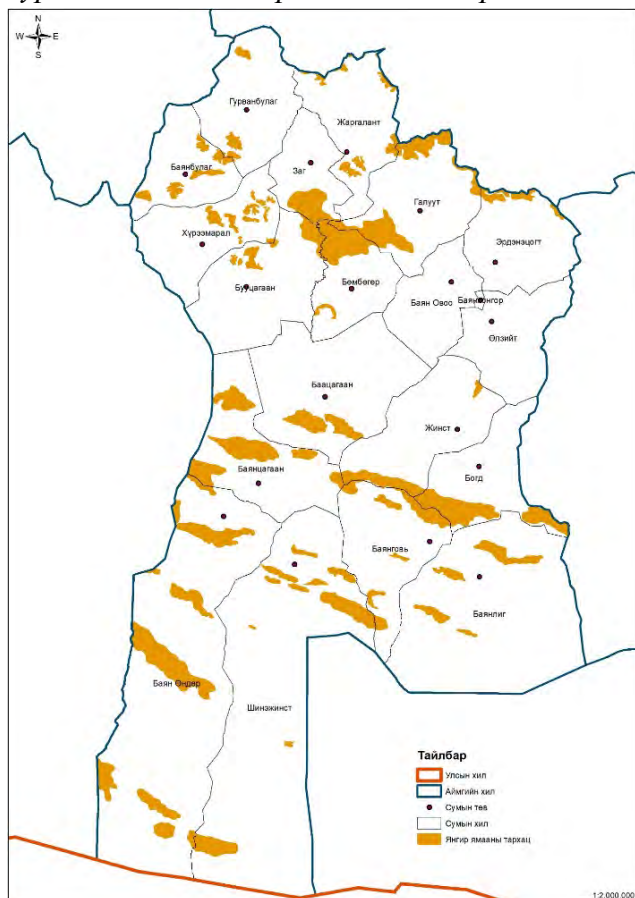
Хүснэгт 49. Баянхонгор аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Янгир ямааны тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2001	2009	2013	2018	2020
Тархац нутаг, км ²	-	5,649.6	5,163.8	5,591.4	11,288.18
Нөөц /толгой/	-	2,909	1,750	1,831	3121
Нягтшил /1000 га-д/	-	5.15	3.38	3.27	2.76

График 28. Баянхонгор аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 25. Баянхонгор аймгийн янгир ямааны тархац

Говь-Алтай аймаг

Тархац, байршил: Говь-Алтай аймгийн Алтай, Баян-Уул, Бигэр, Бугат, Дарви, Дэлгэр, Жаргалан, Тайшир, Тонхил, Төгрөг, Халиун, Цогт, Цээл, Чандмань, Шарга, Эрдэнэ сумдын нутаг дэвсгэр Монгол Алтай, Говь-Алтайн нуруу тэдгээрийн салбар уул нуруудаар янгир ямаа тархан байршиж байна.

Хүснэгт 50. Говь-Алтай аймгийн янгир ямааны тархац, байршил, сумдаар

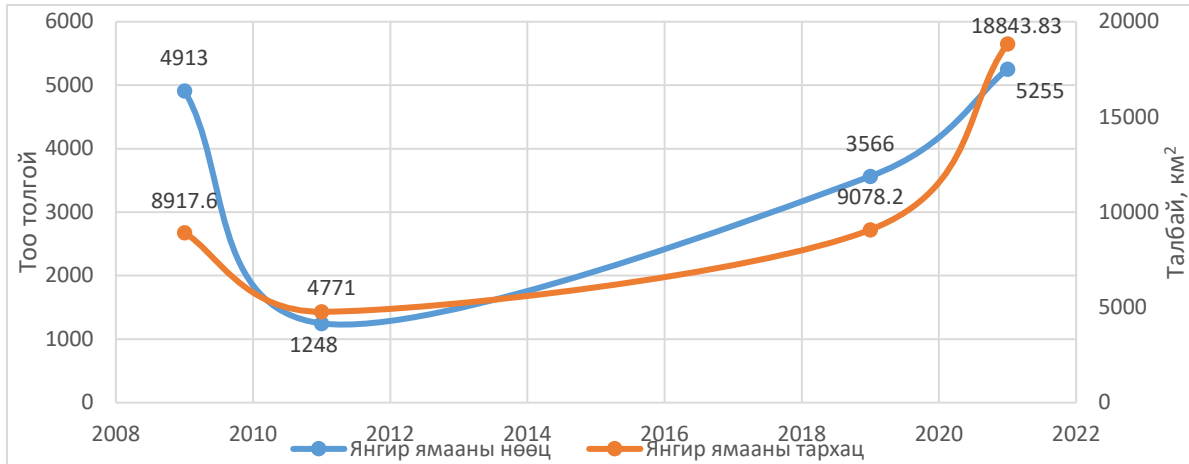
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Алтай	Аж Богдын нуруу, Хар хайрханы нуруу, Их тооройн нуруу	18,843.83	АБН-ийн мэдээлэл
2	Баян-Уул	Цагдуулт, Номгон, Намын нуруу, Өлийн нуруу, Ловонгийн нуруу, Их, Бага Бэрхийн нуруу, Халтарын нуруу, Солжирын нуруу, Бичгийн нуруу		Нөөцтэй
3	Бигэр	Сэрх Богдын урд үзүүр, Бурхан буудай, Дөтийн даваанаас хоёр тийшхи нурууд		Нөөц элбэг
4	Бугат	Мухар могой уул, Алаг хайрхан, Хөвчийн нуруу, Тахийн шар нуруу, Угалзын уул, Зэст уул, Алаг уул, Хар дунд, Бор хацавч,		Нөөцтэй
5	Дарви	Дарвийн нуруу, Өлзийт нуруу, Цахир хамар, Их Эрээн, Хайчийн нуруу		WWF-ийн мэдээлэл
6	Дэлгэр	Сэрвэн, Дөрвөлжин, Сэрх Богд уул, Шороотын нуруу, Дүнх, Улаан хад,		
7	Жаргалан	Хасагт хайрхан, Жаргалантын нуруу,		АБН-ийн мэдээлэл
8	Тайшир	Ямаат, Бэрх, Улаан хад, Хүйтэн, Хэвтээ цахир, Их шилүүстийн улаан, Их Номгон		
9	Тонхил	Цахир хамар, Хайчийн нуруу, Баян улаан, Барзан улаан, Дарцагтын нуруу, Хөх морьтын нуруу, Хар ямаат, Хараат, Бамбагар ямаат, Монгол Алтайн гол нуруу, Нарийн бүс, Бүс хайрхан, Гурван хулд, Шүүтийн нуруу, Мухар могой ам		АБН-ийн мэдээлэл, нөөц ихтэй
10	Төгрөг	Цагаан хайрхан, Ёлын хөндий, Буурал хайрхан, Хан жаргалантын нуруу		Нөөцтэй
11	Халиун	Хар Азаргын нуруу, Бургастын орой, Согоотын ам		Нөөцтэй
12	Цогт	Бурхан буудай, Ар ягаан чулуут, Голуудын хөндий, ам тэдгээрийн дагуух уул, нурууд Сагсайн хавцал, Атас Богд		АБН-ийн мэдээлэл, нөөцтэй, ГИДЦГ-ын мэдээ
13	Цээл	Их, Бага Таянгийн нуруу, Ярын хад, Буурын хар, Хөх өндөр, Бага баян		Нөөцтэй
14	Чандмань	Чандмань хайрхан, Эмээлцэгийн нуруу, Бор хайрхан, Эрдэнэ уул, Гичгэний нуруу		Нөөцтэй
15	Шарга	Хасагт хайрхан, Дарвийн нуруу		Мэдээлэл хомс
16	Эрдэнэ	Гичгэний нуруу, Хараат уулаас Улаан чулуу хүртэл уул, нурууд, Суман хадны нуруу, Эдрэнгийн нуруу, Ингэс уул, Тооройн нуруу, Шар хулсны нуруу		АБН-ийн мэдээлэл, ГИДЦГ-ын мэдээ

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Сумдын өгсөн мэдээллээр янгир ямааны нөөц харьцангуй элбэг гэж мэдээлж байв. Говь-Алтай аймгийн янгир ямаа тархсан 58 байршилд 18,843.83 км² талбайд 1,000 га-д 2.79 бодгаль нягтшилтайгаар 5,255±701 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

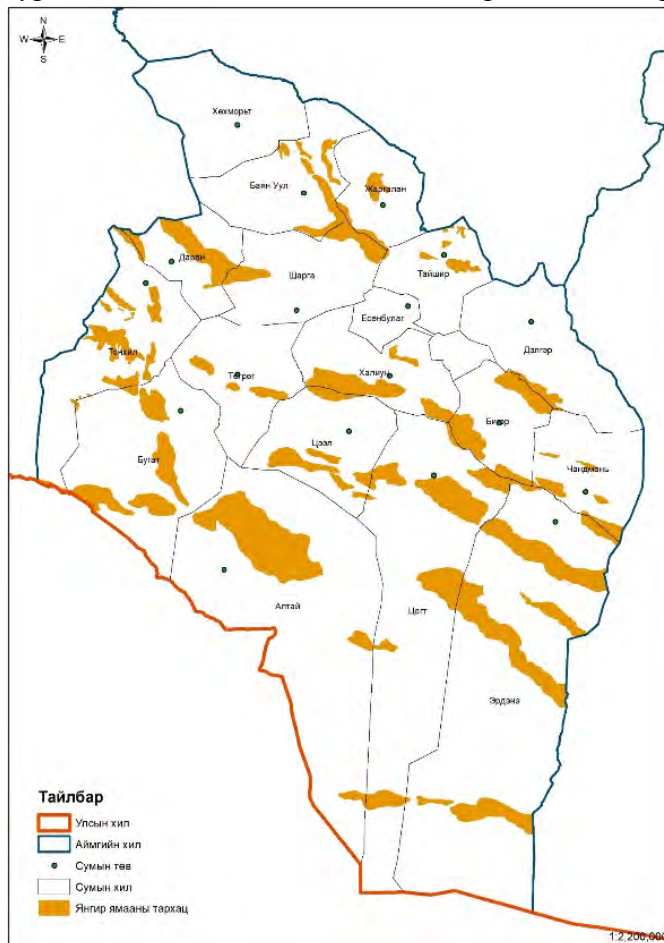
Хүснэгт 51. Говь-Алтай аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Янгир ямааны тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2001	2009	2011	2019	2020
Тархац нутаг, км ²	-	8,917.6	4,771.0	9,078.2	18,843.83
Нөөц /толгой/	-	4,913	1,248	3,566	5,255
Нягтшил /1000 га-д/	-	5.5	2.6	3.9	2.79

График 29. Говь-Алтай аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 26. Говь-Алтай аймгийн янгир ямааны тархац

Дорноговь аймаг

Тархац, байршил: Дорноговь аймгийн Даланжаргалан, Сайхандулаан, Сайншанд, Хар-Айраг, Хатанбулаг сумдын нутаг говийн үлдмэл нам уулс бүхий цөөн газарт янгир ямаа тархан байршиж байна.

Хүснэгт 52. Дорноговь аймгийн янгир ямааны тархац, байршил, сумдаар

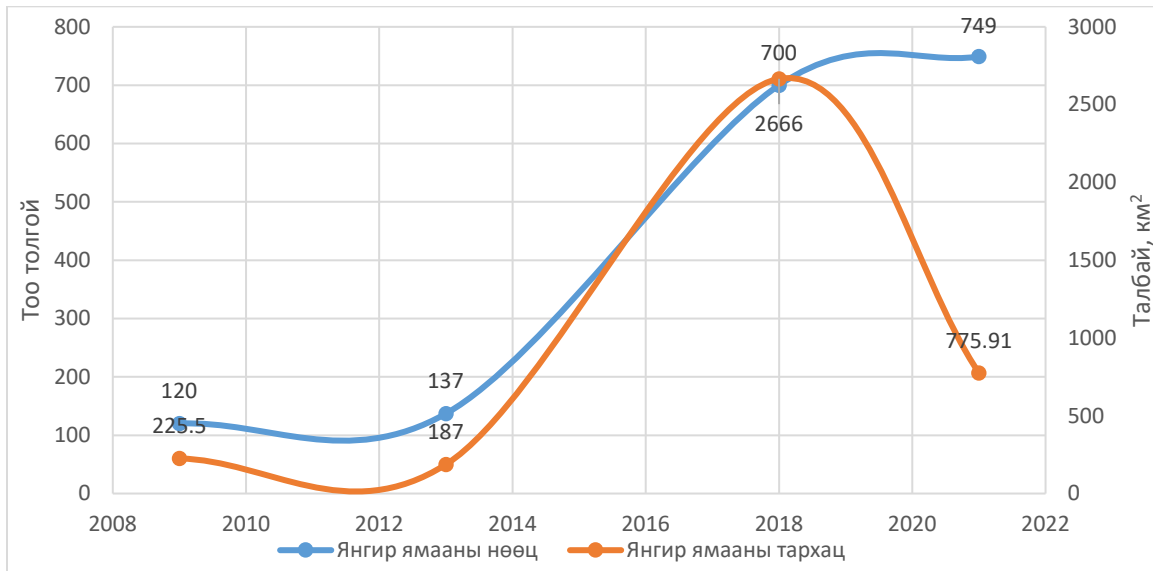
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Даланжаргалан	Их Нартын хад	327.99	ТХГН-ийн мэдээлэл, 300-400 толгой
2	Мандах	Арван найман Богд, Хүрэн хайрхан, Дэрсэн ус, Гүн Баян, Хөтөл Баян, Ганзагатын уул, Аргалант уул	331.32	Хүрэн хайрханд 60 орчим тоогоор сүрэглэсэн байсан, Ац Богд ууланд тогтмол 20 гаруй байдаг.
3	Сайхандулаан	Жавхлант	57.6	40-60 толгой
4	Хар-Айраг	Хэцүү тээг	46.16	10 орчим
5	Хатанбулаг	Булгийн хяр	12.84	АБН-ийн мэдээлэл, 30-40
			775.91	

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Дорноговь аймгийн янгир ямаа тархсан 10 байршилд 775.91 км² талбайд 1,000 га-д 9.66 бодгаль нягтшилтайгаар 749±138 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

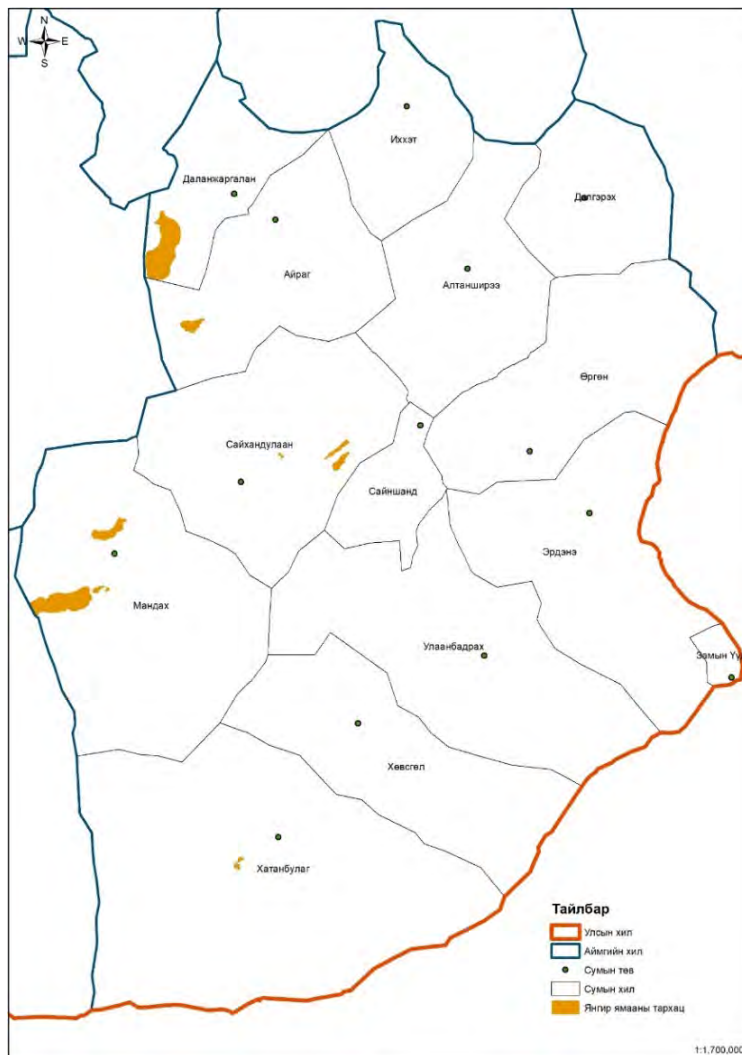
Хүснэгт 53. Дорноговь аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Янгир ямааны тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2001	2009	2012	2018	2020
Тархац нутаг, км ²	-	225.5	187	2,666	775.91
Нөөц /толгой/	-	120	137	700	749
Нягтшил /1000 га-д/	-	5.3	7.3	2.63	9.66

График 30. Дорноговь аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 27. Дорноговь аймгийн янгир ямааны тархац

Дундговь аймаг

Тархац, байршил: Дундговь аймгийн Адаацаг, Баянжаргалан, Дэлгэрхангай, Дэлгэрцогт, Говь-Угтаал, Гурвансайхан, Өлзийт, Сайхан-Овоо, Хулд сумдын нутаг говийн үлдмэл нам уулс бүхий газарт янгир ямаа тархан байршиж байна.

Хүснэгт 54. Дундговь аймгийн янгир ямааны тархац, байршил, сумдаар

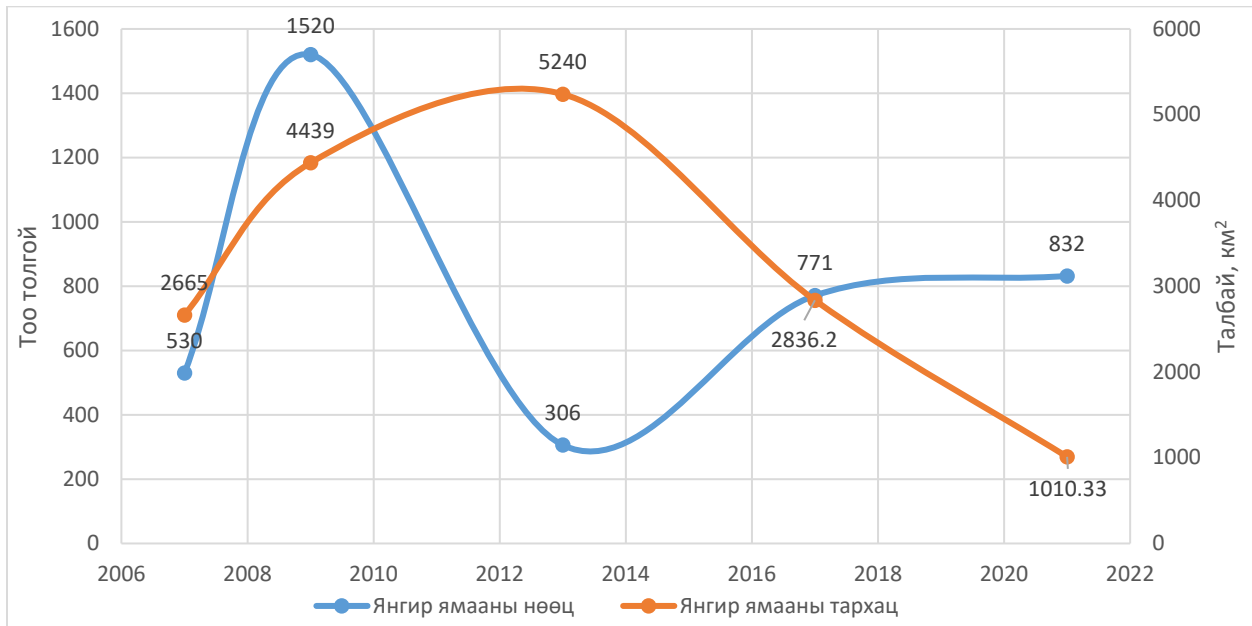
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Адаацаг	Бага газрын чулуу, Адаацаг уул	1,010.33	Цөөвтөр нөөцтэй, сүүлийн жилүүдэд бага байна
2	Баянжаргалан	Аргийн хад		АБН-ийн мэдээлэл
3	Дэлгэрхангай	Дэлгэрхангай уул, Номгон уул, Хан уул, Зосон тээг, Бор тээг, Улаан хад		ТХГН-ийн мэдээлэл, АБН-ийн мэдээлэл
4	Дэлгэрцогт	Бага газрын чулуу		Сүүлийн жил бага харагдаж байна
5	Говь-Угтаал	Ерлөг уул, Хайрхан уул		ТХГН-ийн мэдээлэл
6	Гурвансайхан	Хөтөл цагааны хяр, Тахилга		ТХГН-ийн мэдээлэл, АБН-ийн мэдээлэл
7	Өлзийт	Хөөрийн цав, Морин толгойтын цав, Жавхлант, Хавтгай, Талын Богд, Шар уул, Муруй уул, Хэцүү тээг, Шургуул, Ханын хэц, Зүүн билүүт, Завгийн хяр, Бэрх, Баян хайрхан		АБН-ийн мэдээлэл, нөөцтэй
8	Сайхан-Овоо	Ханан, Ахар уул		АБН-ийн мэдээлэл

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Дундговь аймгийн янгир ямаа тархсан 30 байршилд 1,010.3 км² талбайд 1,000 га-д 8.24 бодгаль нягтшилтайгаар 832±133 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

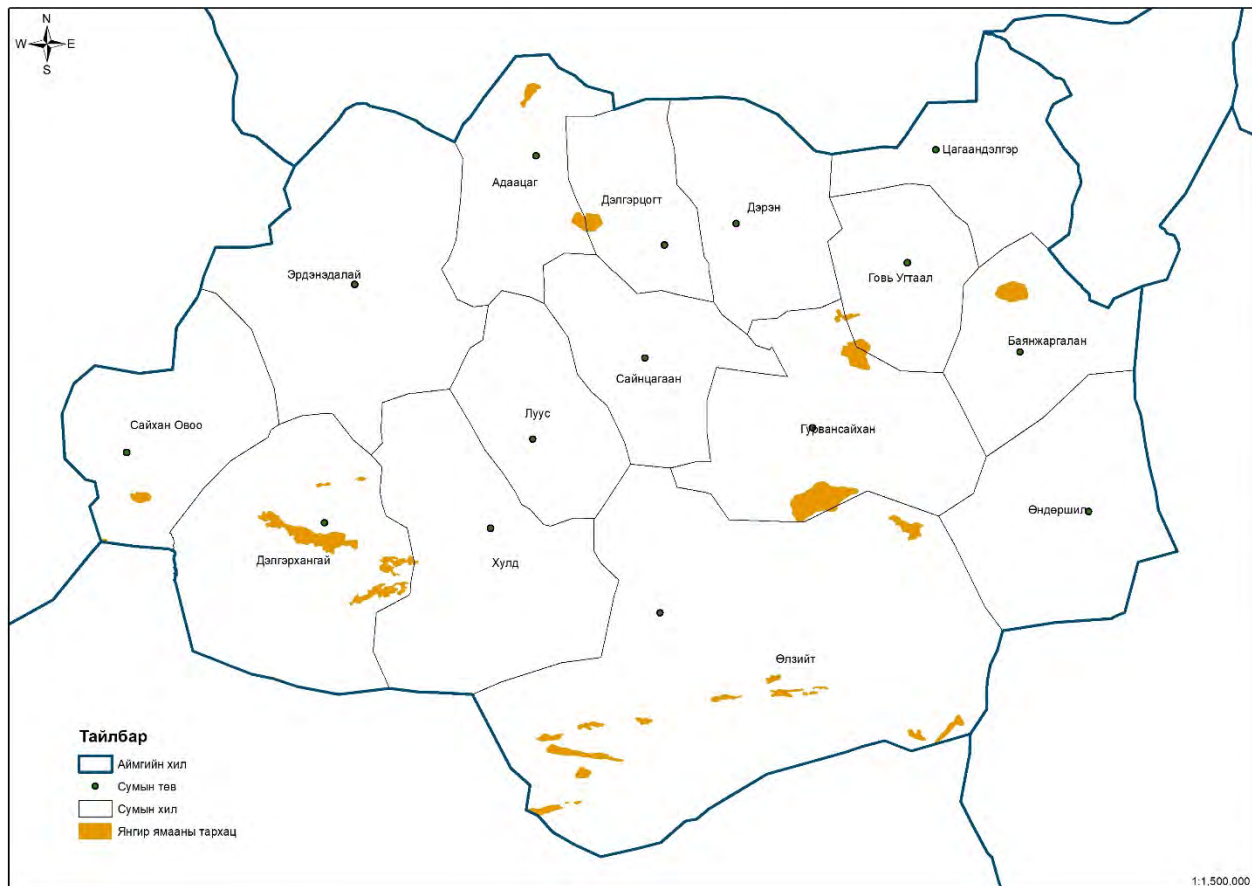
Хүснэгт 55. Дундговь аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Янгир ямааны тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2007	2009	2013	2017	2020
Тархац нутаг, км ²	2,665.0	4,439.0	5,240.0	2,836.2	1,010.33
Нөөц /толгой/	530	1,520	306	771	832
Нягтшил /1000 га-д/	1.9	3.4	0.6	2.7	8.24

График 31. Дундговь аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 28. Дундговь аймгийн янгир ямааны тархац

Завхан аймаг

Тархац, байршил: Завхан аймгийн Алдархаан, Дөрвөлжин, Завханмандал, Отгон, Сантмаргац, Сонгино, Ургамал, Цагаанхайрхан, Цагаанчулуут, Шилүүстэй, Эрдэнэхайрхан, Яруу сумдын нутаг Хангайн нурууны салбар уулс, говийн үлдмэл нам уулс бүхий газруудад янгир ямаа тархан байршиж байна.

Хүснэгт 56. Завхан аймгийн янгир ямааны тархац, байршил, сумдаар

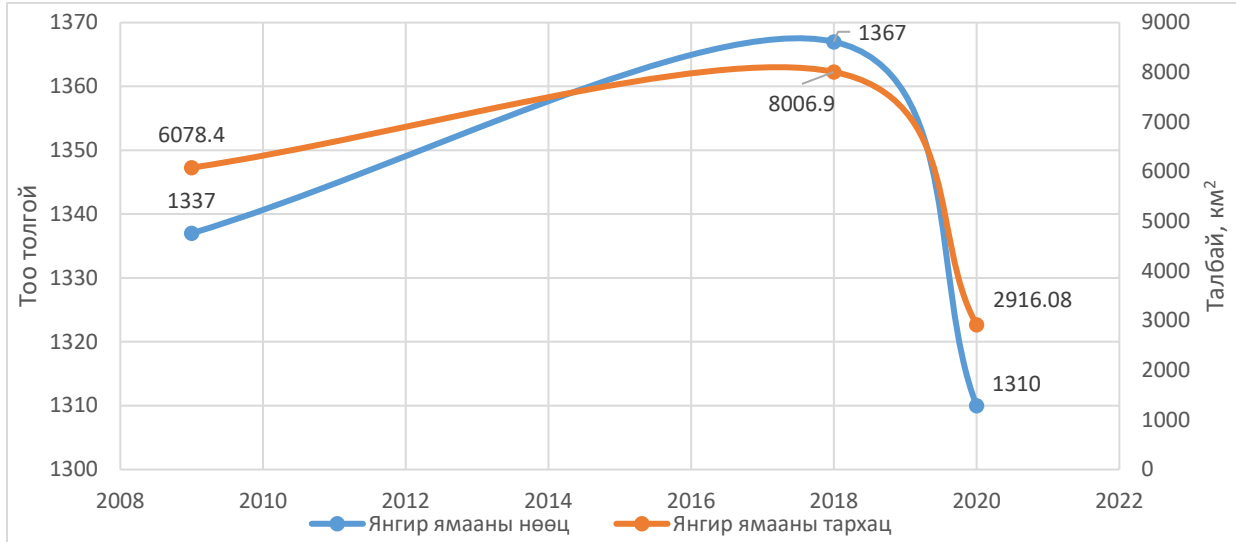
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Алдархаан	Их, Бага ямаат, Алгийн уул, Тэрмэстэй, Мандаат уул, Баруун, Зүүн Шилүүстэй уул, Баруун, Зүүн мараат, Уушгийн уул, Бэрх, Элст уул, Баян улаан, Асгат, Мандал уул	2,916.08	Нөөц харьцангуй элбэг, 50-60 толгойгоор сурэглэсэн байдаг. 200 орчим байгаа байх
2	Дөрвөлжин	Аргалын хар уул, Их, Бага буурал, Өвөр баян айраг, Туулайтын сээр, Бүдүүн уул		Мэдээлэл хомс
3	Завханмандал	Аргалант уул, Их, Бага буурал, Бага хайрхан, Туулайтын сээр		Мэдээлэл хомс
4	Их-Уул	Загастайн гялгар уул		ТХГН-ийн мэдээлэл
5	Отгон	Бор хавцал, Хайрхан хад, Отгонтэнгэр хайрхан		250 орчим тоо толгой байгаа
6	Сантмаргац	Их, Бага Маргаз уул, Урд тасархай		Цөөн тоотой
7	Сонгино	Сонгино хайрхан уул		Цөөн тоотой
8	Тосонцэнгэл	Хар чулуут голын эхэн-Тарвагатайн нуруу		ТХГН-ийн мэдээлэл
9	Ургамал	Хутаг уул, Цагаан хайрхан, Бага хайрхан, Хөтөл ус, Шар хад уул, Орзонгийн сээр		Нөөц бага
10	Цагаанхайрхан	Биндэр хайрхан, Бэрх уул, Онц хайрхан, Улаан овоо, Шургийн хяр, Баруун, Зүүн Арц уул		Боломжийн нөөцтэй гэж үздэг
11	Цагаанчулуут	Баруун, Зүүн Туулайт, Хараат, Дулаан хар, Их хушиг, Арц, Ямаат		Ер нь бол нөөцтэй, их биш
12	Шилүүстэй	Шүүт, Салхит, Цахир, Далан нуруу, Тамгат, Төвшингийн гозгор, Баян-Улаан, Дулаан хар, Бор хавцал, Аргалант, Шилүүстэйн нуруу		АБН-ийн мэдээлэл, харьцангуй нөөцтэй
13	Эрдэнэхайрхан	Зүйлийн Мандаа уул, Их, Бага Бэрх, Их хайрхан		Нөөцтэй
14	Яруу	Хар ямаат, Шар ямаат, Цагаан ямаат уул, Хагийн эрэн, Зүйлийн Мандаа уул		Нөөцтэй

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Завхан аймгийн янгир ямаа тархсан 60 байршил нутгийн 2,916.08 км² талбайд 1,000 га-д 4.49 бодгаль нягтшилтайгаар 1,310±221 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

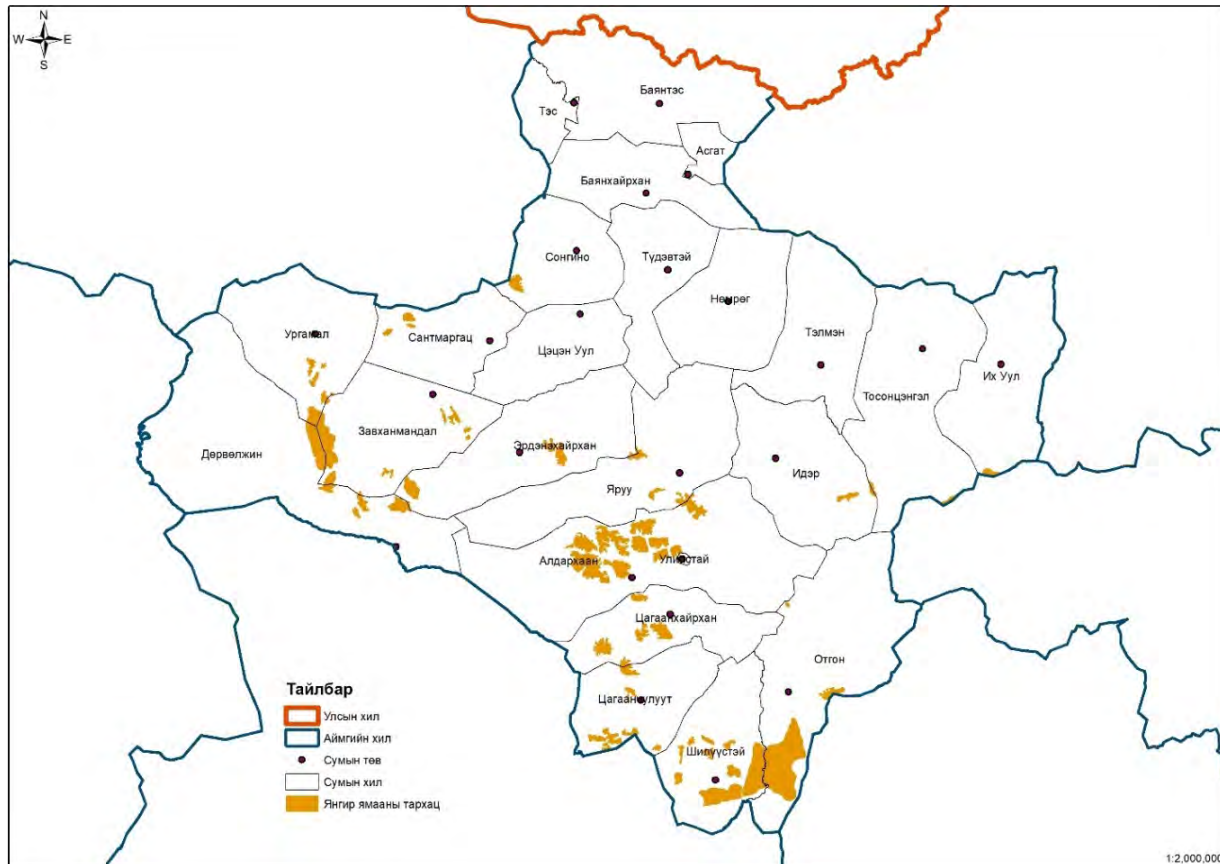
Хүснэгт 57. Завхан аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Янгир ямааны тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2007	2009	2012	2018	2021
Тархац нутаг, км ²	-	6,078.4	-	8,006.9	2,916.08
Нөөц /толгой/	-	1,337	-	1,367	1,310
Нягтшил /1000 га-д/	-	2.2	-	1.7	4.49

График 32. Завхан аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 29. Завхан аймгийн янгир ямааны тархац

Өвөрхангай аймаг

Тархац, байршил: Өвөрхангай аймгийн Баруунбаян-Улаан, Баян-Өндөр, Бат-Өлзий, Богд, Сант, Төгрөг, Уянга сумдын нутаг Хангай ба Говь-Алтайн нурууны салбар уулс бүхий газруудад янгир ямаа тархан байршиж байна.

Хүснэгт 58. Өвөрхангай аймгийн янгир ямааны тархац, байршил, сумдаар

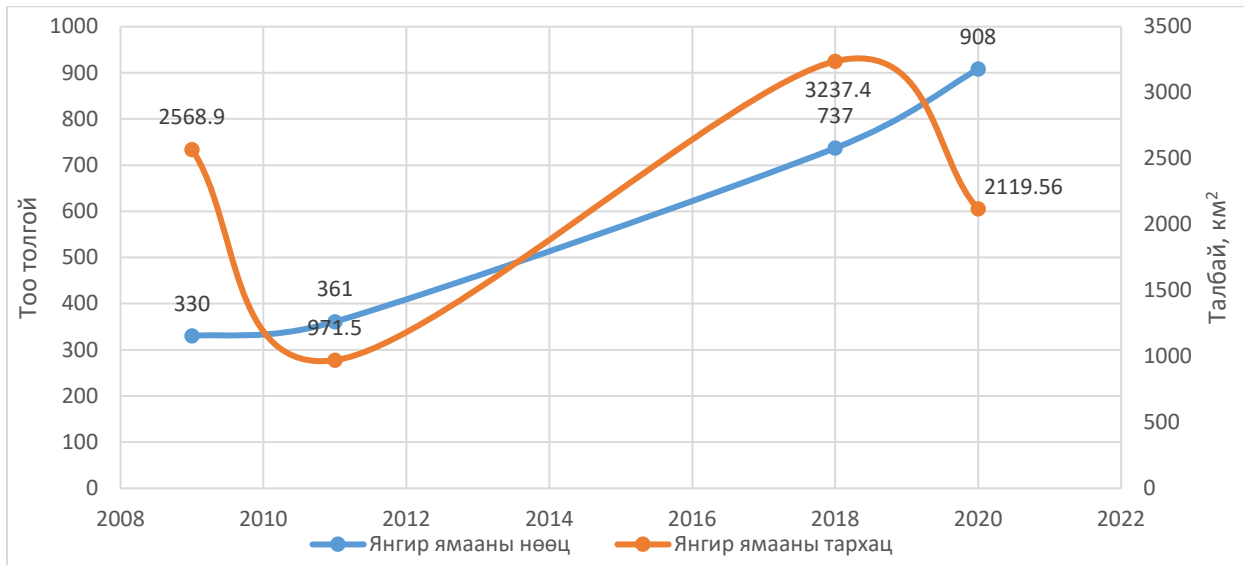
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Баруунбаян-Улаан	Бага Богд уулын тус сумын хэсэг бүхэлдээ	2,119.56	АБН-ийн мэдээлэл, нөөцтэй
2	Баян-Өндөр	Өндөр магнай уул, Аргалийн уул		Цөөн тоогоор байдаг, Тусгаар популяци,
3	Бат-Өлзий	Тонгоргын даваа, Тамчийн гол		Мэдээлэл хомс, бусад судалгаа болон орон нутгийн мэдээлэл
4	Богд	Арц Богдын нуруу, Бага Богд уул, Дулаан Богд, Нарийн хар, Их хар, Өөш хайрхан		АБН-ийн мэдээлэл, аймгийн хэмжээнд тоо толгойн нөөц элбэг, янгирын гол цөм нутаг
5	Сант	Өнцөг хайрхан		Мэдээлэл хомс, тусгаар популяци
6	Төгрөг	Зэгстийн уул, Эрэн уул, Ахар уул		Тоо толгой цөөвтөр
7	Уянга	Баруун, Зүүн Асгат, Ар даваат, Бунхант, Өлзийт мод		Тусгаарлагдсан популяци, иргэн н.Лхагвадорж ахлагчтай нөхөрлөл хариуцан хамгаалдаг, урамшууллын бодлого дутмаг

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Өвөрхангай аймагт янгир ямаа тархсан 15 байршил нутгийн 2,119.56 км² талбайд 1,000 га-д 4.28 бодгаль нягтшилтайгаар 908±137 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

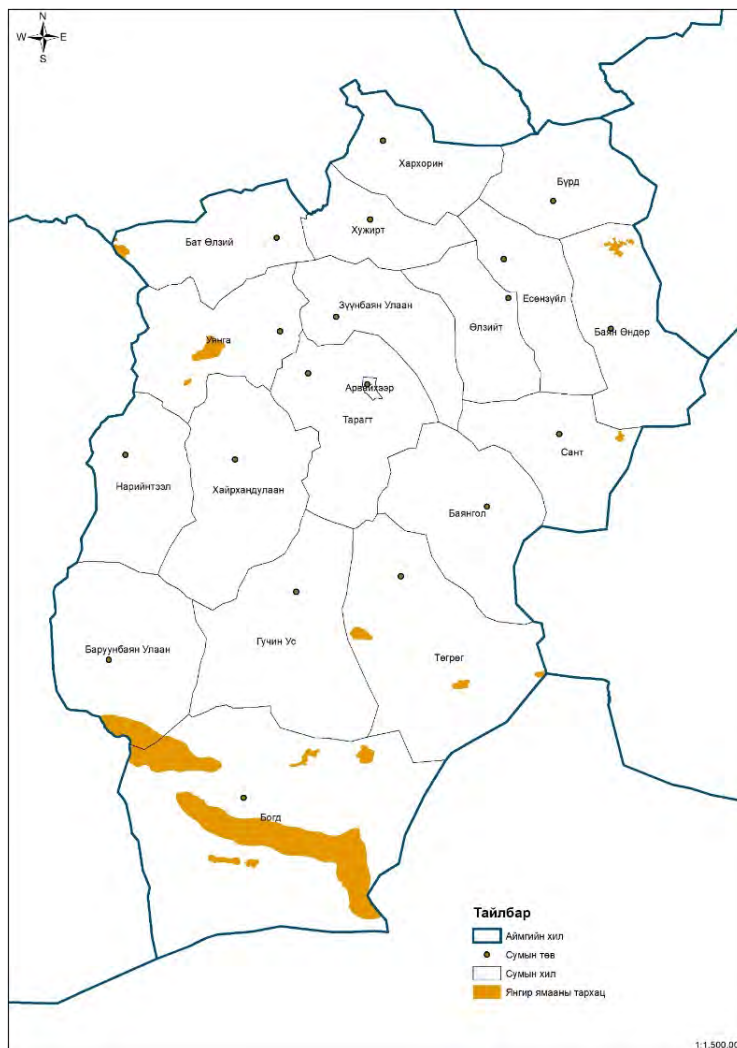
Хүснэгт 59. Өвөрхангай аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Янгир ямааны тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2001	2009	2011	2018	2020
Тархац нутаг, км ²	-	2,568.9	971.5	3,237.4	2,119.5
Нөөц /толгой/	-	330	361	737	908
Нягтшил /1000 га-д/	-	1.3	3.7	2.3	4.28

График 33. Өвөрхангай аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 30. Өвөрхангай аймгийн янгир ямааны тархац

Өмнөговь аймаг

Тархац, байршил: Өмнөговь аймгийн Баяндалай, Баян-Овоо, Булган, Гурвантэс, Мандал-Овоо, Манлай, Ноён, Номгон, Сэврэй, Ханбогд, Ханхонгор, Хүрмэн, Цогт-Овоо, сумдын нутаг Говь-Алтайн нурууны салбар уулс говийн үлдмэл нам уулс бүхий газруудад янгир ямаа тархан байршиж байна.

Хүснэгт 60. Өмнөговь аймгийн янгир ямааны тархац, байршил, сумдаар

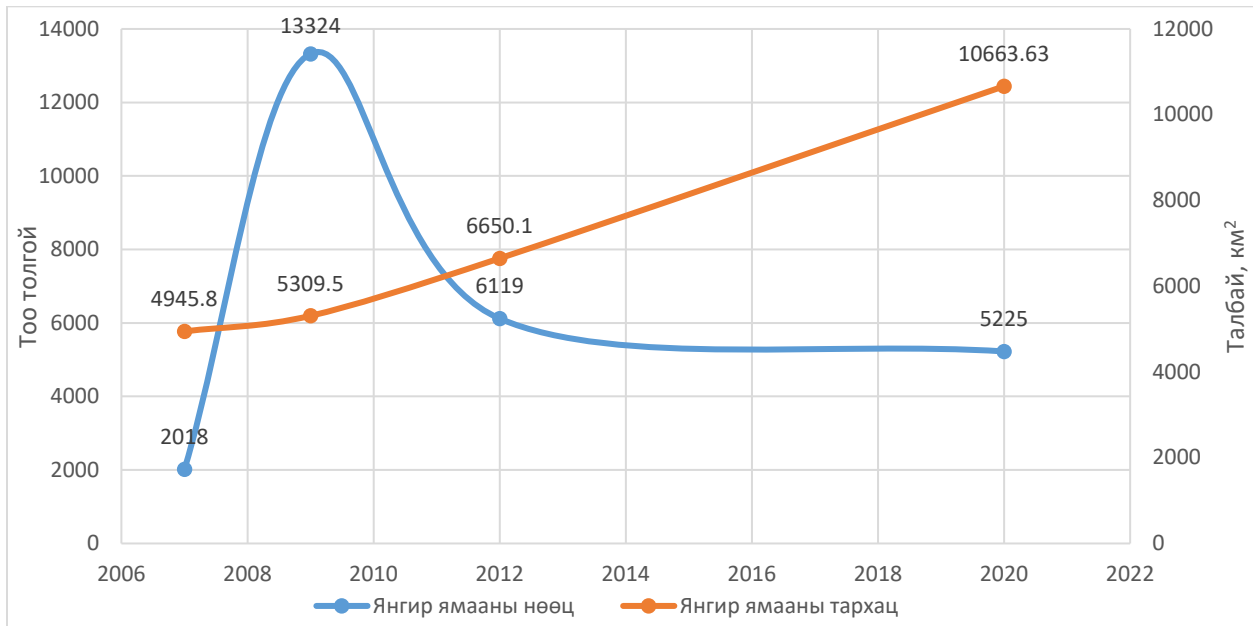
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Баяндалай	Баянцагаан, Дундсайхан, Зөөлөнгийн нуруу, Зурамтай, Их Аргалант уул	10,663.63	Нөөц элбэг, ТХГН-ийн мэдээлэл
2	Баян-Овоо	Их, Бага Хачиг уул, Хадах уул		Нөөц дундаж, зарим жил тоо боломжийн байдаг
3	Булган	Баян борын нуруу, Баруун сайхны нуруу, Битүүтийн хяр, Богины хяр		Мэдээлэл хомс, ТХГН-ийн мэдээлэл
4	Гурвантэс	Алтан уул, Нэмэгт уул, Хүрэн ханан, Хөшөө уул, Унагатын хяр, Тэмээгийн хяр, Тахилгын хяр, Эрдэнийн хяр, Гост, Тосон бумбын нуруу, Тахилга уул		ТХГН-ийн мэдээлэл, нөөц элбэг
5	Мандал-Овоо	Ханын хэц, Алгуу улаан цав-Хүрэн толгой		Нөөц сайн, АБН-ийн мэдээлэл
6	Манлай	Их, Бага Өлзийт, Ханбогд уул, Хараат уул, Ширүүн, Могойт уул		АБН-ийн мэдээлэл, нөөц боломжийн гэв
7	Ноён	Хүрэн ханан, Тахилгын хяр, Сүвт, Тахилга, Дэнгийн нуруу		АБН-ийн мэдээлэл
8	Номгон	Буурын хяр, Их, Бага Номгон, Хөрх уул, Баруун цохионы нуруу, Булган уул		АБН-ийн мэдээлэл, нөөц элбэг
9	Сэврэй	Сэврэй, Зөөлөнгийн нуруу, Баянбор нуруу		ТХГН-ийн мэдээлэл
10	Ханбогд	Галбын уул		АБН-ийн мэдээлэл, нөөцтэй
11	Ханхонгор	Зүүнсайханы нуруу, Буурын хяр		ТХГН-ийн мэдээлэл
12	Хүрмэн	Шанд, Агзага, Зүрх уул, Их Аргалант уул, Хар овоо нуруу, Дарцагт, Баян нуруу, Цагаан уул		АБН-ийн мэдээлэл, нөөцтэй
13	Цогт-Овоо	Их улаан цав		Цөөвтөр нөөцтэй

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Өмнөговь аймгийн янгир ямаа тархсан 44 байршил нутгийн 10,663.63 км² талбайд 1,000 га-д 4.90 бодгаль нягтшилтайгаар 5,225±745 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

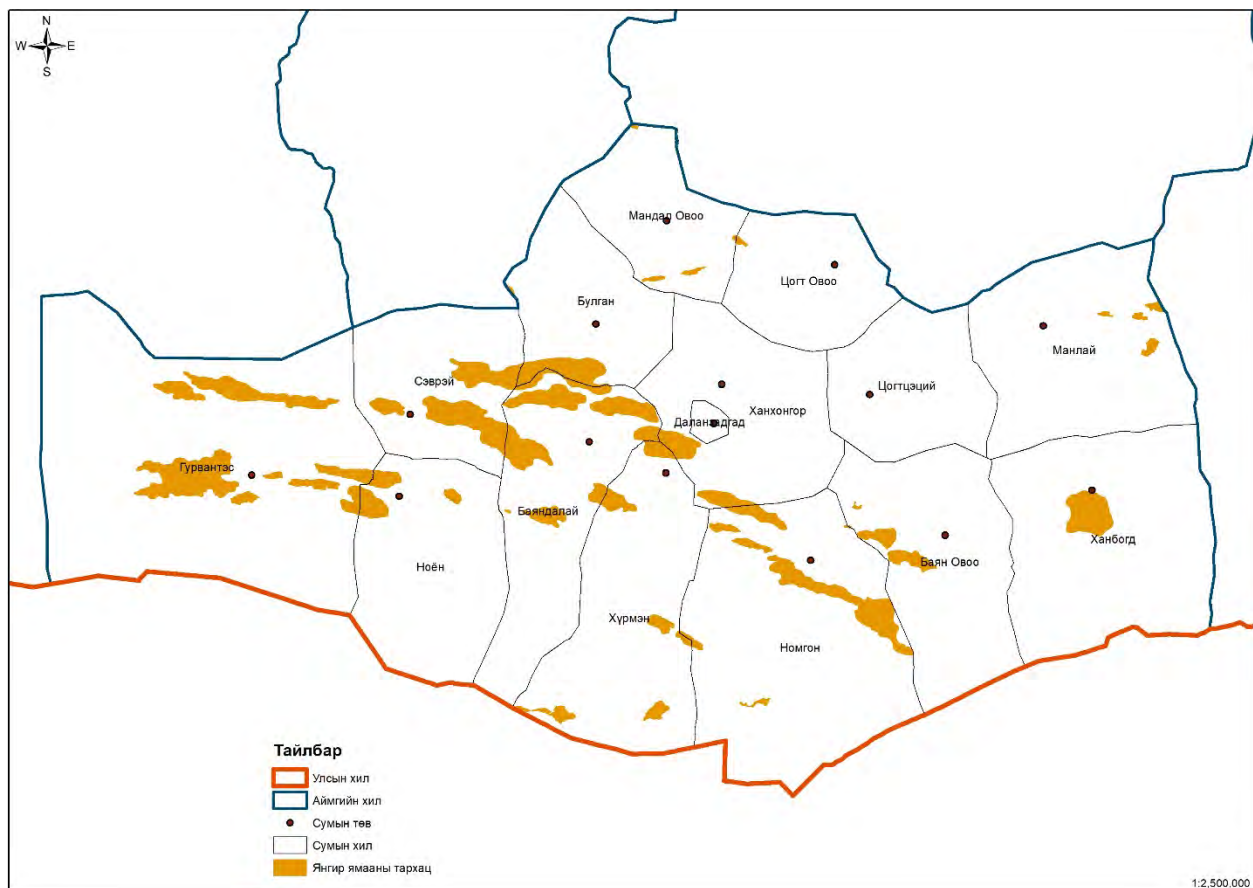
Хүснэгт 61. Өмнөговь аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Янгир ямааны тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2007	2009	2012	2017	2020
Тархац нутаг, км ²	4,945.8	5,309.5	6,650.1	-	10,663.6
Нөөц /толгой/	2,018	13,324	6,119	-	5,225
Нягтшил /1000 га-д/	4.08	25.09	1.2-9.75	-	4.90

График 34. Өмнөговь аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 31. Өмнөговь аймгийн янгир ямааны тархац

Төв аймаг

Тархац, байршил: Төв аймгийн Баян-Өнжүүл сумын нутаг уулын хээрийн хад асга бүхий уулсаар янгир ямаа цөөн тоогоор байршдаг.

Хүснэгт 62. Төв аймгийн янгир ямааны тархац, байршил, сумдаар

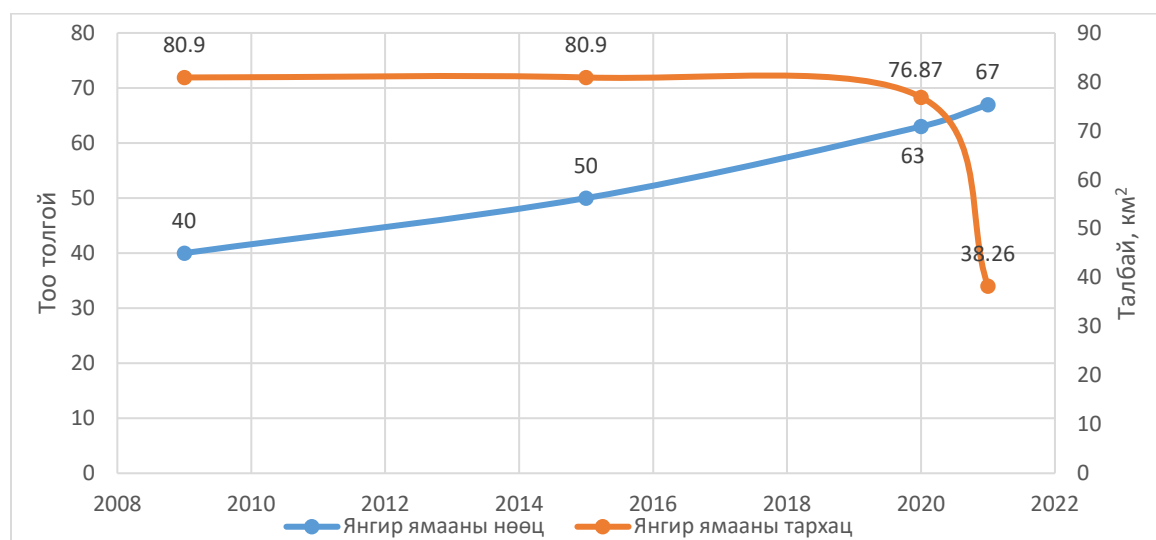
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Баян-Өнжүүл	Бага хангай, Улаан чулуут, Ханан, Баянгийн уул	38.26	Бага хангай ууланд тогтвортой байршдаг. Улаан чулуут, Ханангийн хаданд гүйдлээр үзэгддэг. Баянгийн уул, Угалз ууланд мөн байршдаг.

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Бид өмнө нь Бага хангай ууланд 3 бодгаль, Баянгийн ууланд 2 тэх бүртгэж байсан бол 2021 оны 7-р сард Угалз ууланд 3 тэх байхыг ажиглан бүртгэсэн. Төв аймгийн Баян-Өнжүүл сумын янгир ямаа тархсан 38.26 км² талбайд 1,000 га-д 17.5 бодгаль нягтшилтайгаар 67±18 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

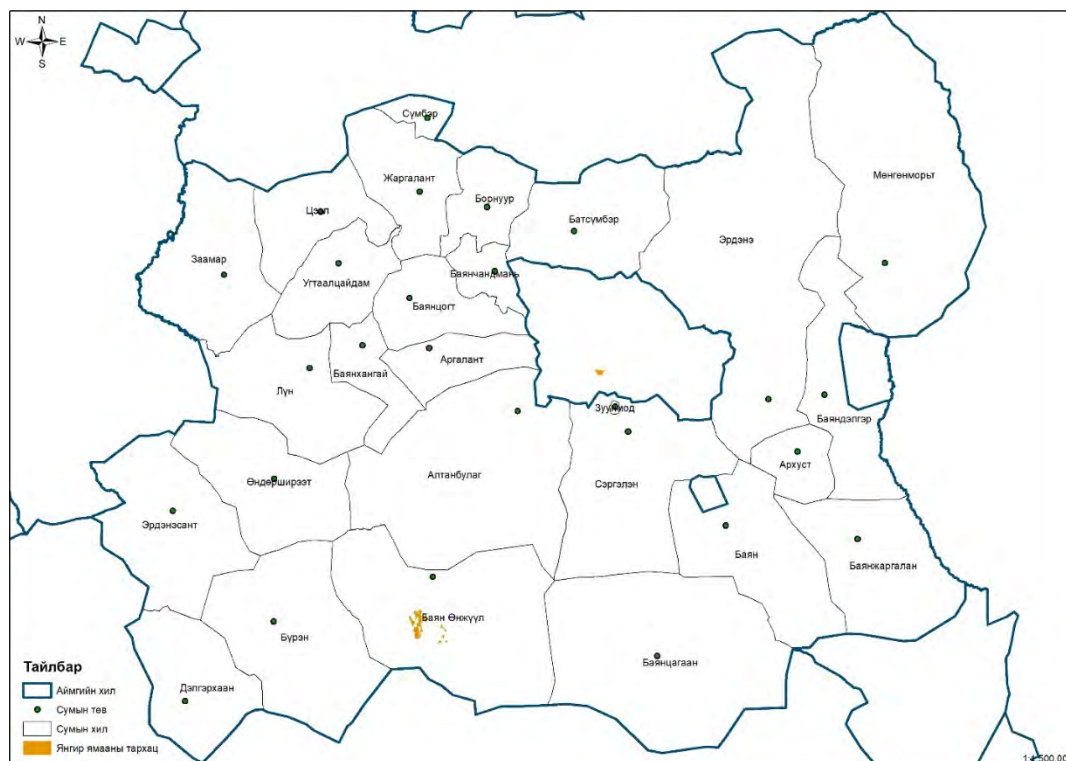
Хүснэгт 63. Төв аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Янгир ямааны тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он			
	2009	2015	2020	2021
Тархац нутаг, км ²	80.9	80.9	76.87	38.26
Нөөц /толгой/	40	50	63	67
Нягтшил /1000 га-д/	4.9	6.3	8.2	17.5

График 35. Төв аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 32. Төв аймгийн янгир ямааны тархац

Увс аймаг

Тархац, байршил: Увс аймгийн Бөхмөрөн, Давст, Өлгий, Өмнөговь, Сагил, Тариалан, Түргэн, Улаангом, Ховд сумдын нутаг Монгол Алтайн нурууны салбар уулс, Хархираа, Түргэнийн уулсаар янгир ямаа тархан байршиж байна.

Хүснэгт 64. Увс аймгийн янгир ямааны тархац, байршил, сумдаар

№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Бөхмөрөн	Ямаат уул, Ямаатын голын хойд, өмнөд уулс, Түргэний эхэн	2,800.27	ТХГН-ийн мэдээлэл, Нөөц элбэг
2	Давст	Зүүн тэрмис уул, Хатуугийн уул		Нөөц элбэг
3	Өлгий	Баян-Өлзий, Сондуулт, Урт зуухын хяр, Улаан үзүүрийн хар уул, Өгөөмөрийн хар, Бодон, Улаан үзүүр, Хоогийн уул		Нөөцтэй
4	Өмнөговь	Яргайт, Улиастайн шил, Шар булаг, Хойд улиаст, Эмгэлжтийн боомын эхэн хэсэг		ТХГН-ийн мэдээлэл, Нөөцтэй
5	Сагил	Цагаан шувуут уул, Шар хамар, Их хүсэрлэг, Хавцал баян уул		ТХГН-ийн мэдээлэл, Нөөц элбэг
6	Тариалан	Гурван хороо уул, Харгайт улаан		ТХГН-ийн мэдээлэл, Нөөц элбэг

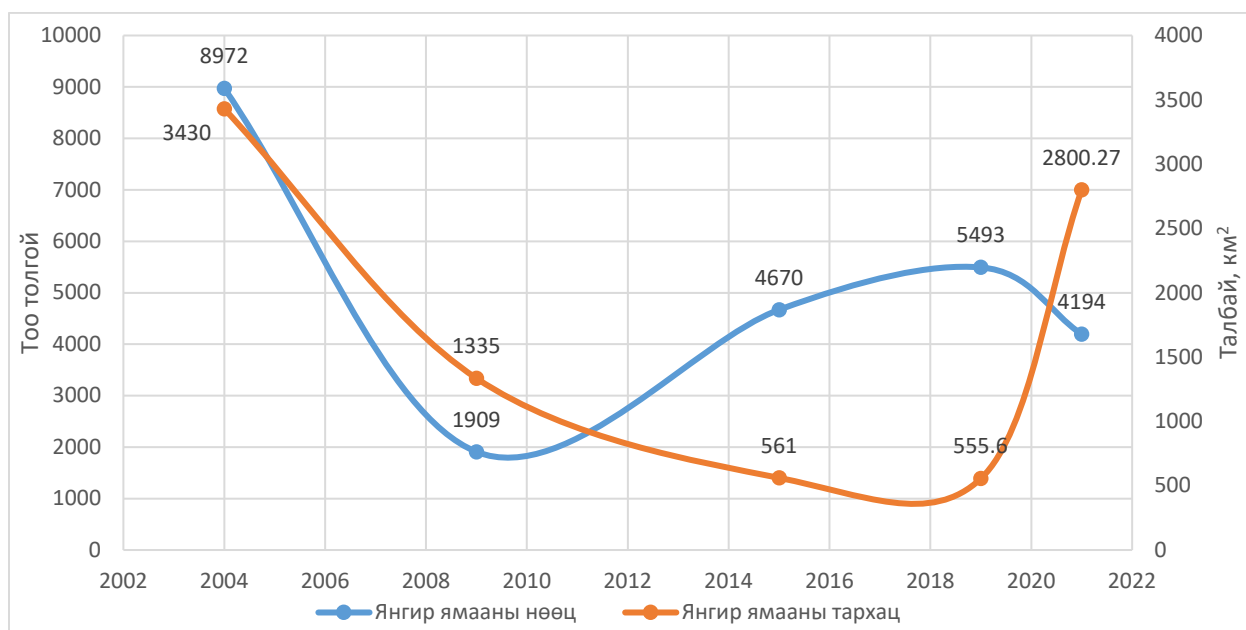
7	Түргэн	Жавартай, Ногоон нуур, Түргэн, Бууралын голын эхүүд, Зэст, Суугийн шил		ТХГН-ийн мэдээлэл, Нөөц элбэг
8	Улаангом	Баруун, Дунд тэрмис уул, Хан хөхөө, Таван архаг, Хөх уул		ТХГН-ийн мэдээлэл, Нөөц элбэг
9	Ховд	Улаан лонх, Өмнө отор, Хойд отор, Гоожуурын хар хад, Заагийн улаан, Улаан сай, Харсайн овгор, Голын эхэн, Харгайтын эхэн салаанууд, Хороон улаан, Буурал уул		АБН-ийн мэдээлэл. Сумын хэмжээнд янгирын нөөц элбэг гэж мэдээлэв

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Увс аймгийн янгир ямаа тархсан 32 байршил нутгийн 2,800.27 км² талбайд 1,000 га-д 14.98 бодгаль нягтшилтайгаар 4,194±563 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

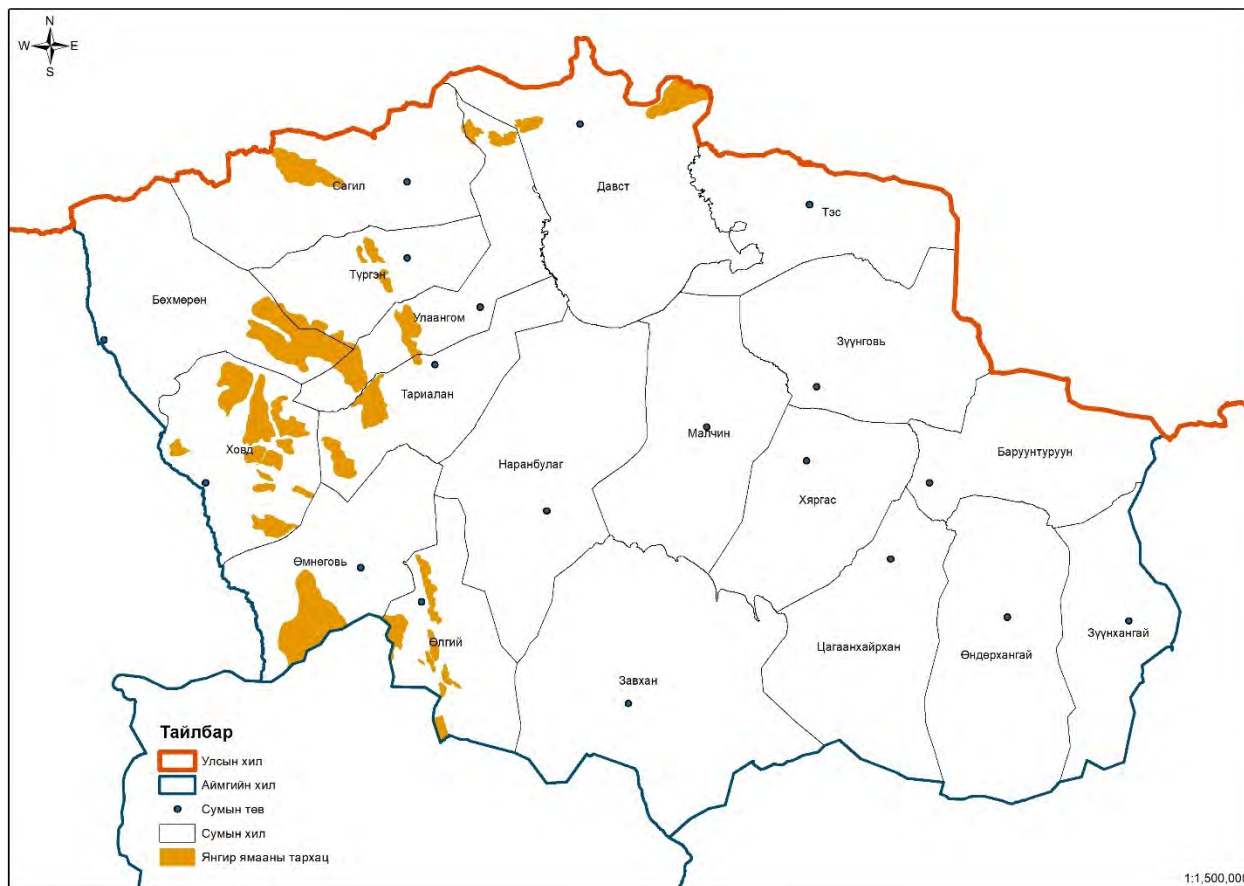
Хүснэгт 65. Увс аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Янгир ямааны тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	2004	2009	2015	2019	2020
Тархац нутаг, км ²	3,430.0	1,335.0	561.0	555.6	2,800.27
Нөөц /толгой/	8,972	1,909	4670	5,493	3,454
Нягтшил /1000 га-д/	26.1	14.3	-	24.0	14.98

График 36. Увс аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 33. Увс аймгийн янгир ямааны тархац

Ховд аймаг

Тархац, байршил: Ховд аймгийн Алтай, Булган, Буянт, Дарви, Дуут, Зэрэг, Манхан, Мөст, Мөнххайрхан, Мянгад, Үенч, Ховд, Цэцэг, Чандмань, Эрдэнэбүрэн сумдын нутаг Монгол Алтайн нуруу, түүний салбар уулсаар янгир ямаа тархан байршиж байна.

Хүснэгт 66. Ховд аймгийн янгир ямааны тархац, байршил, сумдаар

№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Алтай	Бодончийн голын баруун, зүүн биеийн уул, нурууд Ангирт хүртэл, Аргалантын уул, Их Хавтаг уул, Хөх өндрийн нуруу	19,441.08	АБН-ийн мэдээлэл, нөөц элбэг
2	Булган	Байтагийн нуруу, Нарийн харын нуруу, Өвхөөд, Гурван хүүхэд, Бэлгийн хар, Хар уул, Гурван хар уул, Баруун хааз уул, Булжины хараас Булган уул хүртэлх уулс, Доод нарийн, Цөөгийн нуруу,		ТХГН-ийн мэдээлэл, мэдээлэл хомс
3	Дарви	Бумбат хайрхан, Бургастай, Тоот, Буурал богд уул, Бургастай, Дарвийн ар үзүүр		Нөөцтэй, мэдээлэл хомс

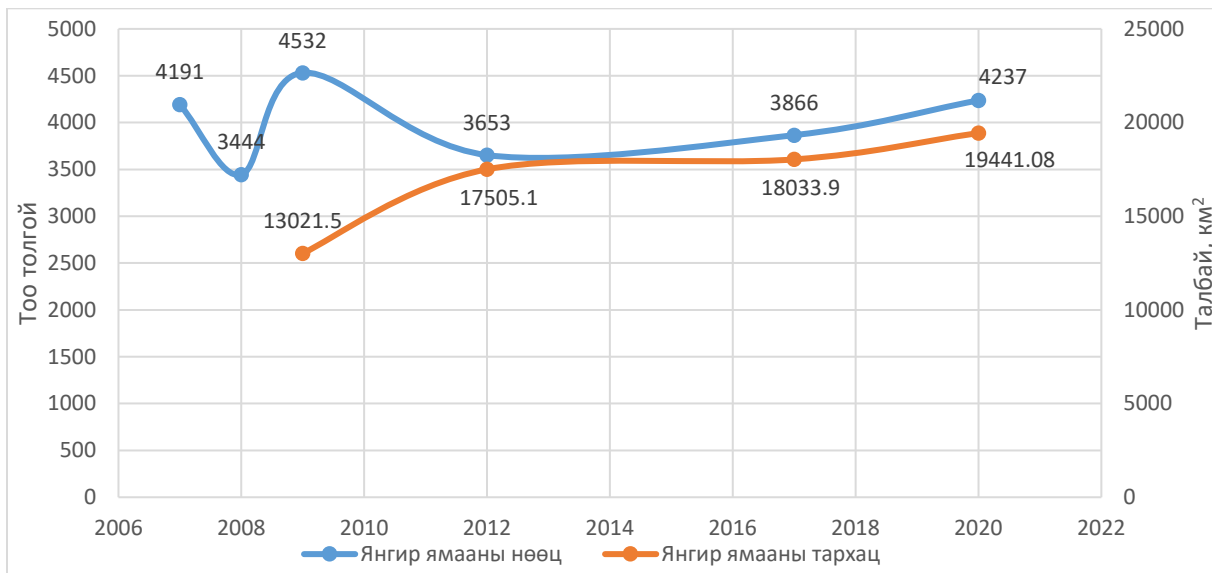
4	Дуут	Хөх Сэрхийн нурууны Бүргэдэй, Хөх хавцал, Битүүт, Бөөрөг хавцал, Балинтын хавцал, Хойд Цэнхэрийн гол, Машийн эх		АБН-ийн мэдээлэл, нөөц элбэг
5	Зэрэг	Бумбат хайрхан, Баатар хайрхан		Нөөц элбэг
6	Манхан	Хөх-Өндөр, Гоогийн нуруу, Онгон, Талгар, Хуурай цэнхэрийн хавцал, Жаргалант хайрхан		АБН-ийн мэдээлэл, Нөөц элбэг
7	Мөст	Баатарын нуруу, Бодончийн голын эхэн хэсгийн баруун, зүүн биеийн Монгол Алтайн гол нуруу, өндөрлөгүүд		ТХГН болон АБН-ийн мэдээлэл, Нөөц элбэг
8	Мөнххайрхан	Мөнххайрханы нуруунаас Буурал хайрханы нуруу хүртэлх уулс, Гоогийн нуруу, Онгон уул, Талгар уул		ТХГН болон АБН-ийн мэдээлэл, Нөөц элбэг
9	Мянгад	Алтанхөхий, Баян-Өлзий, Шар ямаат, Гурван үнээт Цагаан бургаст, Сондуулт, Урт зуухын хяр		Нөөцтэй, мэдээлэл хомс
10	Үенч	Шар нуруу, Шаазгайтын нуруу, Үенч голын хоёр талын уул, нурууд Бамба, Загт уул хүртэл, өмнөд хилийн дагуу Бага Хавтагийн уулс		АБН-ийн мэдээлэл, Нөөц элбэг
11	Ховд	Шаргайн булгаас Хөх Сэрхийн нурууны салаа, амууд дагуу, Шургийн гол		АБН-ийн мэдээлэл, Нөөц элбэг
12	Цэцэг	Мянган угалзат, Монгол Алтайн гол нуруу, өндөрлөгүүд, Хажингийн нуруу		ТХГН болон АБН-ийн мэдээлэл, Нөөц элбэг
13	Чандмань	Жаргалант хайрхан, Бумбат хайрхан		Нөөцтэй
14	Эрдэнэбүрэн	Цамбагарав уул, Зурхайч, Дарцагт товгор, Тарвагатай, Шургийн гол		ТХГН болон АБН-ийн мэдээлэл, Нөөцтэй

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Ховд аймгийн янгир ямаа тархсан 26 байршил нутгийн 19,441.08 км² талбайд 1,000 га-д 2.18 бодгаль нягтшилтайгаар 4,237±586 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

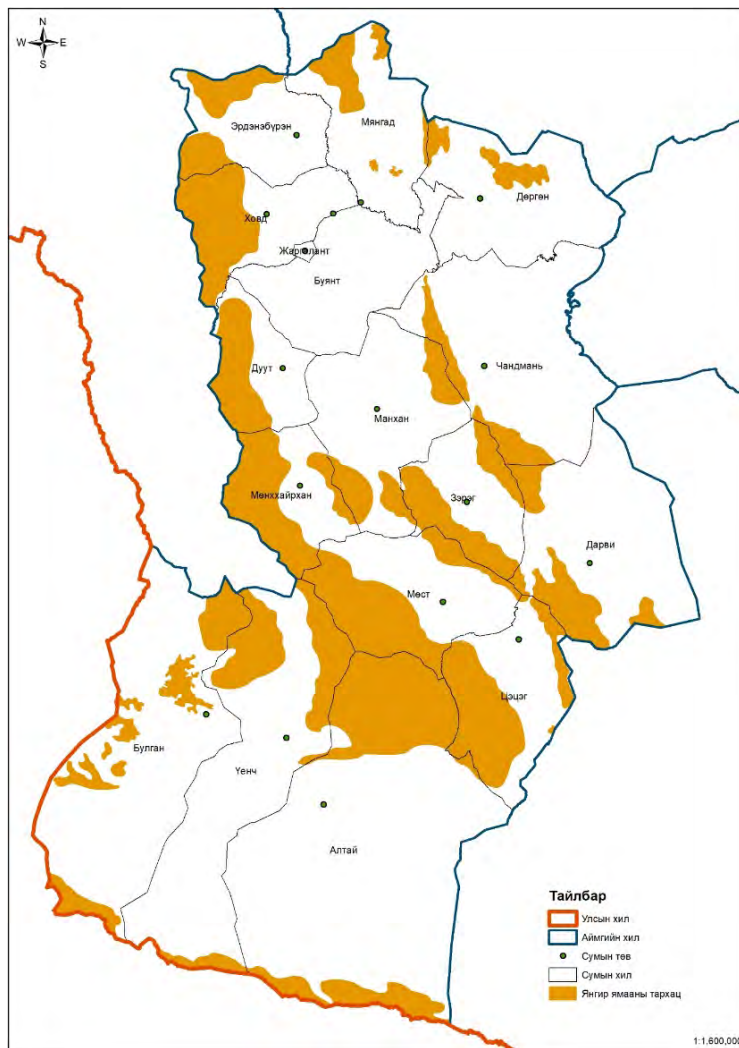
Хүснэгт 67. Ховд аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Янгир ямааны тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он					
	2007	2008	2009	2012	2017	2020
Тархац нутаг, км ²	-	-	13,021.5	17,505.1	18,033.9	19,439.08
Нөөц /толгой/	4,191	3,444	4,532	3,653	3,866	4,237
Нягтшил /1000 га-д/	-	-	3.5	2.1	2.1	2.18

График 36. Ховд аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 33. Ховд аймгийн янгир ямааны тархац

Хөвсгөл аймаг

Тархац, байршил: Хөвсгөл аймгийн Ренчинлхүмбэ, Улаан-Уул, Ханх, Цэцэрлэг сумдын нутаг Хорьдол сарьдаг, Саяны нуруу, Тагнын нурууны салбар уулсаар янгир ямаа тархан байршиж байна.

Хүснэгт 68. Хөвсгөл аймгийн янгир ямааны тархац, байршил, сумдаар

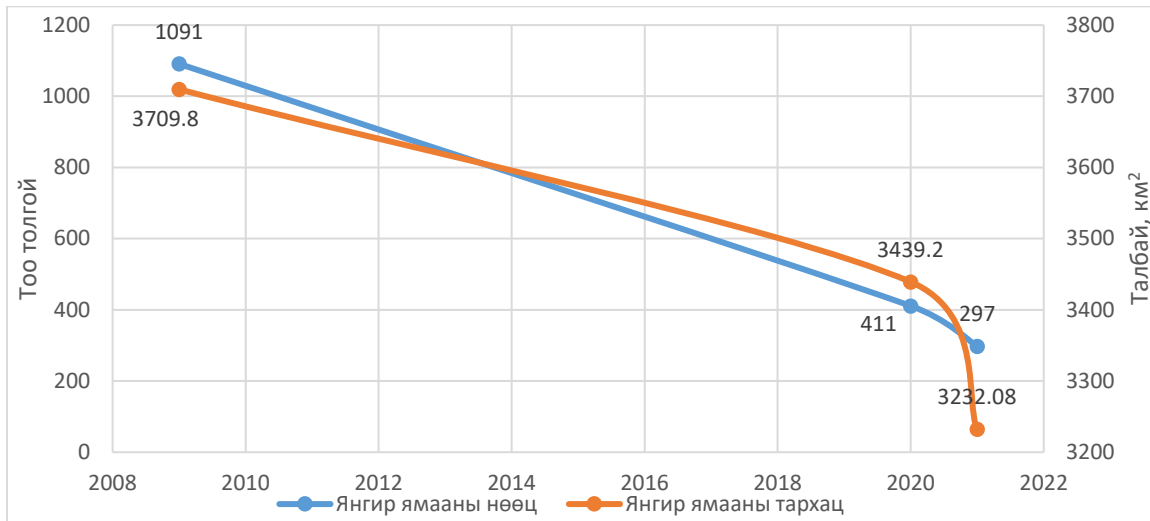
№	Сум	Тархац нутаг	Талбай, км ²	Тоо толгойн мэдээлэл
1	Ренчинлхүмбэ	Өлхөн, Их уул, Ямаат, Урандөш, Хар чулуут, Тэхт цагаан нохойтын нуруу, Нарт, Хорьдолын даваа, Шаргын хавтгай уул, Улаан тайгын нуруу, Цөмөрлөг, Мунгаш, Харууны хойд нуруу, Ламбиштэг, Жарайн нуруу, Их хороо, Зүүн Саяны нуруу	3,217.23	ТХГН-ийн мэдээлэл, тухайн бүс нутгийн популяцийн мэдээлэл хомс байдал нь үнэлгээ хийхэд хүндрэлтэй байсан. “Эко үйлчилгээ” ТББ 2020 онд Хөвсгөл аймгийн нэн ховор, ховор амьтдын үнэлгээ хийсэн тайланд 411 толгой гэж тогтоожээ.
2	Улаан-Уул	Асгат, Ханжид хад, Мунгаш, Урандөш, Дэлгэрхаан, Ар босхотын эх Алхайн гозгор, Хөгийн гол, Бууралын голын эх Дээд, Дунд, Доод тайгасын нуруу, Бүсийн голын хойд Улаан тайгын нуруу		
3	Ханх	Зүүн Саяны нуруу, Шавлаг, Ламбиштэг, Ухаа мунгараг, Өлзий хашын нуруу, Тэмээн хүзүү, Нүцгэн өлийн даваа		
4	Цагааннуур	Зүүн Саяны нуруу, Өндөр хөх уул		
4	Цэцэрлэг	Шаварын голын хойд Бага ямаат, Хар дарийн голын дундах Цариг, Хөх ганга	14.85	10 орчим тоо толгойтой гэж хилийн цэргийнхэн мэдээлдэг
			3,232.08	

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Хөвсгөл аймгийн янгир ямаа тархсан 3,232.08 км² талбайд 1,000 га-д 0.92 бодгаль нягтшилтайгаар 297±54 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

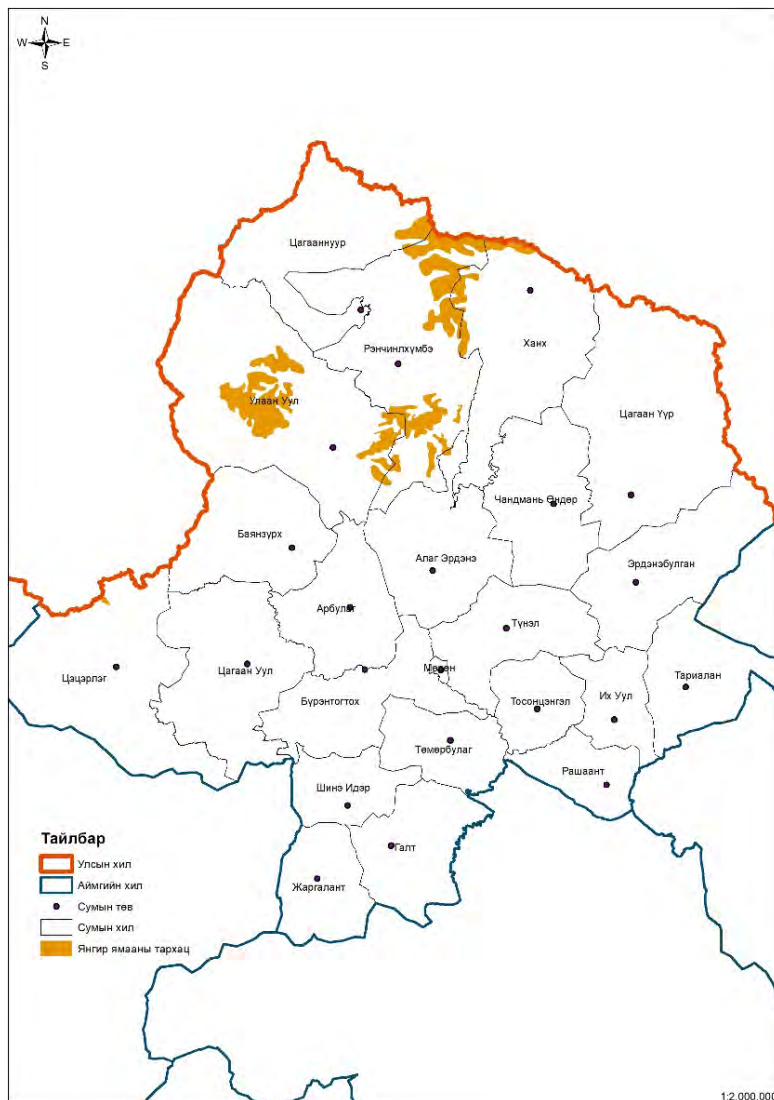
Хүснэгт 69. Хөвсгөл аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Янгир ямааны тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он		
	2009	2020	2021
Тархац нутаг, км ²	3,709.8	3,439.2	3,232.08
Нөөц /толгой/	1,091	411	297
Нягтшил /1000 га-д/	2.9	1.19	0.92

График 37. Хөвсгөл аймгийн янгир ямааны тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

Зураг 34. Хөвсгөл аймгийн янгир ямааны тархац

Улаанбаатар хот

Тархац, байршил: Улаанбаатар хотын Хан-Уул дүүргийн нутаг дэвсгэр Богд хан уулын Нүхтийн аманд 1984 онд нутагшуулсан янгир ямааны популяци байдаг.

Тухайн үеийн Сайд нарын зөвлөлийн 1-р орлогч дарга, Монголын байгаль орчныг хамгаалах нийгэмлэгийн төв зөвлөлийн дарга болон Монголын анчдын нийгэмлэгийн төв зөвлөлийн 1984 оны 4-р сарын 11-ний 2/94 тоот даалгавар, Анчдын нийгэмлэгийн төв зөвлөлийн хөрөнгөөр Улаанбаатар хотын Анчдын байнгын бригадын хамт олон Өмнөговь аймгийн Баяндалай сумын нутаг Дунд сайхан уулнаас 4 сарын 27-оос 5 сарын 25-ныг хүртэл 26 хоногт 25 янгир ямаа барьж, үүнээс 15 янгир ямааг онгоц болон машинаар 3 удаагийн тээвэрлэлтээр Богд уулын Өвөр зайсан, Нүхтийн аманд тус тус суллан тавьсан ажээ (Монголын анчдын нийгэмлэгийн тайлан, 1990).

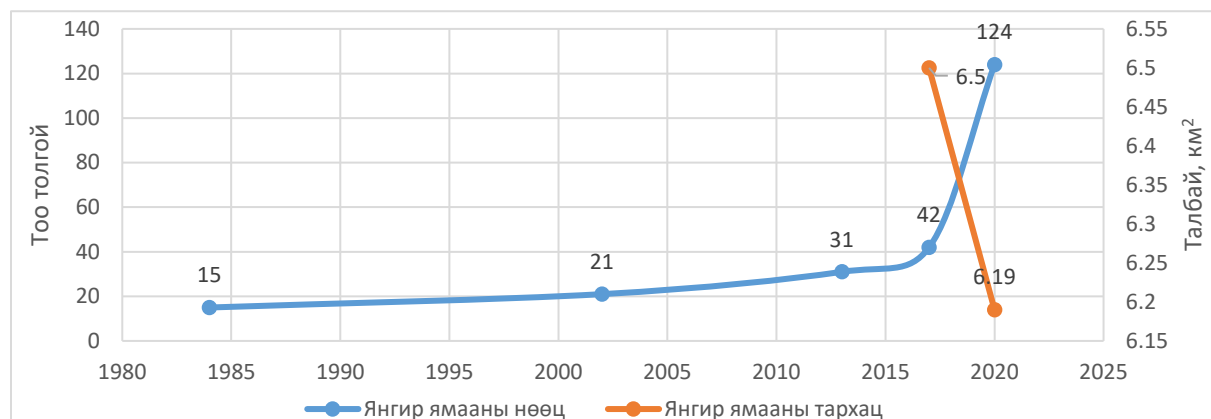
Үүний дараа 1997 оны намар тухайн популяцид цус сэлбэх үүднээс мөн Анчдын нийгэмлэгийн хөрөнгөөр ахмад анчин н.Цэнд-Аюуш тэргүүтэй баг Баянхонгор аймгийн нутгаас 10 орчим толгой янгир ямааг авчирч Нүхтийн аманд нутагшуулсан байна

Нягтшил, нөөцийн үнэлгээ: Анх нутагшуулсанаас хойш янз бүрийн цаг хугацаанд судлаачдын хийсэн ажиглалтаар 2002 оны Ү сард 2 сүрэг 21 толгой (Энхбүжин нар, 2003), Богд хан уулын ДЦГ-ын байгаль хамгаалагчдын 2013 онд хийсэн тооллогоор 31 толгой, 2017 зун, намрын ажиглалтаар 42 толгой янгир ямаа байгааг тогтоожээ. Харин 2021 оны 2-р сарын эхээр 3 хэсэг байршилд 1-28 хүртэл толгойгоор сүрэглэсэн давхардаагүй тоогоор 72 бодгаль ажиглан бүртгэж, зураг авч баримтжуулсан (Довчиндорж нар, 2021) байна. Нийт тархац нутгийн хүрээнд 100 орчим толгой байх боломжтой хэмээжээ. Улаанбаатар хотын янгир ямааны тархцыг 6.19 км² гэж тогтоосон ба энд 1,000 га-д 200.0 бодгаль нягтшилтайгаар 124±21 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

Хүснэгт 70. Улаанбаатар хотын янгир ямааны тархац, нөөцийн үнэлгээ, оноор

Янгир ямааны тархац, нөөц	Судалгаа хийгдсэн он				
	1984	2002	2013	2017	2020
Тархац нутаг, км ²	-	-	-	6.5	6.19
Нөөц /толгой/	15	21	31	42	124
Нягтшил /1000 га-д/	-	-	-	-	200.0

График 38. Улаанбаатар хотын янгир ямааны тархац, нөөцийн харьцуулсан үзүүлэлт

4.3. ХУЛАН АДУУНЫ ТАРХАЦ, НӨӨЦ, НЯГТШИЛЫН ҮНЭЛГЭЭ

Монгол орны хулан адууны тархац, нөөцийн үнэлгээг дотоод, гадаадын эрдэмтэн судлаачид, олон улсын байгууллагууд янз бүрийн цаг хугацаанд тогтоож ирсэн олон судалгааны тайлан, мэдээ баримт байдаг.

Бид хээрийн судалгаагаар Дорноговь аймгийн Хатанбулаг, Хөвсгөл, Улаанбадрах сумд, Өмнөговь аймгийн Манлай, Ханбогд сумдын нутагт 1-400 толгойгоор сүрэглэсэн 78 сүргийн 1,916 бодгаль үзэж бүртгэсэн. Эдгээрийн дийлэнх буюу 95% орчим нь Хатанбулаг, Хөвсгөл сумдын нутагт таарсан.

Сүрэглэлтийн байдлыг задлан үзвэл 1-10 толгойгоор 39 сүрэг, 11-20 толгойгоор 20 сүрэг, 21-50 толгойгоор 11 сүрэг, 51-100 толгойгоор 4 сүрэг, 101-200 толгойгоор 3 сүрэг, 201-ээс дээш толгойгоор сүрэглэсэн 1 сүрэг /400 орчим/ тус тус байсан. Энд ганцаараа таарсан 3 тохиолдол бүртгэгдсэн.

Дорноговь аймгийн сум, орон нутгийн өгсөн мэдээллээр Мандах сумын нутгийн өмнөд хэсэгт хулан олноороо бөөгнөрсөн ер нь хулан адуу их байршдаг тоо толгой их гэсэн бол Сайхандулаан сумын урд хэсэг, Улаанбадрах сумын хойд хэсэг залгаа нутгаар төмөр замын бүтээн байгуулалтаас болж хулан адуу маш ихээр бөөгнөрсөн. Хүмүүсийн аман мэдээгээр мянга, мянгаараа сүрэглэсэн 5.0 мянга орчим хулан байсан гэж мэдээлэв. Энэ орчимд уст цэгийн хүрэлцээ хангамж ихээхэн хүндрэлтэй, Сайхандулаан сумын Оройн булаг хэмээх булгаас ундаалдаг, энд ан амьтан ихээр үхэж хорогдсон гэв. Эрдэнэ сумын нутагт хулан ганц хоёроор цөөн тоогоор харагддаг нөөц багатай гэсэн бол Улаанбадрах сумын зүгээс төмөр замын бүтээн байгуулалтад ан амьтны нүүдлийн замыг гаргах талаар санал оруулсан ч төдийлөн сайн хийгээгүй, налуу гарам ганц нэг газар байгаа ч одоогоор үр дүн муутай байна гэв. Хатанбулаг, Хөвсгөл сумдын хувьд хулан адууны нөөц элбэг бөгөөд урд хилийн дагуу их байдаг, хилийн торон дотор байх тохиолдол нэлээд байдаг гэж мэдээлэв.

Өмнөговь аймгийн Манлай сумын нутгийн урд, зүүн урд хэсгээр хулангийн тархацтай, төмөр замын ажлаас болж байршил нутагт нь сөргөөр нөлөөлж болох юм гэв. Харин Ханбогд, Баян-Овоо, Номгон сумын нутгийн өмнөд хэсгээр Говийн бага дархан цаазат газар, Галбын говь, Борзонгийн говиор хулангийн гол тархац бий. Энэ орчимд хулан адууны мониторинг судалгаа тогтмол хийгддэг, харьцангуй мэдээлэл сайтай гэв. Хүрмэн сумын мэдээлсэнээр тус сумын Жанжин багийн Хашаат, Улаан дэл, Хөндөс Баян нуур орчмын нутагт цөөн тооны хулан байнга байдаг, иргэдийн мэдээллээр 70 орчим толгой байдаг гэжээ.

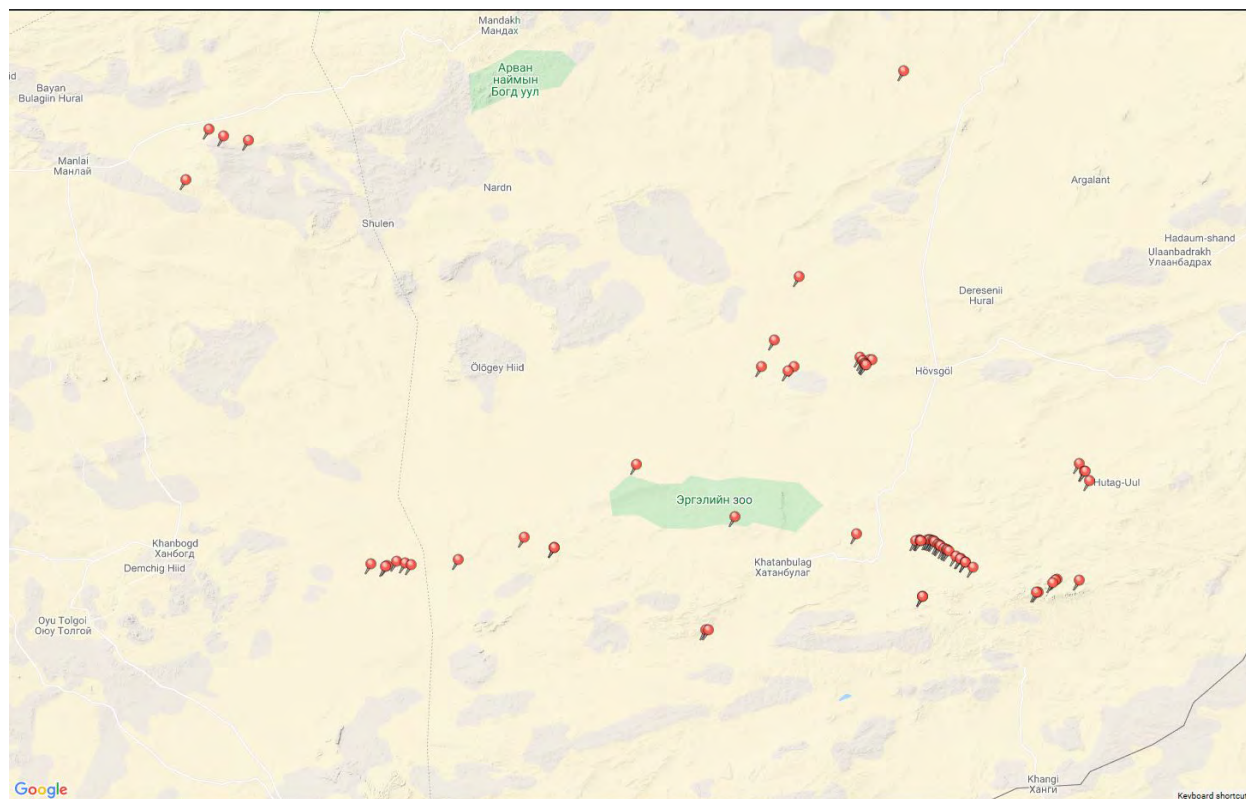
Дээрх хоёр аймгийн хулан бүхий сумдын мэдээллээс харахад төмөр зам, автозамын бүтээн байгуулалт нь хулан, хар сүүлт болон бусад ан амьтны нүүдэл, шилжилт, байршилд сөргөөр нөлөөлж буйг уламжлах, малын бэлчээр, уст цэгийн давхцалаас болж малчид хуланг ихээр хөөдөг, зөрчил үүсдэг гэж байлаа.

Монгол орны хулан адууны баруун захын цөм популяци нь Говь-Алтай аймгийн Бугат, Тонхил, Ховд аймгийн Алтай, Үенч, Булган сумдын нутаг ГИДЦГ-ын “Б” хэсэг

Тахийн тал, Зүүнгарын говьд байх ба энэ бүс нутгийн хулан адууны мониторинг судалгааг олон жилийн турш тогтмол хийж ирсэн тул хамгаалалтын захиргаанаас мэдээллийг авсан. Харин “А” хэсгийн хариуцан хамгаалж буй нутагт хулан адууны нөөц бага, ерөнхийдөө Эдрэнгийн нуруунаас урагш тархацтай бөгөөд 600 гаруй толгой нөөцтэй гэсэн судалгааны дүн байдаг хэмээн хамгаалалтын захиргаанаас мэдээлсэн.

Хулан адууны зүүн тархац нь үндсэндээ төмөр замаар хашигдсан, харин 2019 онд Хэнтий аймгийн Галшар суманд нэг хулан /эр бодгаль/ гүйдлээр ирж айлын адуу бараадан нэлээд эцэж сульдсан байсныг барьж аван эмчилгээ хийж тэнхрүүлээд буцаан тавьжээ. Ийм тохиолдол урьд өмнө гарч байгаагүй гэж байгаль хамгаалагч мэдээлж байв.

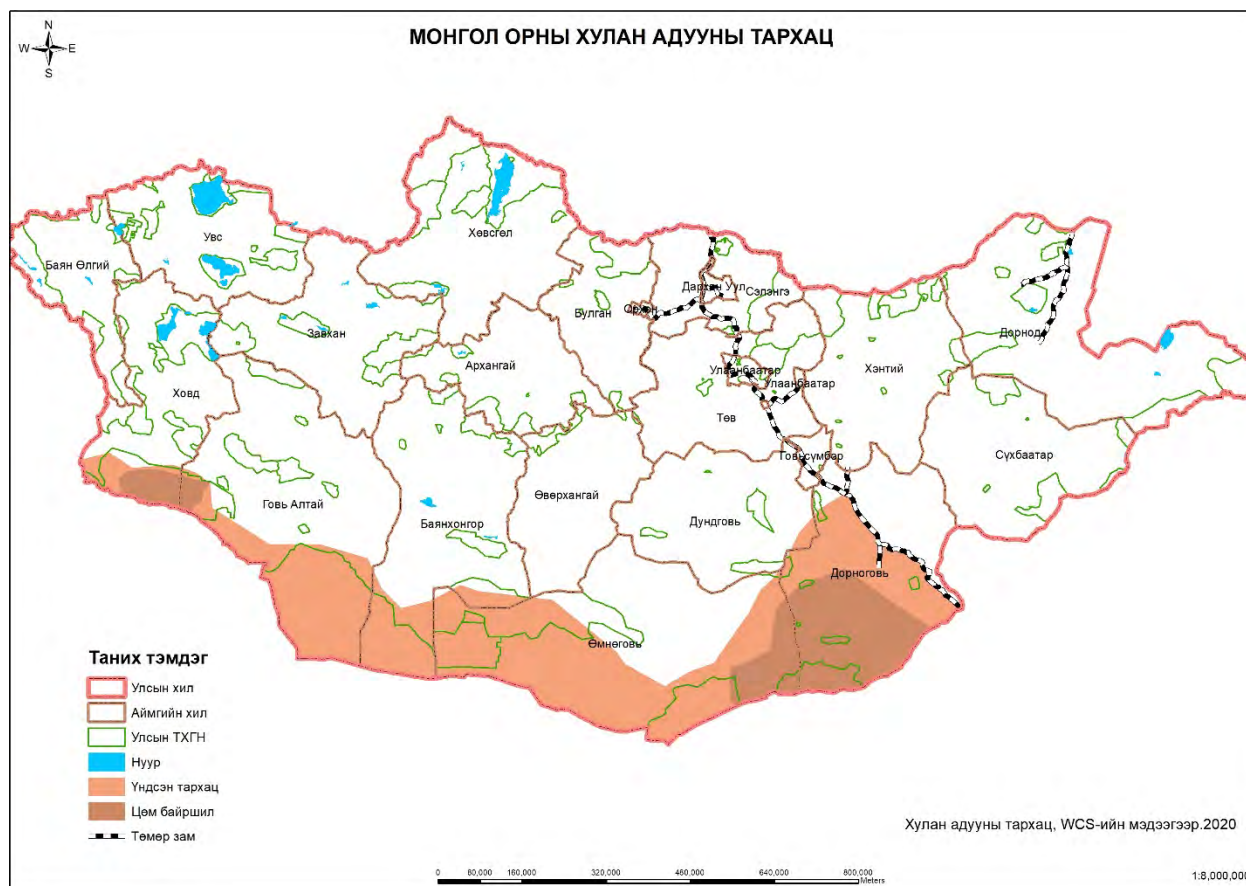
Зураг 35. Хээрийн судалгаагаар хулан адуу ажиглагдсан цэгүүд

Хамгийн сүүлд буюу 2020 онд “Байгаль, зэрлэг амьтан хамгаалах нийгэмлэг (WSC)”, “Норвегийн байгаль судлалын хүрээлэн”-ийн хамтран гаргасан “Монгол орны хулан хамгааллын стратеги: Суурь мэдээлэл болон голлох асуудлууд” бүтээлд Монголын говьд ойролцоогоор 262,000 км² тархац нутагт 64,000 орчим хулан адууны нөөцтэй гэж тогсоосон байна (Петра Качзенский, Бүүвэйбаатар нар, 2020).

Энэ нь сүүлийн 10 гаруй жилийн хугацаанд тодорхой давтамжтай, олон улсад хүлээн зөвшөөрөгдсөн аргагүйгээр хийсэн судалгааны ажлын үр дүн учир бодит үнэлгээ гэж үзэх бүрэн үндэстэй юм.

Зураг 36. Монгол орны хулан адууны тархац

Хүснэгт 71. Улсын хэмжээнд хийсэн хулан адууны тархац, нөөцийн үнэлгээний дүн, оноор

№	Судалгаа хийсэн байгууллага, судлаач	Он	Хулан адууны тархац, км ²	Хулан адууны нөөц	1,000 га дахь нягтшил	Тайлбар
1	Банников	1954	250000	15000	0.6	Судалгааны анхны мэдээ, баримт
2	Банников, Соколов нар	1976	150000	4000	0.26	Судалгааны он, мэдээ тодорхойгүй
3	Тодорхойгүй	1985	-	6500	-	Байгууллага, тархац тодорхойгүй
4	Монголын анчдын нийгэмлэг	1985	50000	11300	2.26	Агаарын тооллогод хамрагдсан талбай 50000 кв.км
5	Монголын анчдын нийгэмлэг	1989	-	8500	-	Агаарын тооллогод хамрагдсан талбай тодорхойгүй
6	Тодорхойгүй	1997	-	48137	-	Байгууллага, тархац тодорхойгүй
7	Биологийн хүрээлэн	2003	177563.4	19652	10.4	Улсын хэмжээнд хийсэн судалгаа
8	Биологийн хүрээлэн	2009	167598	14051	4.6	Улсын хэмжээнд хийсэн судалгаа
9	Качзенский, Бүүвэйбаатар нар	2015	89744	45236	5.04	Зүүнгарын говь, Өмнөд говийн бүсийн дүн
10	Качзенский, Бүүвэйбаатар нар	2020	262000	64000	6.8	Улсын хэмжээнд хийсэн судалгаа

График 39. Хулан адууны тархац, нөөц, нягтшиллын харьцуулсан үзүүлэлт, оноор

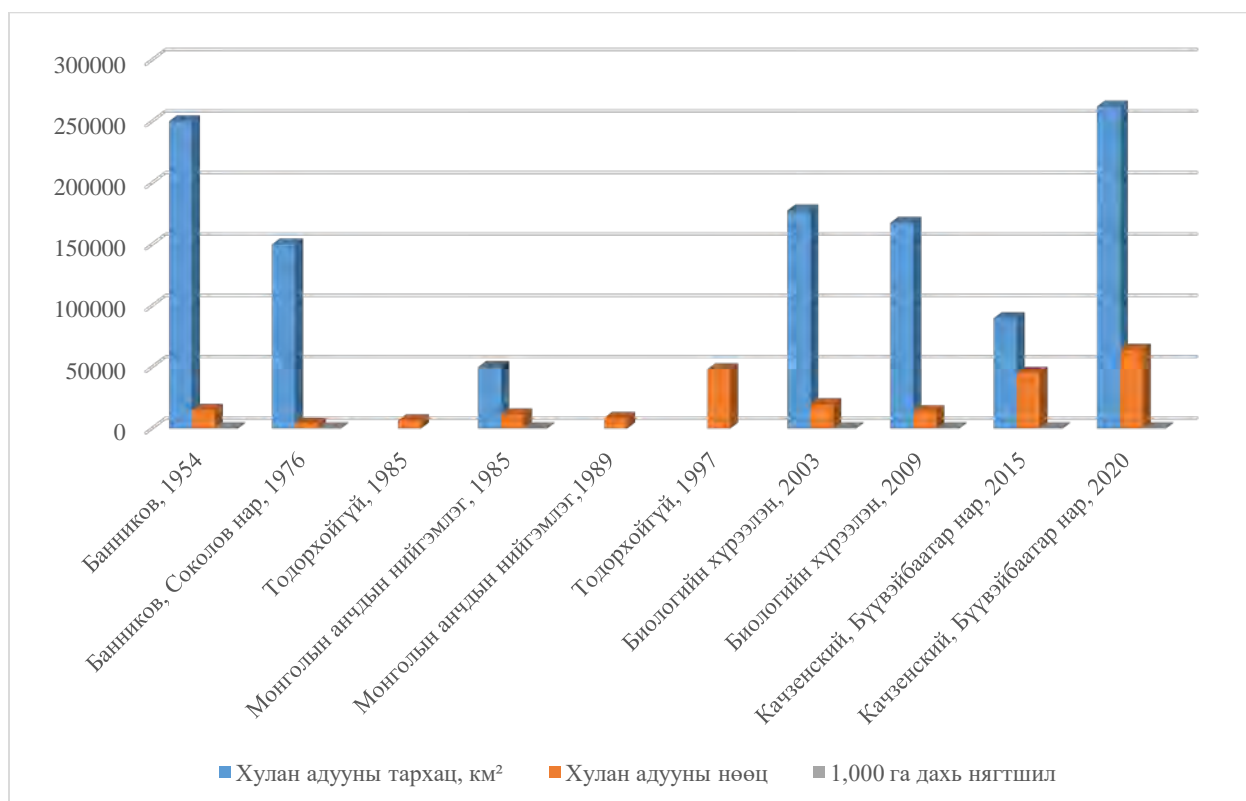

График 40. Хулан адууны тархац нутгийн өөрчлөлт, оноор

График 41. Хулан адууны нөөцийн үнэлгээний дүн, оноор

График 42. Хулан адууны нягтшиллын үзүүлэлт, оноор

Монгол орны хулан адууны тархац нь Дорноговь, Өмнөговь, Дундговь, Баянхонгор, Говь-Алтай, Ховд аймгийн нутгийн өмнөд хэсгээр томоохон хотос хоолой, говиудыг даган байрших бөгөөд Дорноговь, Өмнөговь аймгийг дамнан орших Говийн бага дархан цаазат газар, түүний “Б” хэсэг, Галба, Өөшийн говь, Говь-Алтай, Ховд аймгийг дамнан орших Говийн их дархан цаазат газрын “Б” хэсэг Зүүнгарын говьд цөм нутаг нь оршиж байна. Эдгээрийн хоорондох тархац нутаг Говь-Алтай, Баянхонгор, Өмнөговь аймгийн зарим нутгийн судалгааны мэдээ, тайлан хомс байна.

4.4. УУЛЫН ТУРУУТНЫ НӨӨЦИЙГ ЗОХИСТОЙ АШИГЛАХ ХЭМЖЭЭ

Тухайн бүс нутаг дах агнуурын амьтдын нөөцийг зохистой ашиглах нь эдгээр зүйлийг хамгаалах, нөөцийг тогтвортой өсөн нэмэгдүүлэх үндэс болно. Агнуурын нөөц нь амьтны зүйл бүрд ашиглалтын зорилгоосоо шалтгаалан өөр өөр аргачлалаар үнэлэгддэг. Тухайлбал махыг нь хэрэглэхээр туруутан амьтдыг, арьс, үсийг нь хэрэглэхээр мэрэгчид, махчдыг агнах бол хүйсийг харгалзах шаардлагагүй.

Монгол орны хувьд аргаль хонь, янгир ямаа нь ховор амьтны жагсаалтанд орсон тул зөвхөн “трофейн” буюу “тусгай зориулалт”-аар агнана. Угалз, тэхийн эвэр насан туршдаа ургадаг тул хамгийн хөгшин нь хамгийн том эвэртэй байх боломжтой. Гэвч бодгалийн онцлог, байгалийн бүс бүслүүр, цаг агаарын нөхцөл, эрүүл мэндийн байдал, эврийн гэмтэл, хугарал зэрэг олон шалтгаанаар хамгийн хөгшин нь хамгийн том эвэртэй байхгүй байх ч тохиолдол бий. Агнуурыг төлөвлөхдөө популяцийн нягтшил, нөөц, сүргийн бүтцийг голлон анхаарах бөгөөд биологи-агнуурзүйн дараах шалгуурыг үндэслэдэг ажээ (Данилкин, 2010).

Биологи-агнуурзүйн үндэслэл:

1. Сүргийн бүтцэд үржлийн насны бодгалиудын эр эмийн харьцаа 1:1-2 байх, энэ харьцаанд эм бодгалийн тоо 2-оос их болсон тохиолдолд сүргийн бүтэц алдагдаж, нөхөн үржил буурах тул трофейн агналтыг хориглоно.
2. Олзворын насны (<8) бодгалиуд нь дэвших насны бодгалиудаар нөхөгдөх бололцоотой байх.
3. Агнуурын амьтны тархац нутгийн 1,000 га дахь нягтшилыг харгалзах. Агнуурын амьтдын хувьд 1,000 га дахь нягтшил 2 бодгалиас бага байвал аль ч хэлбэрийн агналт хийхийг хориглодог.
4. Тухайн газраас агнагдсан олзворын чанар /хэмжээ/ шаардлага хангасан байх. /Олон жил агнуур хийгдсэн газарт олзворын хэмжээ буурах үзэгдэл гардаг байна/.
5. Жилд агнах квотыг олзворын агнуурын нөөцийн 3-5%-иар тогтооно. /Үүнээс дээш хэмжээгээр тогтооход популяцийн сүргийн бүтэц, нөхөн үржил, тоо толгойн нөөцөд сөргөөр нөлөөлдөг. Үржилд хамгийн хүчтэй оролцдог эр бодгалиудыг сонгож агнаснаар эм бодгалиуд олноор сувайрах, цаашлаад популяцийн генфондод сөргөөр нөлөөлөх үзэгдэл гардаг/.

Аргаль хонь, янгир ямааны трофейн агналтыг биологи-агнуурзүйн дээрх шаардлага, үндэслэлийг баримтлан агнуурын нөөцийн 3-5%-иар тогтоов.

Угалзыг нас, эврийн ургалтын байдлаар нь 4 ангилалд ялгадаг бөгөөд тойргийн 1/4, 2/4, 3/4, 4/4 гэх маягаар үзүүлнэ.

I ангиллын угалз – Эдгээр угалз нь 26-36 сартай. Насанд хүрсэн хомиос эврээрээ том, биеийн хэмжээ нь илүү. Эврийн 1/4 ургаж гүйцсэн байна. Энэ насны угалзыг **сэрвээт буюу цэнхэр угалз** гэнэ.

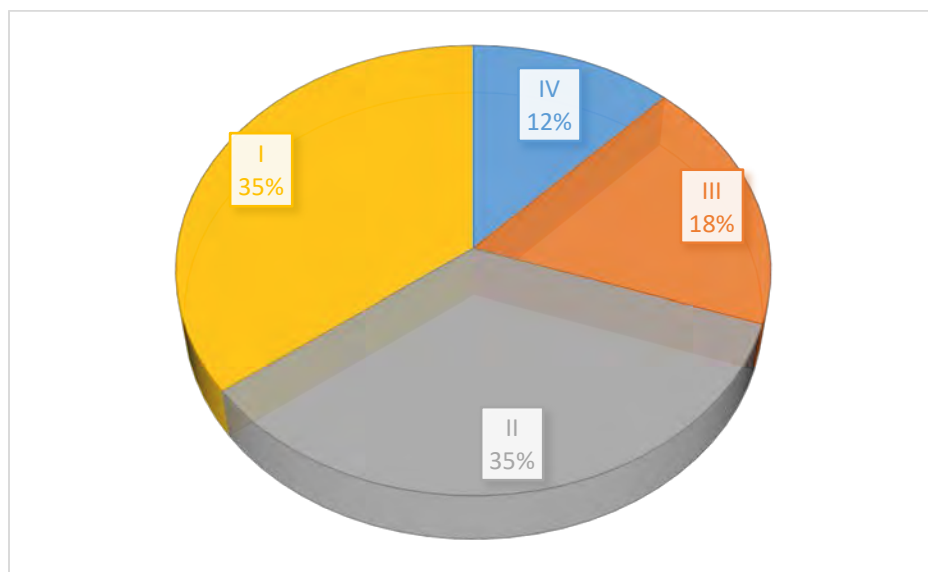
II ангиллын угалз – 3-6 насны угалз багтах ба хангалттай том эвэртэй, эврийн 2/4 ургасан байна. Эврийн үзүүр бүтэн эвдрээгүй байна. Хөгшин угалзаас биеэр өндөр илүү сайхан харагдана. Энэ насны угалзыг **шар угалз** гэнэ.

III ангиллын угалз – 5.5-8 насны угалз орох ба эврийн үзүүр бараг эвдрээгүй боловч хагаралтын эхний шинж тэмдэг үзэгдэнэ. Эврийн 3/4 гарсан байна. Үржилд их хүчтэй оролцож том сүрэг хураана. Энэ насны угалзыг **атгар хар угалз** гэнэ.

IV ангиллын угалз – 8-аас дээш насны угалз багтана. Эвэр бүтэн гарсан нүдний түвшинд үзүүр нь гарч гадагш мушгирч тойрог болсон байна. Эврийн үзүүр ихээр эмтэрч, сэмэрсэн байна. 13-аас дээш насны угалз гэдэс нуруу нь унжиж, хотойсон байна. Энэ ангилалд багтах угалзыг **цагаан тохомт буюу шаазгай алаг угалз** хэмээн нэрлэнэ.

Хээрийн судалгаагаар 1,488 бодгалийг нас, хүйсээр ялган тодорхойлоход 363 бодгаль нь угалз байсан ба үүнийг 4 насны ангиллаар нь авч үзвэл дараах үзүүлэлт гарч байна.

График 43. Угалзын насны ангилал

Судалгааны үр дүнгээр аргаль хонины нийт нөөцийн 24.0% буюу 4,726 бодгаль нь угалз байх тооцоо гарч байгаа бөгөөд үүнээс IV ангилалд 12.0% буюу 567 бодгаль, III ангилалд 18.0% буюу 851 бодгаль, үлдсэн 70.0% буюу 3,308 бодгаль нь I ба II ангиллын угалз байх магадлалтай байна.

Аргаль хонины хувьд “агнуурын нөөц” нь зөвхөн угалзын нөөц, олзворын хэмжээгээр тодорхойлогдох тул тусгай зориулалтаар жилд агнах тоо хэмжээг IV ба III ангиллын нийт угалзын 3-5% буюу **42-71 толгой** байхаар тогтоов.

Тэхийг нас, эврийн ургалтын байдлаар нь 5 ангилалд ялгагдаг.

I ангилал – 4-6 настай бодгалиуд орно. Бор шаргал юмуу бор өнгөтэй боловч нуруу болон өвдөг дагасан судал илэрч эхэлнэ. Үржлийн эхний шинж тэмдэг илэрч бие даасан сүрэг үүснэ. Энэ насны тэхийг **бавдай /хязаалан/** тэх гэнэ.

II ангилал – 7-8 настай бодгалиуд орно. Бор шаргал өнгө хувирч хүрэн улаан зүстэй болж, нуруу өвдөгний хар судал нилээд тод ялгарч харагдана Сүрэг хурааж ороо орох чадвартай болно. Энэ насны тэхийг **их /өндөр/ улаан** тэх гэнэ.

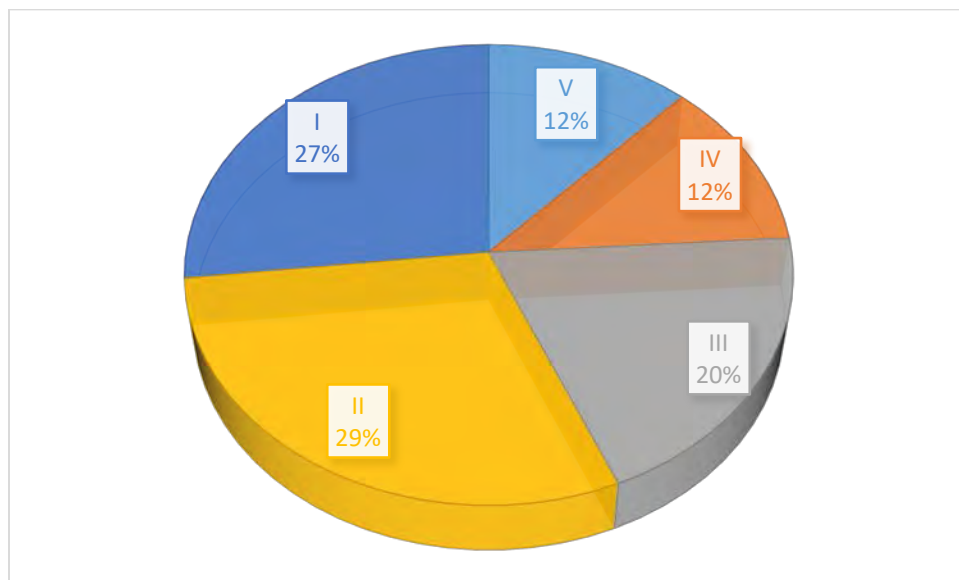
III ангилал – 8-9 настай бодгалиуд орно. Өвдөг омруу хар бараан өнгөтэй болж биеийн ерөнхий өнгө цайвар хүрэн болно. Энэ насны тэхийг **цагаан шилт буюу загал** тэх гэнэ.

IV ангилал – 9-10 настай бодгалиуд орно. Шаазгай мэт алаг өнгөтэй болж өнгөний ялгарал тод илэрч, сахал шигүү урт болно. Энэ насны тэхийг **харлаг** тэх гэнэ.

V ангилал – 11 дээш настай бодгалиуд орно. Биеийн цээж хэсэг халиун өнгөтэй болж өвдөг омруу тас хар өнгөтэй болно. Энэ насны тэхийг **халиун** тэх гэнэ.

Хээрийн судалгаагаар 1,060 бодгалийг нас, хүйсээр ялган тодорхойлоход 392 бодгаль нь тэх байсан ба үүнийг 5 насны ангиллаар нь авч үзвэл дараах үзүүлэлт гарч байна.

График 44. Тэхийн насны ангилал

Судалгааны үр дүнгээр янгир ямааны нийт нөөцийн 32.0% буюу 9,977 бодгаль нь тэх байх тооцоо гарч байгаа бөгөөд үүнээс V ба IV ангилалд 24.0% буюу 2,394 бодгаль, үлдсэн 76.0% буюу 7,583 бодгаль нь I, II, III ангиллын тэх байх магадлалтай байна.

Янгир ямааны хувьд “агнуурын нөөц” нь зөвхөн тэхийн нөөц, олзворын хэмжээгээр тодорхойлогдох тул тусгай зориулалтаар жилд агнах тоо хэмжээг V ба IV ангиллын нийт тэхийн 3-5% буюу **72-120 толгой** байхаар тогтоов.

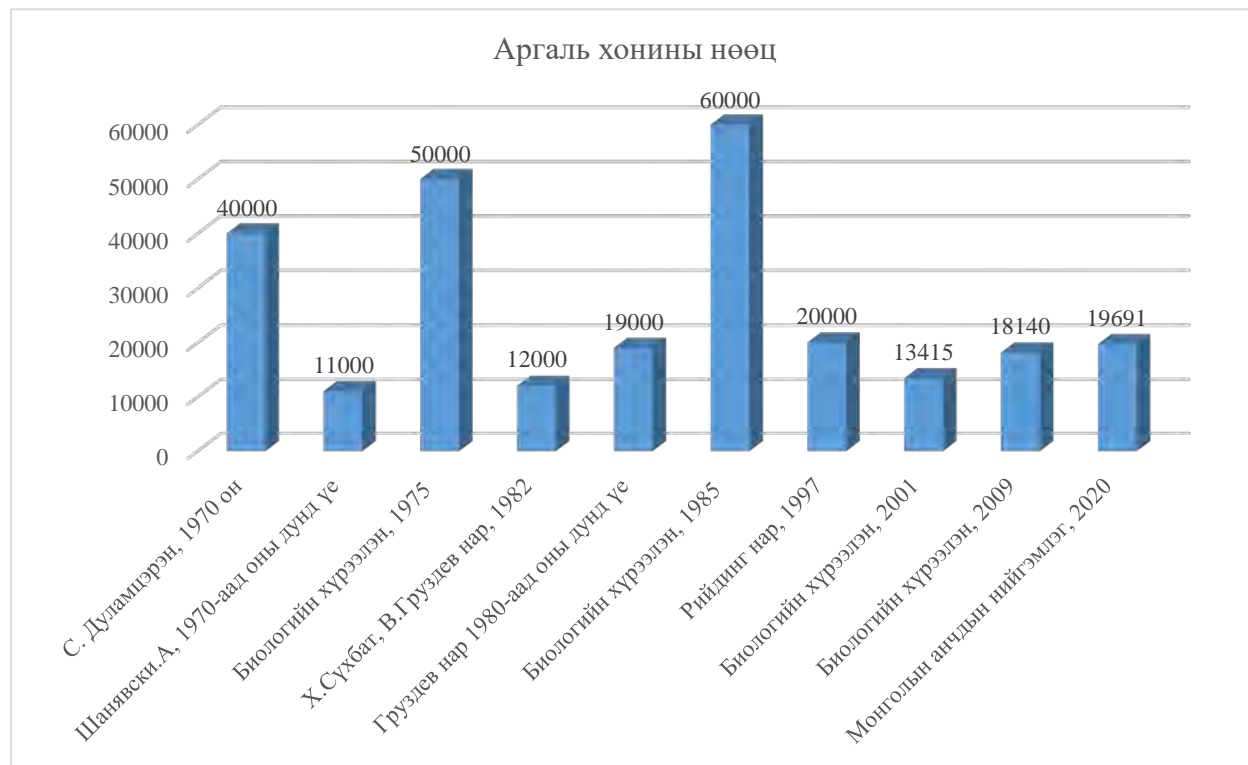
ХЭЛЭЛЦҮҮЛЭГ

Аргаль хонь. Монгол орны хэмжээнд хийгдсэн аргаль хонины судалгааны үр дүнг авч үзвэл: Эрдэмтэн С.Дуламцэрэн 1970-аад оны эхээр аргалийн популяцийг 40 мянга орчим, А.Шанявски 1970-аад оны дундуур Алтайн үндсэн уулсаар (Увс аймгийн хойд хилээс Дорноговь аймгийн бэсрэг уул, толгод хүртэлх нутагт) 10-12 мянга орчим, Х.Сүхбат, В.Груздев нар (1982) Монгол орны хэмжээнд 12.0 мянга орчим, Унгарын эрдэмтэн Бердар Бела 1980-аад оны дундуур Говь-Алтайн нурууны 84 мянган км² талбайд 5.0 мянга орчим, В.В.Груздев нар 1980-аад оны дундуур Монголд аргаль хонины дундаж нягтшил байршил нутгийнхаа 1000 га тутамд 0.5 толгой бөгөөд нийт нөөц нь 18-20 мянга орчим, 1994 онд хийсэн судалгаагаар 20,000 толгой (Рийдинг нар, 1997) гэж тус тус тогтоож байжээ.

ШУА-ийн Биологийн хүрээлэн 1975 онд 50.0 мянга орчим, 1985 оны байдлаар 60 мянга орчим аргаль хоньтой гэж үнэлсэн бол 2001 онд орон даяар хийсэн аргаль хонины тархац, нөөцийг тогтоох судалгааны ажлын дүнд 48,732.59 км² нутагт 1,000 га-д 2.75 бодгаль нягтшилтай, 13,415 толгой аргаль хоньтой, 2009 оны “Монгол орны уулын туруутны популяцийн үнэлгээ”-ний тайланд улсын хэмжээнд 50,419.6 км² нутагт 18,140 толгой нөөцтэй, 1,000 га-д 3.6 бодгаль нягтшилтай гэж үнэлжээ.

Харин Монголын анчдын нийгэмлэг ТББ-ын 2020 онд хийсэн судалгааны ажлын үнэлгээгээр аргаль хонь 67,390.96 км² тархац нутгийн 1,000 га-д 2.9219 бодгаль нягтшилтайгаар 19,691±814 толгой нөөцтэй гэж тогтоов.

График 45. Улсын хэмжээнд хийсэн аргаль хонины нөөцийн үнэлгээ, оноор

Судалгааны дүнгээс харахад аргаль хонины цөм байршил бүхий Увс аймгийн Гулзат орчим, Баян-Өлгий аймгийн Сийлхэм-Баянзүрхийн нуруу орчим, Тошинт-Эзэрлэг-Буянтын нуруу орчим, Хөх Сэрх-Модон ахуунт-Улаагчин орчим, Ховд аймгийн Мянган угалзатын нуруу орчим, Өвөрхангай аймгийн Өшгөгийн нуруу, Өмнөговь аймгийн Зөөлөн-Баянбор-Гурван сайханы нуруу орчим, Дорноговь аймгийн Их нартын хад, Хутаг уул-Хатны булаг орчим, Төв аймгийн Зоргол хайрхан орчмын нутгуудыг онцолж болохоор байна.

Янгир ямаа. ШУА-ийн Биологийн хүрээлэн 1985 оны байдлаар Монгол орны хэмжээнд 80.0 мянга орчим янгир ямаатай гэж үнэлсэн байдаг. Монгол улсын Улаан номонд (Шагдарсүрэн нар, 1987) янгирын популяцийн хэмжээг 1986 онд 80,000 гэж үнэлсэн бол зарим судлаачид 1980-аад дунд үеэр мөн төчнөөн толгой янгир ямаатай (Fedosenko and Blank, 2001) гэж үзжээ.

Янгир ямааны нөөцийн үнэлгээний мэдээ, тайлан ховор байдаг нь судалгааны явцад ажиглагдсан бөгөөд 2007 онд Увс, Ховд, Дундговь, Өмнөговь аймгуудын нутагт Биологийн хүрээлэн болон бусад байгууллагууд алаг цоог байдлаар судалгаа хийж байсан нь улсын хэмжээний үнэлгээ болж чадахгүй юм.

ШУА-ийн Биологийн хүрээлэнгийн 2009 оны “Монгол орны уулын туруутны популяцийн үнэлгээ”-ний тайланд улсын хэмжээнд 56,113.66 км² нутагт 1,000 га-д 6.42 бодгаль нягтшилтай, 36,018 толгой янгир ямаатай гэжээ.

Харин Монголын анчдын нийгэмлэг ТББ-ын 2020 онд хийсэн судалгааны үр дүнгээр янгир ямаа 89,169.25 км² тархац нутгийн, 1,000 га-д 3.4965 бодгаль нягтшилтай, 31,178±1469 толгой нөөцтэй гэж тогтоов.

Хулан адуу: Монгол орны хулан адууны талаар 1960-аад оноос анхааран судалж эхэлсэн нь энэ зүйлийн тоо толгой цөөрч, тархац нутаг багасч байсан үетэй давхцдаг.

Алтайн цаадах говьд (80,000 км²) 8,000 орчим, Монгол орны хэмжээгээр (150,000 км²) 15,000 орчим хулан адуу байршин амьдарч байна гээд сүүлийн 10-аад жилд Монголын умар хэсгийн арвин нутаг малын бэлчээр болон хувирч хулан адуу буурах шалтгаан болж 40-өөд оны үед хялгана-таанат, хялгана-баглуурт талд дунджаар 12-15, заримдаа 300, бүр 1,000 орчмоор сүрэглэн бэлчдэг байсан хулан адуу 1974 он гэхэд энд байхгүй болсон тухай тэмдэглэсэн (Банников, 1975, Фишер нар, 1967) байна.

Монголын анчдын нийгэмлэг өөрийн хөрөнгөөр 1985 онд Дорноговь, Өмнөговь аймагт хулангийн тархац, тоо толгойн агаарын болон авто замналын судалгааг хийж, нийт 50,000 км² талбайг хамруулан 11,300 толгой нөөцтэй, 1988 онд Баянхонгор, Завхан, Ховд, Дорноговь, Өвөрхангай аймгийн нутагт 58 цаг 50 минутын нислэг хийж цагаан зээр, хар сүүлт, хулангийн нөөцийг тогтоожээ. Мөн 1989 онд Хэнтий, Дорнод, Сүхбаатар, Дорноговь, Өмнөговь аймагт хулан, цагаан зээрийн агаарын тооллого хийхэд хулан 8.5 мянган толгой тоологдсон бол 1990 онд дахин эдгээр аймгуудад агаарын тооллого хийжээ (Монголын анчдын нийгэмлэг тайлан).

Судлаачдын мэдээнээс үзэхэд 1980-аад оноос тархац нутгаа хойш болон зүүн тийш тэлж хуучин тархацдаа эргэн ирж байна. 1970, 1980-аад онд явуулсан судалгаагаар 15,000-

аас доош хулан адуу байж тоо толгой нь хууль бус агнуур, гэрийн малд бэлчээр усаар шахагдах зэргээс буурч байжээ (Биологийн хүрээлэн, 2003).

Хулан адууны цөм байршил болох Өмнөговь, Дорноговь аймгийн нутаг Говийн бага дархац цаазат газарт 2002 онд хийгдсэн судалгааны дүнгээр 1км^2 -т 0.23 бодгаль нягтшилтайгаар $18,514\pm\dots$ нөөцтэй гэжээ (Биологийн хүрээлэн, 2003).

БОАЖЯ-ны захиалга, санхүүжилтээр 2003 онд хийгдсэн судалгаагаар Монгол оронд нийт $177,563.4\text{ км}^2$ нутгийн 1,000 га-д дунджаар 1.04 бодгаль ногдох нягтшилтай $19,652\pm 600$ хулан адуу байжээ. Хулан адууны 67% нь Дорноговь аймагт, 20% нь Өмнөговь аймагт, 12% нь Зүүн гарын говьд (Ховд/Говь-Алтай), үлдсэн 1% нь Говь-Алтай/Баянхонгор аймгийн нутагт байршиж байна (Биологийн хүрээлэн, 2003).

Зүүнгарын говь ГИДЦГ-ын “Б” хэсэгт явуулсан 2010 оны хулан адууны судалгаагаар $11,027.0\text{ км}^2$ тархац нутагт 5,771 толгой нөөцтэй (Рансом нар, 2012), гэсэн бол 2015 оны судалгааны дүнгээр мөн хэмжээний талбайд 9,337 толгой нөөцтэй гэж тогтоогджээ (Качзенский нар, 2017).

“Оюу толгой” ХХК-ийн байгаль орчны менежментийн төлөвлөгөөний дагуу 2013 онд Өмнөговь, Дорноговь, Дундговь аймгийн 11 сумын нутаг дэвсгэр буюу ойролцоогоор $150,000\text{ км}^2$ талбайд туруутны тооллого хийж, хулан адууны популяцийн хэмжээг 32,843 толгой гэж үнэлжээ (Нортон-Гриффитс нар, 2015).

Үүний дараа 2015 оны газрын тооллогоор $78,717\text{ км}^2$ тархац нутагт 35,899 толгой гэж үнэлэгдсэн бол “Оюу толгой” ХХК-ийн Байгаль орчны менежментийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтийн тайланд дурьдсанаар 2019 оны тооллогоор мөн хэмжээний талбайд 51,691 толгой нөөцтэй гэж үнэлэгджээ (Бүүвэйбаатар нар, 2017, 2019).

“Байгаль, зэрлэг амьтан хамгаалах нийгэмлэг (WSC)”, “Норвегийн байгаль судлалын хүрээлэн”-ийн хамтран боловсруулсан “Монгол орны хулан хамгааллын стратеги: Суурь мэдээлэл болон голлох асуудлууд” бүтээлд Монголын говьд ойролцоогоор $262,000\text{ км}^2$ тархац нутагт 64,000 орчим хулан адууны нөөцтэй, энэ нь дэлхийн нийт популяцийн 80 гаруй хувь болж байгаа тул дэлхий дахинд уг зүйлийн төлөв байдал, чиг хандлагыг говийн хулангийн нөхцөл байдал тодорхойлох юм гэжээ (Петра Качзенский, Бүүвэйбаатар нар, 2020).

ДҮГНЭЛТ

- ❖ Монгол орны аргаль хонь, янгир ямааны тархац нутгийн хэмжээ 2009 оны “Монгол орны уулын туруутан”-ны судалгааны ажлын үр дүнгээс нэмэгдсэн ч нэгж талбай дахь нягтшил буурсан нь зарим газар эдгээр зүйлийн тархац нутаг тэлсэн, өмнө нь орхигдсон байсан байршил нутгуудыг хамруулж тооцсонд оршино.
- ❖ Тоо толгойн нөөцийг өмнөх судалгаатай харьцуулахад аргаль хонины нөөцийн дүн нэмэгдсэн бол янгир ямааны нөөц багасаж гарсан нь судалгааны аргазүйтэй холбоотой байж болно.
- ❖ Улсын хэмжээнд уулын туруутны нөхөн үржил, төлжилт, амьдрах орчин нь ихэнх нутагт хэвийн, хууль бус агнуурын дарамт бага популяци тогтвортой буюу өсөх хандлагатай байгаа ч тухайн орон нутгийн онцлогтой холбоотой байгаль цаг уурын, бэлчээрийн, уст цэгийн, аж ахуйн, хүний, тархалтын орон зайн болон бусад сөрөг нөлөө, дарамтууд байсаар байна.
- ❖ Хангайн нуруу, Хөвсгөлийн уулсын уулын туруутны судалгааны мэдээ тайлан хомс байгаа нь тархац, нөөцийн үнэлгээ хийхэд бэрхшээл үүсгэж байгаа бөгөөд цаашид эдгээр газруудад мониторинг судалгаа шаардлагатайг харуулж байна.
- ❖ Уулын туруутны амьдрах орчны нөхцлийг сайжруулах замаар агнуурын болон эдэлбэр нутгийн чансааг ахиулан тухайн зүйлийн боломжит нөөц, нягтшилд тулгуурлан агнуурын нөөцийг зохист хэмжээнд тогтвортой ашиглах боломжтой.
- ❖ Монгол орны хулан адууны тархац нутгийн хэмжээ, нөөцийн дүн өмнөх судалгаатай харьцуулахад нэмэгдсэн ба олон улсын байгууллагын судлаачид энэ зүйлийн урт хугацааны мониторинг судалгааг давтамжтай хийснээр бодит үр дүн гарсан гэж үзэх үндэслэлтэй.
- ❖ Хулан адууны үндсэн цөм нутаг болох Өмнөд говийн бүсэд төмөр зам, автозамын бүтээн байгуулалт эрчимжсэнээр энэ зүйлийн амьдрах орчин тасархайтаж, нүүдлийн зам нь хязгаарлагдаж байна.
- ❖ Манай орны хулан адууны популяци нь дэлхийн нийт хулангийн популяцийн 80 гаруй хувь болж байгаа бөгөөд дэлхий дахинд уг зүйлийн төлөв байдал, чиг хандлагыг говийн хулангийн нөхцөл байдал тодорхойлох тул хамгаалал, судалгаа чухал юм.

САНАЛ, ЗӨВЛӨМЖ

- ✓ Тухайн зүйл амьтдын тархац, нөөцийн судалгаа нь ашиглалт хамгаалалтыг төлөвлөхөд шаардлагатай тул цаашид энэ чиглэлийн урт хугацааны мониторинг судалгааг хийх;
- ✓ Ан амьтны тооллого, нөөцийн үнэлгээний ажлыг батлагдсан шинэлэг аргагүйгээр, тодорхой цаг хугацааны давтамжтай, улс орон даяар буюу бүс нутгийн хэмжээнд нэгдсэн журмаар хийж хэрэгжүүлдэг болох, хэвшүүлэх (Ялангуяа намар цугларсан үед нь хийвэл илүү үр дүнтэй байж болох);
- ✓ Ингэснээр дараа онд агнах, барих амьтны тоо хэмжээг тогтооход чухал ач холбогдолтой буюу бусад судалгааны мэдээ, тайлантай харьцуулан үзэж үнэлэлт, дүгнэлт гаргах;
- ✓ Уулын туруутны болон хулан адууны судалгааны мэдээлэл хомс зарим тархац нутагт тооллого судалгааны ажлыг тусгайлан хийлгэж, мэдээллийн санг баяжуулах;
- ✓ Эдгээр зүйлүүдийн хамгаалал, мониторинг судалгааг сайжруулахад нутгийн иргэдийн бүлэг, нөхөрлөлийг идэвхжүүлэх, сургалт сурталчилгаа, яриа таниулга хийх, идэвхтэн байгаль хамгаалагчийн эрх олгох, урамшууллын бодлого хэрэгжүүлэх (Ан амьтан хамгаалж буй нутгийн иргэдийн бүлэг, нөхөрлөл, хувь хүмүүс байгаа ч тэдгээрийг урамшуулах, дэмжих эдийн засгийн хөшүүрэг алга);
- ✓ Ан амьтны амьдрах орчныг тэтгэх, тоо толгойг нэмэгдүүлэхийн тулд хамгаалал, биотехникийн зарим арга хэмжээг авч хэрэгжүүлэх, тухайлбал говийн бүсэд уулын туруутан, говь, цөлийн туруутны усан хангамжийг нэмэгдүүлэх;
- ✓ Шинээр баригдаж байгаа болон баригдахаар төлөвлөгдөж буй төмөр зам, автозамын төслүүдэд “Тал хээр, говь цөлийн бүсийн автозам, төмөр зам дагуу зэрлэг амьтдад зориулсан гарц төлөвлөх” MNS 6515:2015, “Уулархаг нутгийн зам, замын байгууламжийн зэрлэг амьтдад зориулсан гарц. Ерөнхий шардлага” MNS 6735:2018 үндэсний стандартуудыг мөрдүүлж, талуудын оролцоог хангах;
- ✓ Аргаль хонь, янгир ямааны тархалтын захын байршил нутгууд, тусгаарлагдсан популяци бүхий нутгууд, шинээр нутагшиж буй нөөц багатай газруудад “Агнуурын бүс нутаг” тогтоохыг хориглох, журамлах, цуцлах;
- ✓ “Агнуурын бүс нутаг”-т хяналтын тооллого хийж үнэлгээ өгөх, ашиг сонирхлын зөрчилгүй, хөндлөнгийн хараат бус комисс байгуулж, тухайн бүс нутгийн бодит нөхцөл байдлыг тодорхойлох, улмаар ангийн хуваарь тэгшитгэлийн зарчмаар бус бодит нягтшил, нөөцөд нь тулгуурлан хуваарилагдах;

- ✓ Зарим газарт “Агнуурын бүс нутаг”-ийг байгуулахдаа засаг захиргааны хилээр олон бүс болголгүй тухайн зүйл амьтны тархац нутгийг хамарсан нэгдмэл байдлаар тогтоох /Гулзатын жишээ/;
- ✓ Агнуурын бүс нутаг байгуулах, эзэмших, ашиглах эрх зүйн орчинд дүн шинжилгээ хийж, агнуурын менежементийн үзэл баримтлалыг хэрэгжүүлэх хамгийн оновчтой арга зам юу болох, одоогийн явж байгаа менежментийн тогтолцоо хэр зөв эсэхийг тодорхойлох;
- ✓ Агнуурын бүс нутгийн менежментийг хариуцагч нь хэн байх, орон нутаг болон хариуцагчийн хооронд үйл ажиллагааны уялдаа холбоо, харилцан хүлээх эрх, үүргийн тогтолцоог сайжруулах, шинэчлэх;
- ✓ Ер нь агнуурын бүс нутгийн менежементийг тухайн сум орон нутаг өөрөө, эсвэл нутгийн иргэдийн нөхөрлөл, хуулийн этгээд хариуцдаг, зуучлагч компаниуд зөвхөн гадаад зах зээлээ хариуцдаг харилцан ашигтай, хүлээх үүрэгтэй тогтолцоо руу шилжих, судлах (зарим аймаг, сум, компанийн санал);
- ✓ Агнуурын бүс нутгийн нэгэн хэв загвартай, хоорондоо ижил төстэй, үр дүн муутай менежментийн төлөвлөгөөг хэрхэн яаж хийж боловсруулах, шинэ хэлбэрт оруулж болох эсэх талаар хэлэлцэх (зарим аймгаас гарсан санал);
- ✓ Байгалийн нөөц ашигласны төлбөрийн орлогын 50%-ийг хуваарилах явц орон нутагт төдийлөн хэрэгждэггүй, бага хувь хэмжээгээр, эсвэл бүр огт ирдэггүй тул дараа жилийн ангийн хуваарь хийхдээ үүнийг нэг үзүүлэлт болгон тухайн агнуурын бүс нутагт хуваарилах;
- ✓ Улсын ТХГН-т уулын туруутан амьтад байгалийн жамаар хөгширч болон байгаль цаг уурын нөлөөгөөр олноороо үхэж хорогддог, хэдийгээр хуулиар хориотой ч нөхөн төлждөг байгалийн нөөц, баялгийг тусгай хууль, журмын дагуу ашиглаж, түүнээс олох орлогыг хамгаалалтын менежментэд зарцуулдаг шинэ тогтолцоог нэвтрүүлэх (Хэд хэдэн ТХГН-ийн хамгаалалтын захиргаад, аймаг, орон нутаг, иргэдээс гарсан санал бөгөөд энэ асуудлыг уламжилж өгөхийг хүсэв);
- ✓ Монгол орны аргаль хонины популяцийн генетик ялгааг тогтоох, ангилал зүйн асуудлыг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй тайлбарлах, ингэснээр трофейн агнуурын төлбөр, хураамжийн хэмжээг шинэчлэн тогтоох, гадаад, дотоодод нэгдсэн ойлголтонд хүрэх;

ТАЛАРХАЛ

Энэхүү гэрээт ажлыг хийж гүйцэтгэхэд хамтран ажилласан БОАЖЯ-ны “Хүрээлэн буй орчин, байгалийн нөөцийн удирдлагын газар”-ын дарга болон мэргэжилтэн Б.Номин-Эрдэнэ, Байгаль орчин, уур амьсгалын сангийн хамт олон, аймгийн БОАЖГ-ын дарга нар, биологийн төрөл зүйл хариуцсан мэргэжилтнүүд, судалгаанд хамрагдсан бүх сумын ЗДТГын хамт олон, БОХУБайцаагч, байгаль хамгаалагч нар, хээрийн судалгаанд газарчилсан орон нутгийн иргэд, ан амьтан хамгаалах нөхөрлөлийн гишүүд, судалгааны мэдээ материалаар хангаж тусласан НҮБ-ын Хөгжлийн хөтөлбөрийн газар, Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF)-ийн Монгол дахь хөтөлбөрийн газар, ШУА-ийн Ерөнхий ба Сорилын Биологийн хүрээлэн, Байгаль, зэрлэг амьтан хамгаалах нийгэмлэг (WSC)-ийн Монгол дахь төлөөлөгчийн газар, “Оюу толгой” ХХК, Улсын ТХГН-ийн хамгаалалтын захиргаад, дарга нар, байгаль хамгаалагч нар, “Их газрын чулуу”-ны БЦГ-ын хамт олон, байгаль орчны мэргэжлийн байгууллага “Аргаль агнуур төв” ТББ, “Авралын эрэлд” ХХК, “Амьтан асралт” ХХК, “Агнуур судлалын нийгэмлэг” ТББ, “Эко үйлчилгээ” ТББ, цар тахлын хүнд үед хээрийн судалгаанд явахад зөвшөөрөл олгосон улс, аймгийн “Онцгой комисс”-ын албан хаагчид, зарим хилийн бүсэд нэвтрэхэд зөвшөөрөл олгосон “Хил хамгаалах ерөнхий газар”-ын хилийн албаны болон харъяа анги, салбарын дарга, офицер, ахлагчид, хээрийн судалгааны ажилд 20-иод мянган километр замыг хамтдаа амжилттай туулсан жолооч Д.Баатарсүрэн нарын зэрэг хувь хүмүүс болон албан байгууллагуудад гүн талархсанаа илэрхийлье.

ЭШ ТАТСАН БҮТЭЭЛ

- Авралын эрэлд ХХК. (2019). *Говь-Алтай аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар. х. 17-39.
- Агнуур судлалын нийгэмлэг ТББ. (2018). *Баянхонгор аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар. х. 18-38.
- Агнуур судлалын нийгэмлэг ТББ. (2019). *Баян-Өлгий аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар. х. 31-63.
- Амьтан асралт ХХК. (2017). *Завхан аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар. х. 28-51.
- Аргаль агнуур төв ТББ. (2017). *Дорноговь аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар. х. 22-56.
- Аргаль агнуур төв ТББ. (2018). *Өвөрхангай аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар. х. 16-50.
- Байгаль, зэрлэг амьтан хамгаалах нийгэмлэг (WSC)-ийн Монгол дахь төлөөлөгчийн газар. (2020). *Монгол орны хулан хамгааллын стратеги: Суурь мэдээлэл болон голлох асуудлууд*. Улаанбаатар. х. 14-55.
- Батсайхан, Н., Самъяа, Р., Шар, С., Лхагвасүрэн, Д., Кинг, С.Р.Б. (2014). *Монгол орны хөхтөн амьтан таних гарын авлага*. Хоёрдугаар хэвлэл. Улаанбаатар хот, Монгол улс. х. 266-322.
- Белов, Л.А., Залесов, С.В., Зюьско, А.Я., Абрамова, Л.П. (2011). *Методы бонитировки охотничьих угодий*. Екатеринбург.
- Данилкин, А.А. (2010). *Биологические основы охотничьего трофейного дела*. Москва. х. 6-20, 27-46, 127-139.
- Дуламцэрэн, С., Цэнджав, Д., Авирмэд, Д. (1989). *БНМАУ-ын амьтны аймаг хөхтөн амьтан*. Хоёрдугаар боть. Улсын хэвлэлийн үйлдвэр. Улаанбаатар. х. 28-30, 47-81
- Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF)-ийн Монгол дахь хөтөлбөрийн газар. (2019). *Баян-Өлгий, Увс аймгийн хил орчмын аргаль хонины судалгааны дүн*. Улаанбаатар.
- Комитет лесного и охотничьего хозяйства Министерства сельского хозяйства РК, Института зоологии Министерства образования и науки РК. (1995, 2012). *Методические рекомендации для проведения учета отдельных видов диких животных*. с.62-94, 195-202.
- Комитет по охране окружающей среды при Правительстве Республики Таджикистан. (2011). *Руководство по проведению мониторинга за состоянием популяций горных копытных в Таджикистане*. Душанбе. х. 7-35.
- Монголын анчдын нийгэмлэг ТББ. (2012). *Говь-Сүмбэр аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар. х. 18-21.
- Монголын анчдын нийгэмлэг ТББ. (2019). *Булган аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар. х. 47-48.

- НУБ-ын Хөгжлийн хөтөлбөр, Монгол орны хөхтөн судлалын нийгэмлэг. (2020). *Монголын унаган байгалийн хүлцэл, тогтворжилтыг хангах нь төслийн тайлан*. Улаанбаатар. х. 25-38
- Оюу толгой ХХК. (2019). *Оюу толгой төслийн 2019 оны байгаль орчны менежментийн төлөвлөгөөний биелэлтийн тайлан*. Улаанбаатар. х. 18-24, 41-44.
- СиТиБи ХХК, Амьтан Асралт ХХК. (2012). *Өмнөговь аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар хот. х. 13-39.
- Хөхтөн амьтны экологийн нийгэмлэг. (2015). *Байгалийн нөөцийн менежмент бүхий хамгаалалттай газар нутгийн сүлжээ MON13/303 төслийн тайлан*. Улаанбаатар. х. 50-56
- ШУА-ийн Биологийн хүрээлэн. (2009). *Монгол орны тал хээр, говь цөлийн туруутны нөөцийн үнэлгээний нэгдсэн тайлан*. Улаанбаатар хот.
- ШУА-ийн Биологийн хүрээлэн. (2009). *Монгол орны уулын туруутны популяцийн үнэлгээний тайлан*. Улаанбаатар хот.
- ШУА-ийн Биологийн хүрээлэн. (2019). *Монгол орны ховордсон зарим хөхтөн, ашиглалтад өртөмтгий ургамлын тархац нөөцийг тогтоож, зүйлийн экологи-эдийн засгийн үнэлгээг шинэчлэн боловсруулах*. Улаанбаатар. х. 19-138.
- ШУА-ийн Газарзүйн хүрээлэн. (2009). *Монгол улсын үндэсний атлас*. Улаанбаатар хот.
- Эко тамга ТББ. (2019). *Мянган угалзатын нурууны уулын туруутны тоо толгойн нөөцийн үнэлгээний тайлан*. Улаанбаатар. х. 1-7.
- Эко үйлчилгээ ТББ. (2017). *Дундговь аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар. х. 39-76.
- Эко үйлчилгээ ТББ. (2017). *Ховд аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар. х. 16-53.
- Эко үйлчилгээ ТББ. (2017). *Хэнтий аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар. х. 21-26.
- Эко үйлчилгээ ТББ. (2018). *Архангай аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар. х. 18-70.
- Эко үйлчилгээ ТББ. (2019). *Увс аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар. х. 19-29.
- Эко үйлчилгээ ТББ. (2020). *Төв аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар. х. 18-29.
- Эко үйлчилгээ ТББ. (2020). *Хөвсгөл аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан*. Улаанбаатар. х. 13-20.
- Clark, E. L., Munkhbat, J., Dulamtseren, S., Baillie, J. E. M., Batsaikhan, N., Samiya, R. and Stubbe, M., (2006). *Mongolian Red List of Mammals*. Zoological Society of London, National University of Mongolia and Mongolian Ornithological Society. (In English)
- Gombobaatar, S. (2019). *Biodiversity of Mongolia: names, distribution and identification of vertebrate species*. Mongolica Nature Guides. Ulaanbaatar, Mongolia.

Хавсралт 1. Судалгааны зарим мэдээлэл цуглуулсан газрууд

№	Судалгаа хийсэн байгууллага	Судалгаа хийгдсэн газар, тайлан	Тайлбар
1	Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF)-ийн Монгол дахь хөтөлбөрийн газар	Баян-Өлгий, Увс аймаг дахь улсын хилийн орчимд 2007 оноос хойш хийгдсэн 8 удаагийн аргаль хонины мониторинг судалгааны дүн Сийлхэмийн нурууны БЦГ, түүний орчны бүсэд 2019 хийгдсэн судалгааны дүн Увс аймгийн “Гулзат” АБН-ийн судалгааны дүн	ДБХС-ийн Монгол дахь хөтөлбөрийн газрын судалгаа шинжилгээ хариуцсан захирал н.Чимэддоржид албан бичиг хүргүүлэн эдгээр судалгааны зарим тайланг файлаар авлаа.
2	НҮБХХ	“Монголын унаган байгалийн хүлцэл, тогтворжилтыг хангах нь” төслийн хүрээнд Завхан, Говь-Алтай, Архангай, Баянхонгор аймгийн 13 суманд хийгдсэн аргаль, янгирын нөөцийн судалгааны дүн	НҮБХХ-ийн ажилтан Б.Эрдэнэбилэгтэй холбогдож албан бичиг хүргүүлэн энэ судалгааны явцын тайланг файл хэлбэрээр авсан.
3	ШУА Биологийн хүрээлэн	“Монгол орны ховордсон зарим хөхтөн, ашиглалтад өртөмтгий ургамлын тархац нөөцийг тогтоож, зүйлийн экологи-эдийн засгийн үнэлгээг шинэчлэн боловсруулах”	БОАЖЯ-ны холбогдох мэргэжилтнээс авч ашиглаж байна.
4	Байгаль, зэрлэг амьтан хамгаалах нийгэмлэг (WSC)-ийн Монгол дахь төлөөлөгчийн газар	“Монгол орны хулан хамгааллын стратеги: Суурь мэдээлэл болон голлох асуудлууд” ном,	Тус байгууллагатай холбогдон албан бичиг хүргүүлсэнээр, даргын хариу албан бичиг, тайлан/ном/, гео мэдээллийн сангийн хамтаар ажилтан Нарангуагаас авсан.
5	Оюу толгой ХХК	“Оюу толгой ХХК-ийн 2019 оны байгаль орчны менежментийн төлөвлөгөө” хулан адууны агаарын тооллогын дүн мэдээ	Тус компанийн ажилтантай холбогдож, сайтаас тайлан, мэдээг авав.
6	УТХГН	Мониторинг судалгааны мэдээ, тайлан	ГИДЦГ-ын “Б”, Их газрын чулуу”-ны БЦГ-аас
7	БОАЖЯ, Мэргэжлийн байгууллагууд /Аймгуудын ЕАЗБ-ын тайлан/	Баян-Өлгий	2019 оны тайлан Агнуур судлалын нийгэмлэгээс авсан
		Увс	Эко үйлчилгээ 2019, БОАЖЯ-аас авсан
		Ховд	Эко үйлчилгээ 2017. Аймгийн БОАЖГ-аас авсан.
		Завхан	Амьтан асралт 2018, Авралын эрэлд 2019. Тус байгууллагаас болон БОАЖЯ-аас авсан
		Говь-Алтай	Агнуур судлалын нийгэмлэг /2018/-ээс авсан
		Баянхонгор	Эко үйлчилгээ 2020. Аймгийн БОАЖГ-аас авав.
		Хөвсгөл	Монголын анчдын нийгэмлэг 2019
		Булган	Эко үйлчилгээ 2018, БОАЖЯ-аас авсан
		Архангай	Аргаль агнуур төв 2018. БОАЖЯ-аас авсан.
		Өвөрхангай	Эко үйлчилгээ 2015, 2020 Аймгийн БОАЖГ-аас авсан.
		Төв	Эко үйлчилгээ 2017, Аймгийн БОАЖГ-аас авсан.
		Дундговь	СиТиБи 2012, тайланг авсан
		Өмнөговь	Амьтан асралт 2012, Аргаль агнуур төв 2017
		Дорноговь	Монголын анчдын нийгэмлэг 2012
Говь-Сүмбэр	Эко үйлчилгээ 2017. БОАЖЯ-аас авсан		
Хэнтий	Эко үйлчилгээ 2016		
Сүхбаатар			
8	Мэргэжлийн байгууллагууд	АБН-ийн тайлан, менежментийн төлөвлөгөөнүүд	Мэдээллийг БОАЖЯ-аас авсан. 72 АБН-ийн хилийн цэсийг зурагт оруулав. 110 орчим АБН-ийн мэдээллийг цуглуулав.

Хавсралт 2. Аргаль хонь, янгир ямааны АБН-ийн мэдээлэл /зарим мэдээ дутуу/

№	Аймаг	№	Сум	№	Агнуурын бүс нутгийн		Амьтны зүйл	Үнэлгээ
					нэр	талбай, км ²		
1	Архангай	1	Хашаат	1	Их Номгон	85.9	аргаль	
		2	Цахир	2	Хойд Тэрх	409.1	аргаль, янгир	
2	Баян-Өлгий	3	Бугат	3	Төмөрт	209.21	аргаль	
				4	Тошинт-Хатуугийн гол	587.99	янгир	
		4	Булган	5	Улаагчин	591.2	аргаль, янгир	
		5	Буянт	6	Эзэрлэг	368.96	аргаль	
		6	Улаанхус	7	Агуйт-Хатуу	925.95	аргаль, янгир	
				8	Мянган уул	591.68	аргаль	
		7	Толбо	9	Зурхайч	197.1	янгир, аргаль	
		8	Алтай	10	Халуун бардам-Шар говь	320	аргаль	
		9	Дэлүүн	11	Улаан говь		аргаль	
				12	Ахуунт	440.2	аргаль	
		10	Ногооннуур	13	Бураат		аргаль	
				14	Бахлаг		янгир	
				15	Модон овоо		янгир	
11	Алтанцөгц	16	Мундуйн дэвсэг	157.1	янгир			
12	Баяннуур	17	Уушгийн улаан	336.5	янгир			
13	Сагсай	18	Бөхөн	144.2	аргаль			
		19	Арцат	111.1	янгир			
3	Баянхонгор	14	Богд	20	Дулаан /Ар хуурай/	265	аргаль	
				21	Хөх хадны хүүш	277.75	аргаль	
		15	Өлзийт	22	Баянбийр	219.4	аргаль	
				23	Баянхангайн хишиг		аргаль	
		16	Галуут	24	Булгийн нуруу	235.4	аргаль, янгир	
		17	Жинст	25	Жинст хайрхан	210	аргаль	
				26	Хавцгай	35	янгир	
		18	Хүрээмарал	27	Чандмань марал	288.39	янгир	
		19	Жаргалант	28	Далайхайрхан	170.44	янгир	
		20	Баянцагаан	29	Баянцагаан	355.3	аргаль, янгир	
		21	Баацагаан	30	Улаан Аргалант	106.74	аргаль, янгир	
22	Бөмбөгөр	31	Цагаан сайр		аргаль			
23	Бууцагаан	32	Богд аав хайрхан		янгир			
24	Баянбулаг	33	Баянцагаан		янгир			
		34	Дунд нуруу	194.57	янгир, аргаль			
25	Баян-Өндөр	35	Эдрэнгийн нуруу	103.88	аргаль, янгир			
		36	Алтай	36	Ажийн нуруу	3911.25	янгир	
4	Говь-Алтай	27	Жаргалан	37	Жаргалан		янгир	
				38	Мөст		янгир	
				39	Рашаант		янгир	
		28	Тонхил	40	Аргалант		янгир	
				41	Ар ягаан чулуут		янгир	
		29	Цогт	42	Хараат	818.45	янгир	

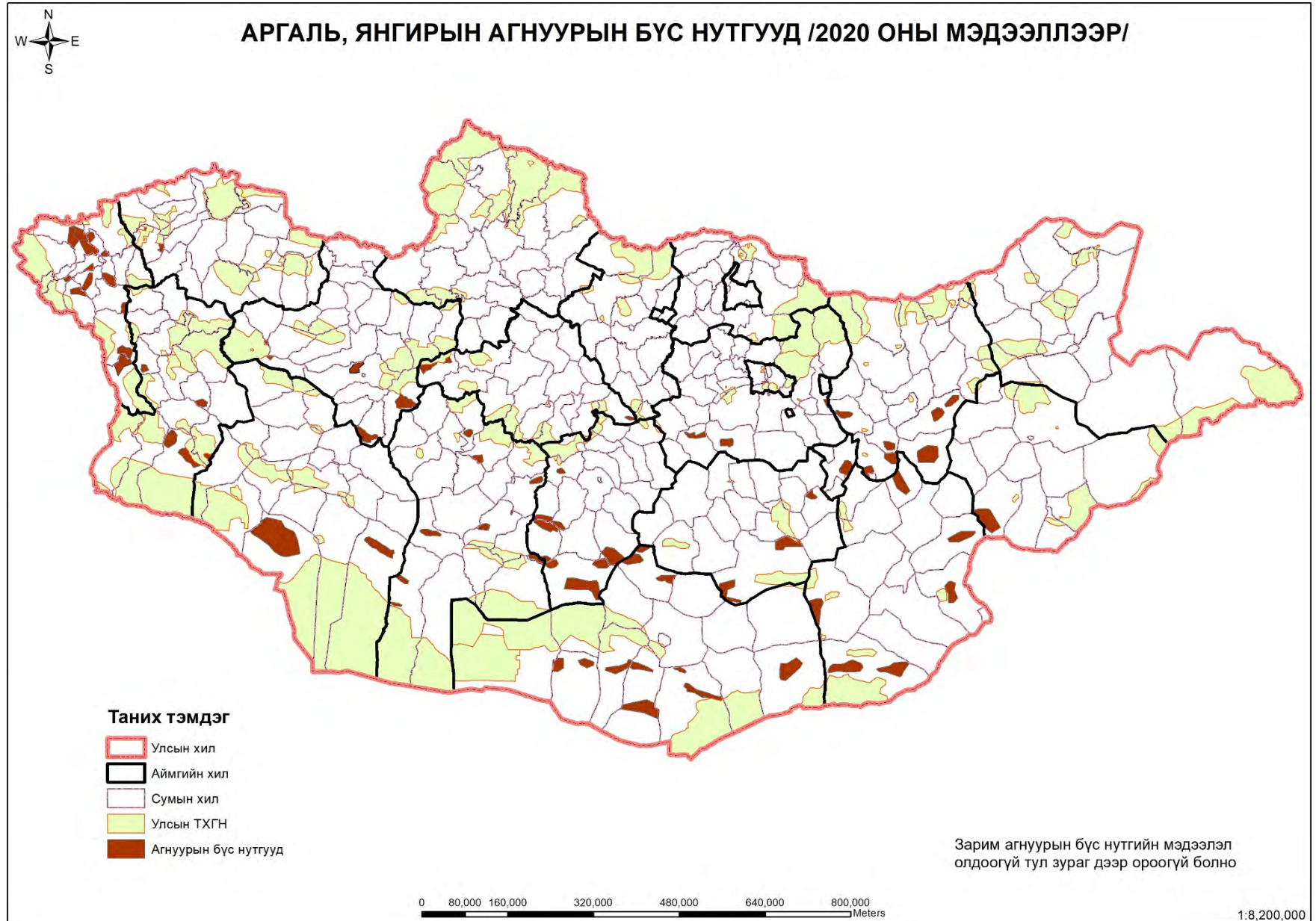
5	Говь-Сүмбэр	31	Сүмбэр	43	Сүмбэр	473.5	аргаль	
6	Дорноговь	32	Хатанбулаг	44	Хутаг уул	906.29	аргаль	
				45	Хатны булаг	1014.28	аргаль, янгир	
		33	Хөвсгөл	46	Суварга уул	158.46	аргаль	
				47	Олон овоот		аргаль	
		34	Эрдэнэ	48	Хангинуур	617.5	аргаль	
		35	Өргөн	49	Аргалийн уул	661.45	аргаль	
		36	Иххэт	50	Гурван мандал-Эрээн	712.9	аргаль	
37	Мандах	51	Таванбаян	759.8	аргаль			
7	Дундговь	38	Гурвансайхан	52	Гурвансайхан		аргаль	
		39	Дэлгэрхангай	53	Улаан хад		аргаль, янгир	
		40	Өлзийт	54	Уул алтаргана	764.6	аргаль	
				55	Дэл уул	707.4	аргаль	
		41	Баянжаргалан	56	Аргийн чулуу	218.6	аргаль	
		42	Өндөршил	57	Их баян уул		аргаль	
43	Сайхан-Овоо	58	Ахар уул		янгир			
8	Завхан	44	Шилүүстэй	59	Цахир мандалт уул	575.7	аргаль	
		45	Яруу	60	Мандал уул		аргаль	
		46	Алдархаан	61	Ямаат		янгир	
				62	Шилүүстэй мухар	343.2	янгир	
		47	Отгон	63	Гялгарын нуруу	668.8	аргаль	
48	Дөрвөлжин	64	Буурал	267.8	янгир			
9	Өвөрхангай	49	Баруунбаян-Улаан	65	Өшгөгийн нуруу	558.2	аргаль, янгир	
				66	Бага Богд	157.6	аргаль, янгир	
		50	Нарийнтээл	67	Тахилгат мандаа-Өшгөг	287.55	аргаль	
		51	Хайрхандулаан	68	Залаа	228.6	аргаль	
		52	Богд	69	Арц Богд	1355.5	янгир, аргаль	
				70	Өөш манхан	415.7	аргаль	
				71	Буурал хайрхан	290.9	аргаль, янгир	
		53	Уянга	72	Жаргалант	117.6	янгир	
54	Төгрөг	73	Эрдэнэ уул-Өөш нуруу	880.3	аргаль			
10	Өмнөговь	55	Баяндалай	74	Их Аргалант-Зурамтай	519.5	янгир, аргаль	
		56	Манлай	75	Баянбулаг		аргаль	
		57	Ханбогд	76	Цанхи	1048	аргаль, янгир	
		58	Номгон	77	Буурын хяр	152.1	янгир	
				78	Их Номгон		янгир	
				79	Хөрх уул	417.46	янгир, аргаль	
		59	Мандал-Овоо	80	Хоромсог	497.3	аргаль	
				81	Улаанцав	383.5	аргаль, янгир	
				82	Ахар	230.4	янгир	
		60	Ноён	83	Ханан хэц сүвт	764.8	аргаль, янгир	
		61	Хүрмэн	84	Улаан дэл	1328.9	аргаль, янгир	
85	Их Аргалант			386.1	аргаль, янгир			
11	Сүхбаатар	62	Түвшинширээ	86	Дэлгэрхаан	513.8	аргаль	
		63	Баяндэлгэр	87	Бүйлст-Нүдэн	1215.69	аргаль	

12	Төв	64	Баян-Өнжүүл	88	Ханан-Баян	327.5	аргаль, янгир	
				89	Хойд Өнжүүл		аргаль	
		65	Алтанбулаг	90	Хоньт	206.37	аргаль	
				91	Алтанбулаг	1465.7	аргаль	
		66	Өндөрширээт	92	Дошин Их Бага уулын хан		аргаль	
		67	Лүн	93	Хангай-Хөшигийн нуруу	467.6	аргаль	
		68	Бүрэн	94	Бүрэнгийн нуруу	322.8	аргаль	
		69	Дэлгэрхаан	95	Угалз тарамцагийн нуруу		аргаль	
70	Баяндэлгэр	96	Байц бэрх	81.9	аргаль			
13	Увс	71	Сагил	97	Гулзат	1267.72	аргаль	
		72	Бөхмөрөн					
		73	Ховд	98	Дарьт уул	124.3	аргаль	
				99	Улаан сай	71.5	янгир	
				100	Өмнө хойт отор		янгир	
14	Ховд	74	Дуут	101	Балинтын хавцал	159.5	янгир	
				102	Ар хужирт	115	янгир	
		75	Цэцэг	103	Харнууд олон худаг	380	аргаль, янгир	
				104	Их бэлчир	126.9	аргаль, янгир	
				105	Хажинга	268.3	янгир	
				106	Ангирт		аргаль, янгир	
		76	Мөст	107	Баатарын нуруу	226.6	янгир	
				108	Давст улаан	52.3	янгир	
				109	Салхит халзан	328.9	аргаль	
				110	Хужирт		аргаль, янгир	
		77	Алтай	111	Барлаг	545	янгир	
				112	Бодонч Өртөнт	543	янгир	
		78	Үенч	113	Дунд богоч	394.2	янгир	
		79	Зэрэг	114	Хонгор		янгир, аргаль	
				115	Улаан богоч	258.3	янгир	
80	Эрдэнэбүрэн	116	Дарцагт		аргаль, янгир			
81	Ховд	117	Асгат хүрэн	663.5	аргаль			
82	Мөнххайрхан	118	Борт		янгир			
83	Манхан	119	Баруунбаян-Улаан		янгир			
15	Хэнтий	84	Баянмөнх	120	Язаар уул	276	аргаль	
		85	Галшар	121	Их Арт	1078.24	аргаль	
		87	Дархан	122	Гурванбаян-Эрэгнэг	747.92	аргаль	
		88	Дэлгэрхаан	123	Баян-Улаан	301.66	аргаль	
		89	Баянхутаг	124	Баян-Уул	701.5	аргаль	
		90	Мөрөн	125	Мөрөн	94.5	аргаль	

Үнэлгээний тайлбар:

Good	Neutral	Bad
------	---------	-----

Хавсралт 3. Аргаль хонь, янгир ямааны АБН-ийн байршил

Хавсралт 4. Өмнөговь аймгийн Номгон сум, Хөрх уул. Янгир ямаа, аргаль хонь.

Хавсралт 5. Өмнөговь аймгийн Баян-Овоо, Ханбогд сум, Бага Хачиг уул, Галбын говь. Янгир болон хулангийн сүрэг.

Хавсралт 6. Дорноговь аймгийн Хатанбулаг, Хөвсгөл, Улаанбадрах сум. Хутаг уул, Хатны булаг, Дулаан хар, Суварга уул.

Хавсралт 7. Хэнтий аймгийн Дархан, Баянмөнх, Галишар, Мөрөн сумд. Язаар, Дархан, Их Арт, Салбарын уулууд.

Хавсралт 8. Төв аймгийн Алтанбулаг, Баян-Өнжүүл сум. Хустайн нуруу, Тагийн ам, Ханан, Бага хангай уул.

Хавсралт 9. Өвөрхангай аймгийн Богд сум. Арц Богдын нуруу.

Хавсралт 10. Говь-Сүмбэр аймаг. Чойрын Богд уул, төл сайн байлаа.

Хавсралт 11. Дорноговь аймгийн Өргөн, Мандах, Сайншанд сум. Аргаль, угалз, янгирын сүргүүд.

Хавсралт 12. Дорноговь аймгийн Эрдэнэ, Хөвсгөл сум. Аргаль, угалз, хулангийн сүргүүд.

Хавсралт 13. Дорноговь аймгийн Хөвсгөл, Хатанбулаг сум. Хулан адуу элбэг байна.

Хавсралт 14. Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сум. Аргаль хонины цөм нутгуудын нэг.

Хавсралт 15. Өмнөговь аймгийн Баян-Овоо, Номгон сум. Хадах, Их номгон уулын янгир ямааны сүрэг.

Хавсралт 16. Өмнөговь аймгийн Хүрмэн, Баяндалай сум. Их Аргалант, Зурамтай уулын тэхүүд.

Хавсралт 17. Өмнөговь аймгийн Манлай сум. Их Өлзийт, Ханбогд уулын аргаль, янгир.

Хавсралт 18. Дундговь аймаг. Ахар уул, Аргийн чулуу, Бага газрын чулуу, Дэл уулын аргаль хонь, янгир ямаа.

Хавсралт 19. Өвөрхангай аймаг. Өшгөгийн нурууны аргаль хонь, Уянга сумын Ар даваатын янгир ямаа.

Хавсралт 20. Баянхонгор аймаг. Жаргалант, Баянцагаан сумдын янгир ямааны сүрэг.

Хавсралт 21. Их уулсын нутаг Ховд аймаг. Аргаль, янгирын нөөцөөр элбэг.

Хавсралт 22. Баян-Өлгий аймаг. Сүүлийн жилүүдэд аргаль, янгирын тоо толгойн нөөц өсөн нэмэгдэж байна.

Хавсралт 23. Увс аймгийн Ховд сум. Янгир ямааны нөөц элбэгтэй.

Хавсралт 24. Завхан, Архангай аймгийн уулын туруутан, тэдгээрийн амьдрах орчин, хамгаалал.

Хавсралт 25. “MAVIC 2 Pro” дрoноор зураг авах, бичлэг хийх туршилт нь зарим талаар үр дүнгээ өгч байна.

